

HUNGARO- RUTHENICA

IV

SZEGED 2008

HUNGARO-RUTHENICA
IV

X 215144

HUNGARO-RUTHENICA IV

Szerkesztette – Редактор

KOCSIS MIHÁLY – МИГАЙ КОЧИШ

SZEGED – СЕГЕД
2008

X

Technikai szerkesztő – Технічний редактор
STEFUCA VIKTÓRIA – ВІКТОРІЯ ШТЕФУЦА

Anyanyelvi lektor – Коректор
SAJTOS NATÁLIA – НАТАЛЯ ШАЙТОШ

A könyv megjelenését
az Oktatási és Kulturális Minisztérium támogatta

Збірник виданий на кошти
Міністерства освіти та культури
Угорської Республіки

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001115359

X 215 144

ISSN 1586-0736

Előszó

A IV. Szegedi Ukrán Konferenciára 2005. november 25-én került sor. A hazai szakemberek ünneplésre készültek: nem sokkal korábban jelent meg a magyar–ukrán nagyszótár I. kötete. A központi előadásra ezért Udvari István főszerkesztőt kértük fel. Sajnos, kollégánk két héttel a rendezvény előtt elhunyt...

Jelen kötetet, mely a konferencián elhangzott csaknem valamennyi előadás szövegét is tartalmazza, Udvari István emlékének szenteljük. Egy eddig publikálatlan írásával emlékezünk rá; a tanulmánya előtt látható fénykép az egyik utolsó felvétel, melyet kollégái róla készítettek. A nagyszótár munkatársainak közleményei után a konferencia többi résztvevője a magyar ábécé szerinti sorrendben szólal meg.

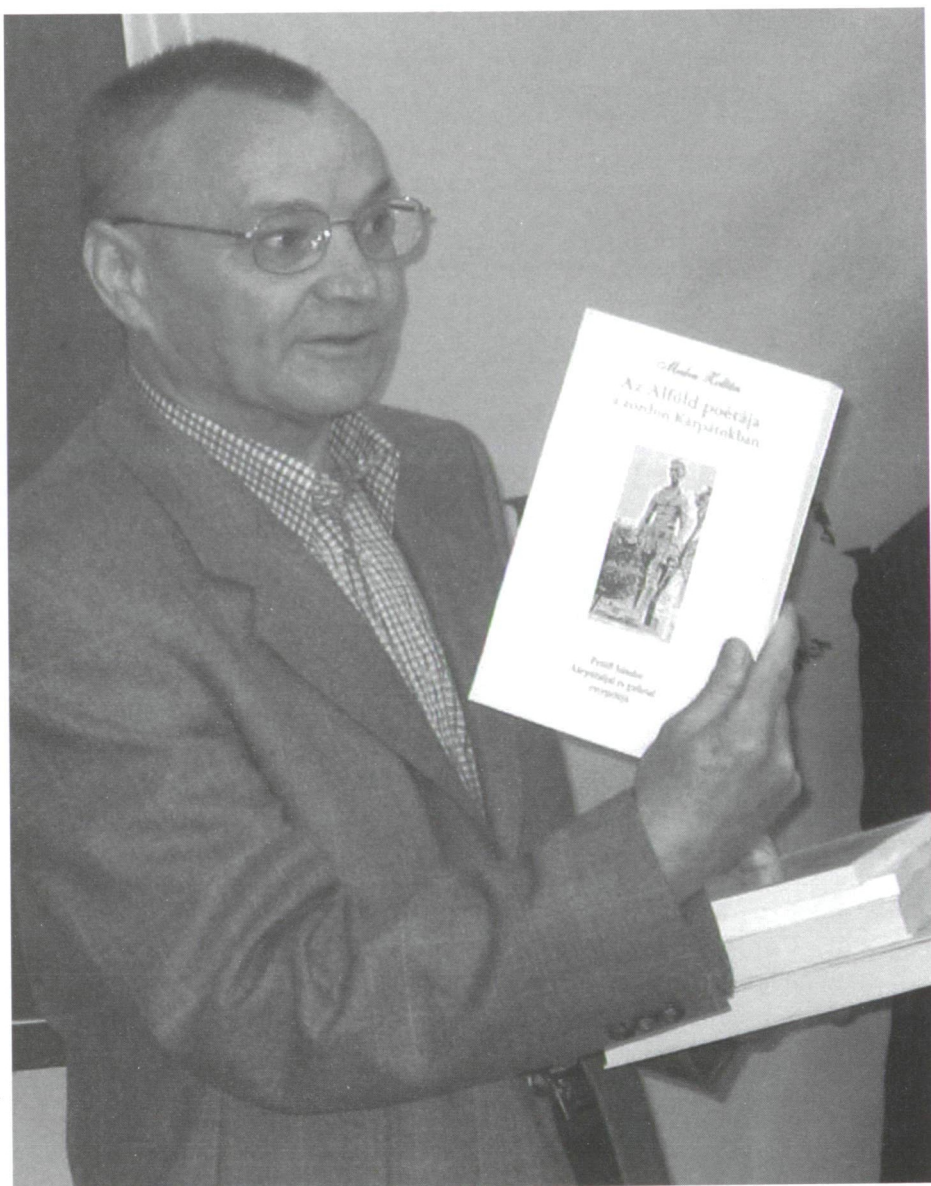
A Szegedi Tudományegyetem Szláv Filológiai Tanszéke által szervezett tudományos tanácskozás lebonyolításához az Ukrán Országos Önkormányzat és a Szegedi Ukrán Kisebbségi Önkormányzat nyújtott segítséget. A könyv az Oktatási és Kulturális Minisztérium támogatásával jelenik meg.

Передмова

25 листопада 2005 року відбулася IV Сегедська конференція українців Угорщини, яка відзначилась знаменною подією – виходом з друку I-го тому Великого угорсько-українського словника, а основну доповідь повинен був підготувати головний редактор цього словника, професор Іштван Удварі.

На превеликий жаль за два тижні до початку роботи конференції, після довгої, тяжкої хвороби він назавжди покинув нас. Тому збірник матеріалів IV Сегедської конференції ми присвячуємо його світлій пам'яті. Також виходить остання його стаття і фотографія. З доповіддю про Великий угорсько-український словник та про роботу над ним виступили колеги, які разом з ним працювали.

Кафедра Слов'янської філології Сегедського університету дякує за всебічну підтримку конференції Державному самоврядуванню українців Угорщини й Самоврядуванню українців м. Сегед. Цей збірник виходить за підтримкою Міністерства освіти та культури Угорщини.

ON THE QUESTION OF HUNGARIAN LOANWORDS IN THE LITERARY LANGUAGE OF SUBCARPATHIAN RUSYNS

István Udvari

It is a proven fact that Hungarian-Slavic language interaction stretches till remote ages of 1,100 years to the period of the Hungarian conquest of homeland (see Zoltán 1996). Many researchers consider that still before this time, when Ugrians abode far outside of the Carpathian region, they had some language contacts with Slavs. Others, who evolve the theory of double-conquest of homeland, say that the Slavs of the Carpathian basin linguistically interacted with late Avars they consider as Ugrians (see Makkay 2004). As a result of such a multilateral Ugro-Slavic interaction a lot of Slavic elements have struck root in Hungarian dialects, as well as a plenty of Hungarian elements have in Slavic dialects. Regarding the literary languages, the situation is more intricate: Hungarian has a huge number of Slavic loanwords, while the occurrence of Hungarian loanwords in present-day Slavic literary languages is relatively not too frequent. This question asks for monographic research. It is obvious, however, that Slavic literary languages are based on dialects which were not in lively interaction with the Hungarian language or its dialects. Consider, for instance, the Ukrainian literary language based on the Kiev-Poltava dialect, or the Slovenian literary language based on the patois of Ljubljana area. In the course of forming of present-day Slavic literary languages their early versions available (such as Church Slavonic in the case of Serbian and Ukrainian, and biblical Czech, the ancestor of Slovak) made it possible to avoid using Hungarian elements, and – at certain phases – codificators of Slavic literary languages deliberately worked for that.

Even being constrained to my narrow subject, I certainly have to mention that over centuries, before present-day Slavic literary languages were born, a number of regional literary languages had existed and functioned based on certain Slavic dialects closely interacting with Hungarian. These Slavic dialects used the Hungarian orthography and also contained a considerable number of Hungarian loanwords. (On the Eastern Slovak literary language see Király 1953, Udvari 1990; on the Kajkavian

Croatian literary language see Hadrovics 1964, Lukács 2000, Király 2003, Udvari 2003, 2003/a; on the Gradišće Croatian literary language see Hadrovics 1974, Nyomárkay 1996.)

Already by our time the Rusyns of Bačka-Srem area (in Serbia and Croatia) took the road of making a distinct literary language, and the author of these lines has already drawn the Hungarian scholars' attention to Hungarian loanwords in this language (see Udvari 1982, Udvari 1985, Udvari 1997, MNy: 1982: 93–96; MNy 1988: 227–232; MNy 1995: 345–348; *Ethnographia* 1997: 343–357). During the last decade of the 20th century the Slovak Rusyns as well standardized their own literary language based on Zemplín dialect (see Magocsi 1996). From the standpoint of scholars investigating the history of the Hungarian-Slavic cultural and linguistic ties it is worth mentioning that in this case a spoken dialect of Eastern Slovakia's Rusyns, who maintained tough cultural, linguistic and economic contacts with Hungarians for centuries, has upgraded to a literary language, and the production by this language is remarkably convenient for studying the Hungarian-Slavic linguistic and ethnic interrelations. As for the origins of Hungarian lexical loanwords in the Rusyn literary language in Slovakia, it reveals, in part, Slovak mediation. An accurate estimate of the intermediary role of Slovak dialects asks, nevertheless, for a complete list of Hungarian elements in the Slovak language. This is why we look forward to the in-depth synthesis of this question, about two thousand pages in size, by Ferenc Gregor (see Gregor 1993). One can point to the fact that initiators of the Rusyn literary language in Slovakia, its improvers, normalizers, lexicographers did not subject the Hungarian loanwords to analysis (see Udvari 1996, 1996/a).

The last decade bears the marks of progress the Subcarpathian Rusyns have made in attempt to create their own literary language. Nevertheless, at present time a monographic study on Hungarian elements in literary production, dictionaries, grammars, and other books published in the Subcarpathian area in Rusyn vernacular is sadly lacking.

It is a truly difficult philological problem to investigate Hungarian loanwords functioning in literary languages. Opponents of making Rusyn literary language out of regional diffusion are strongly arguing against the frequent using of Hungarian elements by those who write in Rusyn literary language. From the standpoint of linguistics, this sort of reasoning is quite unacceptable. Every Hungarian lexical loanword known to me from editions

in Rusyn, without a single exception, proves to be a basic vocabulary item of Rusyn dialects shaped in the course of history (on the Hungarian elements in Rusyn dialects see Rieger 2004: 61–62). What is more, one can assert that further destiny of the Hungarian loanwords depends on the destiny of the Rusyn dialects themselves. If the Rusyn dialects upgrade to literary level, it is quite natural that the Hungarian loanwords will survive. But if normalizers begin to eliminate Hungarian loanwords from the Rusyn literary language, its dialectic basis, of course, will come loose. Thus, one can say that the destiny of Rusyn dialects and the destiny of their Hungarian loanwords are obviously interrelated. As one can see in the case of the Rusyn literary language in Bačka-Srem area and also in Slovakia, the widespread Hungarian loanwords have continued their functioning as elements of literary language since Rusyn dialects developed to literary level (see MNY 1993: 77–81, Udvari 1997/a, Udvari 1997/b, Udvari 2000). On the grounds of the publications by the Subcarpathian Rusyns known to me at present day – dictionaries, belles-lettres, publicism – I can assert that the normalizers of literary Rusyn (writers, poets, grammaticists, lexicographers) do not conceal the linguistic evidence of our common historical past.

Manuscript dictionaries and vocabularies of Subcarpathian Rusyn vernacular are known from the second half of the 19th century. The present article had already been written when a comprehensive work on the Rusyn language from Opole (Poland) fell into my hands bringing nearly a complete data base on Rusyn dictionaries (see Magocsi 2004: 430–449). A Rusyn-Hungarian dictionary relied on the oldest and widespread *u*-dialects of foothills was compiled by László Csopey and appeared in print in 1883 (Csopey 1883). Antal Hodinka assumed the very same dialects as a basis for his famous Hlaholnytsia (a full set of Rusyn verbs) compiled in 1922 (see Hodinka 1991). The lexicographical approach of Csopey and Hodinka was followed by Stefan Popovich (Popovich 1999). Some lexicographers, as Jurij Chori, Mykhajlo Almashij, Dymytrij Pop, head for phonetics and vocabulary of *ü*-dialects, although they don't want to disable an opportunity for those who articulate *o* in new closed syllable as *u*. (On the Rusyn dialects see Kercha: 2004 144–146).

I would like to use one dictionary published in Uzhgorod in 2001 (see Almashij–Pop 2001) as an example to illustrate the aforesaid assertions. The dictionary in question was reviewed by Igor Kercha (Kercha 2002) in

comparison with other ones. In his critical essay he calls to notice: "The present short comparison suggests a definite idea to us: it is impossible to get Rusyn culture off the ground and develop it to the higher level, if we tear it away from the roots, from the achievements reached by our ancestors and from the cultures of the neighbouring peoples we interacted with in the course of many centuries." It seems to me that these words are of importance as regards to the development of the Rusyn language as well.

The trilingual dictionary, published by the Dukhnovich Society and the Cyril and Methodius Society, counts about 7,000 entries. As it says in the authors' preface, all of the words brought out are widespread both in the spoken and in the literary Rusyn language of the Subcarpathian area. The dictionary is meant for researchers, translators, university students, as well as Rusyn and Ukrainian intellectuals. The declared reason of its compilation was to distinguish the literary Rusyn language from Ukrainian and to prove its linguistic independence. The authors consider literary Rusyn to be undoubtedly able to convey a present-day person's feelings and ideas in every detail. They define Rusyn dialects as a main source of enrichment of the Rusyn literary language and reject taking over from other Slavic languages. The dictionary is based on the dialects of the river basins of Borzhava, Uh and Latorica as well as the former county of Maramorosh (Máramaros in Hungarian). It also gathers prose or poetry by Rusyn writers, moreover Dzendzelivskyj's linguistic atlas and the data of the major Rusyn dictionaries are used. The dictionary in question was made up as a differential one, and it is only words which are lacking in Ukrainian and Russian and are still widespread in Subcarpathian Rusyn that were brought out.

The present article, devoted to Professor Ferenc Pusztai, does not allow me to have the space to present the whole of Hungarian lexical borrowings of the trilingual dictionary. Still I think the introduction of the Rusyn words beginning with the letters *a*, *б*, *т*, *ф* will be sufficient to illustrate my assertion that of all literary languages of neighbouring peoples it is only Rusyn that is based on the dialects strongly tied with the Hungarian language and its dialects, and this fact is reflected in lexicography. The dictionary in question is also the evidence of Hungarian impact upon phonetics and word-formation. Phonemes *т* and *ф* that are originally infrequent in native Rusyn, reveal themselves in the growth of frequency due to their occurrence in the Hungarian borrowings. One can conceive, along with other things, that it is due to linguistic contacts that the

-*ui*, -*oui* formants of Hungarian loanwords indicating mainly a profession or a person of a certain occupation gradually gained an abstract meaning under the influence of Hungarian, and became an element of the Rusyn word-formation system (see Káprály 2002). And now it is time to go on to our illustrations!

In the following list, as a rule, I give a catchword at the beginning of an entry for the words of Hungarian origin. If the Hungarian borrowing under review appears in the entry as a synonym and so is not located alphabetically, I put the catchword into brackets. E.g., (башта) торонь < Hung. *torony* 'tower'. If the derivative originates from the Rusyn basis, I do not consider it to be a Hungarian borrowing. Only if I can not find the basic word, I enter the derivative in my list. The following Hungarian loanwords have been brought into dictionaries, literary pieces from vernacular dialects. And the vocabulary of the Rusyn dialects can be compared to corresponding forms of Hungarian dialects (see Lizanec 1976).

авадь < Hung. *avagy* 'or'; син. вадь < Hung. *vagy* 'or'; адьув < Hung. *ágyú* 'cannon'; акац < Hung. *akác(fa)* 'acacia'; алдомаш < Hung. *áldomás* 'alms'; андьол < Hung. *angyal* 'angel'; анталак < Hung. *antalag* 'small barrel'; аршув < Hung. *ásó* 'spade'; багнийт < Hung. *bajnét* 'bayonet'; баров < Hung. *bagó* 'chewing tobacco, tobacco dregs in pipe'; бадор ~ бадора < Hung. *bádor* 'tin'; бадораш < Hung. *bádogos* 'tinman'; бай < Hung. *báj* 'witchery, sorcery'; балта < Hung. *balta* 'axe'; банда < Hung. *(cigány)banda* '(Gipsy music) band'; бановати < Hung. *bán* 'be sorry'; баня < Hung. *bánya* 'quarry, open-cast mine'; баняс < Hung. *bányász* 'stonemason, miner'; барнастый < Hung. *barna* 'swarthy'; баршун < Hung. *bársony* 'velvet'; батром < Hung. *bátran* 'without taking risks'; бачі < Hung. *bácsi* 'uncle'; (башта) торонь < Hung. *torony* 'tower'; бендюх < Hung. *bendő* 'paunch'; бестетовати < Hung. *biztat* 'persuade, induce'; бетанга < Hung. *bitang(ember)* 'scraper, trouble-maker'; бетежный < Hung. *beteg* 'ill'; бетлегемы < Hung. *betlehem* 'mummers'; бетюг < Hung. *betegség* 'illness'; бетярь < Hung. *betyár* 'dare-devil'; бивный < Hung. *bő* 'loose-fitting'; бизовати < Hung. *(meg)bíz* 'trust'; бизувный < Hung. *bizony(os)* '(self-)assured'; бирув < Hung. *bíró* 'village headman'; бировати < Hung. *bír* 'be able'; бичаловати < Hung. *becsül* 'estimate, to assess the damage'; (біглязь) вошолув < Hung. *vasaló* 'smoothing-iron'; (біглязь) тиглязь < Hung. *téglázó* 'smoothing-iron';

біжалма < Hung. *birsalma* 'quince'; бізонь < Hung. *bizony* 'of course'; біка < Hung. *bika* 'bull'; (більовча) жебаловка < Hung. *zsebbevaló* 'handkerchief'; більчув < Hung. *bölcső* 'cradle'; бімбов < Hung. *bimbó* 'booby, young lout'; бімбовка < Hung. *bimbó* 'bud'; бловдер < Hung. *blóder* 'oven'; бовташ < Hung. *bolto* 'salesman'; бовт < Hung. *bolt* 'shop'; борар < Hung. *bogár* '(flying) beetle'; борач < Hung. *pogácsa* 'flat cake'; боровц < Hung. *bohóc* 'buffoon, naughty boy'; борпийда < Hung. *bokréta* 'bunch of flowers (mainly as bridegroom's decoration)'; бойта < Hung. *bojt* 'tassel, fringe'; боканча < Hung. *bakancs* 'boot'; бокор < Hung. *bokor* 'raft'; син. дараб < Hung. *darab* 'raft'; бокс < Hung. *boksz* 'shoe polish'; болондгаз < Hung. *bolondház* 'mental hospital'; бомбушка < Hung. *gombostű* 'safety pin'; бороцква < Hung. *barack* 'apricot'; син. тенгерка < Hung. *tengeri barack* 'small apricot'; босорканя < Hung. *boszorkány* 'witch'; бочкора < Hung. *bocskor* 'bast shoe'; бочкур < Hung. *bocskor* 'bast shoe'; (бричка) кочіга, кочія < Hung. *kocsi* 'carriage'; (брифашка) буділарош < Hung. *bugyelláris* 'purse'; (брифашка) тапловка < Hung. *tapló(gomba)* 'purse'; (брындак) чалеборар < Hung. *cserebogár* 'cockchafer'; (брытванка) тепша < Hung. *tepsi* 'baking tray'; будюговы < Hung. *bugyogó* 'knickers'; буйдош < Hung. *bujdosó* 'vagabond'; (буля) крумпля < Hung. *krumpli* 'potato'; бунков < Hung. *bunkó* 'sledge-hammer'; букфенс < Hung. *bukfenc* 'somersault'; бурбіль < Hung. *borbély* 'barber'; буркут < Hung. *borkút* 'mineral spring'; бутор < Hung. *bútor* 'furniture'; газда < Hung. *gazda* 'master, owner'; галиба < Hung. *galiba* 'misfortune'; ганч < Hung. *gáncs* 'defect'; галлірь < Hung. *gallér* 'collar'; гарадіча < Hung. *garádics* 'footstep'; гарічка < Hung. *karika* 'circle, ring'; (гате) фіріс < Hung. *fűrész* 'power-saw bench'; гати < Hung. *gatyá* 'pants'; син. Надраги < Hung. *nadrág* 'trousers'; син. пачмаги < Hung. *pacsmag* 'trousers'; (гвер) пушка < Hung. *puska* 'rifle'; геренда < Hung. *gerenda* 'beam'; гершли < Hung. *gersli* 'pearl-barley'; гестиня < Hung. *gesztenye* 'chestnut'; гимбиць < Hung. *gömböc* 'paunch'; говрош < Hung. *kórus* 'gallery (in church)'; гомбатися < Hung. *gombos* 'play buttons'; син. нірьоватися < Hung. *nyer* 'win, benefit'; гомбін < Hung. *kombiné* 'combinations'; гомбіця < Hung. *gomb* 'button'; горджоля < Hung. *korcsolya* 'skate'; син. корчоля < Hung. *korcsolya* 'skate'; гріз < Hung. *gríz* 'semolina'; гуля < Hung. *gulya* 'herd of cattle'; гынглявий < Hung. *gyenge* 'weak, flabby'; файта < Hung. *fajta* 'kind, sort'; фалаток < Hung. *falat* 'part, piece'; фалка < Hung. *falka* 'flock (of birds)'; (фандел)

лабошка < Hung. *lábos* 'frying pan', лангошка < Hung. *lángos(sütő)* 'frying pan'; палачінтовка < Hung. *palacsintasütő* 'frying pan'; палачінтош < Hung. *palacsintasütő* 'frying pan'; фарадний < Hung. *fáradt* 'all-in, tired'; фарадшар < Hung. *fáradtság* 'tiredness'; фатт'ув < Hung. *fattyú* 'guy, bloke'; син. легінь < Hung. *legény* 'lad'; феделка < Hung. *fedél* 'cooking pot lid'; федивка < Hung. *fedő* 'cooking pot lid'; фесша метати < Hung. *fejest ugrik* 'dive headfirst'; фелелльовати < Hung. *felel* 'be responsible, guarantee'; фершлор < Hung. *ferslóg* 'big chest'; фийдер < Hung. *féder* 'spring'; фийк < Hung. *fék* 'brake'; фийса < Hung. *fejsze* 'axe'; фійовка < Hung. *fiók* 'drawer'; фінанц < Hung. *finánc* 'revenue inspector'; фінджа < Hung. *findzsa* 'cup'; фіп'іс < Hung. *fűrész* 'power-saw bench'; фіп'іспор < Hung. *fűrészpor* 'sawdust'; фораш < Hung. *fogas* 'rack, hall-tree'; фодра < Hung. *fodor* 'frill, flounce'; фоп'річа < Hung. *forgató* 'door-handle'; фоп'ріта < Hung. *forgató* 'door-handle'; фоп'ріт'ув < Hung. *forgató* 'door-handle'; фоталка < Hung. *fatál* 'wooden dish'; (фурма) мінта < Hung. *minta* 'pattern, sample'.

"The Soviet Ukraine rejoicing its great socialist achievements and steadily going to the bright alps of communism" was eager that everyone mastered the Ukrainian literary language, improved their standard of speech and got rid of vernacular words. It was in particular pertinent to the Transcarpathian Oblast with its diversity of dialects "torn away from the rest of the Ukrainian lands over the ages". In terms of the Ukrainian literary language and its application in practice, it was required to eliminate the peculiarities of Subcarpathian Rusyn vernacular. With that purpose, the Ukrainian philologist from Uzhgorod Josyp Dzendzelivskyj published a small manual for the teachers of the Transcarpathian Oblast aimed at overcoming the use of the local semantic vernacularisms (Dzendzelivskyj 1958). Its title in word-for-word translation is "*Practical Vocabulary of the Transcarpathian Semantic Dialectisms. Study Aids for the Teachers of the Transcarpathia*". According to the vocabulary, it is not advisable to use a number of Rusyn words, among which Hungarian loanwords are also to be found. For example, instead of *акац* it is correct to say *акація*; in place of *бай – байка*; one ought to avoid using the word *банда* in the sense of 'band, a group of musicians who play popular music'; one may use the word *баня* in the sense of 'cupola', but keep off the meaning 'quarry, mine'; one should not use the word *баяння* in the sense of 'sorcery, witchcraft'; one

must avoid using the word *бoвm* for a 'shop', the word *зpyшкa* for an 'electric light bulb' (see Dzendzelivskyj 1958). In the opinion of those who stand upon linguistic independence of the Subcarpathian Rusyn language, the above-mentioned Hungarian loanwords and words of other origin similar to them, qualified by some of the Ukrainian philologists as dialectisms, are the organic part of Rusyn vocabulary, and so can be used without any discrimination. The further evidence of such an opinion is that these words turn up in the dictionary analyzed which has been a source of my illustrative list of borrowings. It likewise corroborates once more the well-known thesis that language processes can hardly be controlled by forcible means.

REFERENCE INDEX

- Almashij–Pop 2001** – Михайло Алмашій – Димитрій Поп – О. Димитрій (Сидор): Русинсько-українсько-руський словарь. Ужгород.
- Chori** – Юрій Чорі: Словарь русинского языка. Ужгород. Том 1 А–Д, 2001–2002. Том 2 Е–Й, 2003–2004. Том 3 К–Н, 2004–2005.
- Csopey 1883** – Csopey László: Rutén-magyar szótár, Budapest // Ласлов Чопей: Русько-мадярський словарь. Будапешт.
- Dzendzelivskyj 1958** – Й. О. Дзензелівський: Практичний словник семантичних діалектизмів Закарпаття. На допомогу вчителям Закарпатської області. Ужгород.
- Gregor 1993** – Gregor Ferenc: A szlovák nyelv magyar elemeiből. Mutatványfüzet. Budapest.
- Hadrovics 1964** – Hadrovics László: Kajkavische Literatur. Wiesbaden.
- Hadrovics 1974** – Hadrovics László: Schriftum und Sprache der burgenländischen Kroaten im 18. und 19. Jahrhundert. Budapest.
- Hodinka 1991** – Антоній Годинка: Глаголниця. Сбірка всіх глаголів пудкарпатсько-русинського языка. // Hodinka Antal: Ruszin-magyar ígetár. Nyíregyháza.
- Káprály 2002** – Михаил Капраль: Венгерский суффикс *-as (-ás)* в карпаторусинских текстах. *Studia Slavica Hung.* 47/1–2. 73–85.
- Kercha 2002** – Игорь Керча: "Он упал собі из неба". Русин XII. Пряшів. № 1. 10–11.
- Kercha 2004** – Игорь Керча: Пудкарпатська Русь. Літературний язык. In: Magocsi 2004: 115–146.
- Király 1953** – Király Péter: A keletiszlovák nyelvjárás nyomtatott emlékei. Budapest.
- Király 2003** – Király Péter: A kelet-európai helyesírások és irodalmi nyelvek alakulása. A budai Egyetemi Nyomda kiadványainak tanulságai 1777–1848. *Dimensiones Culturales et Urbanales Regni Hungariae* 3. Nyíregyháza.
- Lizanec 1976** – П.Н. Лизанец: Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпаття. Будапешт.
- Lukács 2000** – Lukács István: Dramatizált kaj-horvát Mária siralom Erdélyből, 1626. Budapest.

- Magocsi 1996** – Magocsi Paul Robert: *A New Slavic Language Is Born. The Rusyn Literary Language of Slovakia*. New York.
- Magocsi 2004** – Magocsi Paul Robert: *Русинський язык*. Opole.
- Makkay 2004** – Makkay János: *Korai szláv kölcsönszavaink keltezési kérdései és a honfoglalás*. Budapest.
- Nyomárkay 1996** – Nyomárkay István: *Sprachhistorisches Wörterbuch des Burgenland-kroatischen*. Budapest – Eisenstadt.
- Popovich 1999** – Стефан Попович: *Порунальний русинсько-мадярсько-русько-український словарчик*. // *Ruszin–magyar–orosz–ukrán összehasonlító zsebszótár*. Будапешт.
- Rieger 2004** – Януш Піреп: *Становиско і зріжницювання русинських діалектів в Карпатах*. In: Magocsi 2004: 39–66.
- Udvari 1982** – Udvari István: *Adalékok a bács-szerémi ruszin nyelv magyar jövevényszavai alaktani meghonosodásának kérdéséhez*. *Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis* 9/E. Nyíregyháza. 33–49.
- Udvari 1985** – Udvari István: *A bács-szerémi ruszin nyelv magyar jövevényszavainak fonetikai meghonosodása*. *Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis* 10/E. Nyíregyháza. 61–83.
- Udvari 1990** – Udvari István: *A keletiszlovák irodalmi nyelv ismeretlen kéziratok emléke 1778-ból*. (Magyar helyesírású keletiszlovák nyelvjárási emlék Mária Terézia korából.) *Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis* 12/c. Nyelvészeti Közlemények. Nyíregyháza. 352–382.
- Udvari 1996** – Udvari István: *Szlovákiai ruszin kiadványok lexikai hungarizmusai*. In: Lévai Béla (ed.): *A magyar honfoglalás és a szlávok*. Debreceni Szlavisztikai Füzetek 3. Debrecen. 21–40.
- Udvari 1996/a** – Udvari István: *A ruszin–magyar együttélés tükröződése Vaszil Petrovaj: Ruszinok c. regényében*. In: Katona Judit – Viga Gyula (ed.): *Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei*. (Az 1995-ben megrendezett konferencia anyaga.) Miskolc. 311–318.
- Udvari 1997** – Udvari István: *A bács-szerémi ruszin nyelv lexikai hungarizmusai kutatásának története*. *Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensis* 5. Nyíregyháza. 100–110.
- Udvari 1997/a** – Udvari István: *Egy ruszin verseskötet magyar lexikai elemei*. In: Mihalovics Árpád – Máté Éva (ed.): *Könyv Dezső Lászlónak*. Nyíregyháza. 255–267.
- Udvari 1997/b** – Udvari István: *A ruszin (kárpátukrán)–magyar együttélés nyelvi tükröződése Dmitro Keselya: Hoszundragosi c. művében*. In: Kiss Gábor – Zaicz Gábor (ed.): *Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. Budapest. 423–436.
- Udvari 2003** – Udvari István: *A Mária Terézia-féle úrbérrendezés forrásai magyarországi délszláv népek nyelvén I. Nyomtatványok*. *Dimensiones Culturales et Urbanales Regni Hungariae* 2. Nyíregyháza.
- Udvari 2003/a** – Udvari István: *A Mária Terézia-féle úrbérrendezés forrásai magyarországi délszláv népek nyelvén II. Bács vármegyei szerb és bunyevác jobbágyságok úrbéri bevallásai*. *Dimensiones Culturales et Urbanales Regni Hungariae* 4. Nyíregyháza.
- Zoltán 1996** – Zoltán András: *A magyar–szláv érintkezések kezdetei és fázisai*. *Életünk*. Budapest. 1996. № 6–7. 634–648.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНА РОБОТА НА КАФЕДРІ УКРАЇНСЬКОЇ ТА РУСИНСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЇ НІРЕДЬГАЗЬКОЇ ВИЩОЇ ШКОЛИ

Рената Романюк

У лютому 1992-го року в Педагогічному інституті ім. Дьордя Бешшенеї професором Іштваном Удварі була створена кафедра української і русинської філології. Через рік після її заснування розпочалася освітницька робота, підготовка угорських українців. Це визначна подія у розвитку вітчизняної україністики. Розпочавши свою роботу, молода кафедра зіткнулася з першими труднощами. Обмежена кількість підручників та методичного матеріалу для викладання української мови як іноземної угорськомовним студентам поставила нові завдання перед працівниками кафедри.

Вивчати іноземну мову чи культуру іншого народу неможливо без словника. Саме відсутність сучасного двомовного українсько-угорського словника спонукала викладачів до наукових досліджень у галузі лексикографії.

У 1995-му році на кафедрі української і русинської філології вийшло з друку перше лексикографічне видання – “Приктичний словник дієслів”, укладачами якого були Лариса Паламар та Іштван Удварі (1). Цей словник призначений, у першу чергу, для угорськомовних студентів, які вивчають українську мову. Він містить понад тисячу українських дієслів, їх парадигм та можливих сполучень зі словами. У вступі подається двомовне ознайомлення користувача з українським дієсловом як частиною мови, описання категорій дієслів – виду, часу, способу і т. д. Словник є добрим допоміжним матеріалом для годин розмовної практики, а також при засвоєнні та використанні основних морфологічних правил. У названому практичному словнику дієслова подаються лише на українській мові, знаходження їх угорських відповідників є завданням студента.

Двомовні словники нашої кафедри виходять з друку періодичним виданням *Glossarium Ucrainicum*. Першою публікацією цієї серії став “Українсько-угорський, угорсько-український математичний словник”, укладачем якого був Йозеф Головач, а головним редактором

Іштван Удварі (2). У цьому виданні зібрано понад 10 000 математичних термінів. Словник призначений для угорськомовних студентів, які навчаються в учбових закладах України, а також сприяє розвиткові наукових зв'язків двох сусідніх держав.

Останній, невеликий за обсягом, українсько-угорський і угорсько-український словник був виданий в Ужгороді у 1961 році. Таким чином, відсутність сучасного загального двомовного словника спонукала професора Іштвана Удварі, завідуючого кафедрою української і русинської філології Ніредьгазької вищої школи, започаткувати велику лексикографічну програму. Восени 1997-го року на кафедрі розпочалася робота над укладанням нового українсько-угорського словника. До цього часу було зібрано і перекладено на угорську близько дев'яносто двох тисяч українських слів, які були опубліковані у шести томах під назвою "База даних українсько-угорського словника", продовжуючи періодичну серію *Glossarium Ukrainicum* (3). У передмові першого і шостого тому редактор на обох мовах подає примітки і принципи укладання даного словника, знайомить з його структурою, полегшуючи тим самим користування ним. У кожному томі знаходимо список скорочень та умовних позначень. Для того, щоб користувач мав належне уявлення про словозміну української мови, було вирішено додати до словника таблиці відмінювання та дієвідмінювання відповідно до традицій угорської лексикографії. На прохання професора Удварі ці таблиці склав і надав у наше розпорядження доктор філологічних наук, професор Олександр Тараненко, завідувач відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАН України. У таблицях словозміни подано зразки відмінювання і дієвідмінювання слів української мови (як регулярні, так і нерегулярні типи й навіть одиничні випадки) – з урахуванням їх флексійних та морфологічних змін (чергування звуків, їх випадання і появи, спрощення тощо), а також особливості наголошування. Словозмінна характеристика побудована на основі лексики сучасної літературної мови з охопленням також уживаних фольклорних, застарілих, діалектних одиниць. Таблиці словозміни вміщені у кінці першого тому словника, угорський варіант яких підготував ужгородський науковець, кандидат філологічних наук Іштван Ковтюк. Вихідні дані шести томів українсько-угорської бази даних:

- Ukrán–magyar szótári adatbázis I. А–Г / ред. Udvari István; головний співробітник: Kótyuk István; співробітники: Abonyi Andrea, Hegyes Angéla, Káprály Mihály, Koi István, Rományuk Renáta – Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék, Veszprémi Egyetem Tanárképző Kar, 2003. – 573 p. – (*Glossarium Ukrainicum* 2.) Число словникових статей: 16 148.
- Ukrán–magyar szótári adatbázis II. Д–К / ред. Udvari István; співробітники: Abonyi Andrea, Hegyes Angéla, Iván Beáta, Ivaskin Attila, Káprály Mihály, Koi István, Kótyuk István, Rományuk Renáta – Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék, 2002. – 540 p. – (*Glossarium Ukrainicum* 3.) Число словникових статей: 19 966.
- Ukrán–magyar szótári adatbázis III. Л–О / ред. Udvari István; співробітники: Kótyuk István, Orémusz Kálmán, Koi István – Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék, 2000. – 374 p. – (*Glossarium Ukrainicum* 4.) Число словникових статей: 14 771.
- Ukrán–magyar szótári adatbázis IV. П / ред. Udvari István; співробітник: Kótyuk István – Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék, 2001. – 488 p. – (*Glossarium Ukrainicum* 5.) Число словникових статей: 16 779.
- Ukrán–magyar szótári adatbázis V. Р–У / ред. Udvari István; співробітники: Iván Beáta, Katona Andrea, Koi István, Kótyuk István – Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék, 2001. – 484 p. – (*Glossarium Ukrainicum* 6.) Число словникових статей: 18 379.
- Ukrán–magyar szótári adatbázis VI. Ф–Я / ред. Udvari István; співробітники: Hegyes Angéla, Iván Beáta, Káprály Mihály, Katona Andrea, Koi István, Medvigy István – Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológia Tanszék, 2000. – 179 p. – (*Glossarium Ukrainicum* 7.) Число словникових статей: 6 401.

Видання бази даних українсько-угорського словника отримало багато позитивних відгуків, рецензій не тільки у вітчизняному науковому світі, а й за кордоном (4).

Бібліографічні дані та короткий опис змісту видань нашої кафедри зібрані та тематично упорядковані у окремому тримовному виданні, яке вийшло з нагоди десятирічного ювілею заснування (5).

Цього року періодичне видання *Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia* (головний редактор Іштван Удварі) поповнилося новою гідною уваги лексикографічною публікацією. Вийшов у світ “Словник-пам’ятник”, який уклав Олекса Бевка, мараморошський фольклорист (6). Це діалектний словник села Поляни Мароморошського комітату (нині Румунія), який адекватно віддзеркалює угорсько-русинські мовні контакти, подає правдиву картину діалектних лексичних гунгаризмів району Вишавської долини і до того ж добре гармонує з виданими українською кафедрою у 1991-му році русинсько-угорським словником Антонія Годинки (7), та пізніше – книгою Ласло Деже (8), у котрих домінують саме мараморошські елементи.

Зараз на кафедрі української і русинської філології продовжується започаткована професором Іштваном Удварі робота по вдосконаленню українсько-угорського словника, а також укладання і підготовка до друку угорсько-українського словника, перший том якого вийшов друком у минулому році і містить 38 830 словникових статей від *A* до *Lu* (9). У роботі приймають активну участь співробітники кафедри, а також закордонні колеги. Наразі головним лексикографічним завданням є робота і видання найближчим часом другої, завершуючої частини угорсько-українського словника. До другого тому увійдуть словникові статті від *M* до *Zs*. На сьогоднішній день база даних нараховує близько 20 000 таких статей від *M* до *S* включно. (Примітка редактора: другий том словника побачив світ у 2006-му році – (10).)

ЛІТЕРАТУРА

1. **Palamar Larisza, Udvari István:** Gyakorlati ukrán igeszótár / Практичний словник дієслівних форм української мови. Nyíregyháza, 1995, 1999².
2. **Головач Йозеф:** Українсько-угорський, угорсько-український математичний словник / Holovács József: Ukrán–magyar, magyar–ukrán matematikai szótár. *Glossarium Ukrainicum I*. Nyíregyháza, 1998.
3. **Udvari István (szerk.):** Ukrán–magyar szótári adatbázis I–VI. A–Я – *Glossarium Ukrainicum 2–7.*– Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék, Veszprémi Egyetem Tanárképző Kar, 2000–2003.

4. **Tatár Béla:** Egy hiánypótló mű megjelenéséhez: Ukrán–magyar szótári adatbázis II–IV. Szerk. Udvari István. Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék, Nyíregyháza, 2000–2002. In: Magyar Nyelv, 98. évf. 2. sz. (2002). p 234–235.
Musketik Leszja: Ukrán–magyar szótári adatbázis. In: *Мовознавство*, № 6, 2003. p. 87–89.
5. **Káprály Mihály, Pischlöger Christian, Abonyi Andrea:** Az Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék. Kiadványok: 1993–2003. Кафедра української і русинської філології. Публикації: 1993–2003 Lehrstuhl für Ukrainistik und Russinistik. Publikationen: 1993–2003. *Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia* 13. Nyíregyháza, 2003.
6. **Bevka Aleksza:** Emléksztár. Szerk. Udvari István. *Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia* 15. Nyíregyháza, 2004.
7. **Hodinka Antal:** Ruszin–magyar ígetár / Антоній Годинка: Русинсько-мадярський словарь глаголів. Szerk. Udvari István. Faksimile. Nyíregyháza, 1991; див. ще **Едень Соқырницький Сирохманъ [Антоній Годинка]:** Утцюзнина, газдуство и прошлость южнокарпатських русинувъ. Reprint. Nyíregyháza, 2000.
8. **Дажё Ласло:** Деловая письменность русинов в XVII–XVIII веках. Словарь, анализ, тексты. *Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia* 4. Nyíregyháza, 1996.
9. **Udvari István (szerk.):** Magyar–ukrán szótár I. A–Ly. – *Glossarium Ukrainicum* 8. – Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék, 2005, 916 p.
10. **Udvari István (szerk.):** Magyar–ukrán szótár II. M–Zs. – *Glossarium Ukrainicum* 9. – Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék, 2006, 717 p.

AZ UKRÁN–MAGYAR SZÓTÁR LEXIKAI GERMANIZMUSAIRÓL

Abonyi Andrea Tímea

A szókincs a nyelv legdinamikusabban változó része, tehát történetileg különböző rétegekből álló komplexum. Lexikális kölcsönzések minden nyelvre jellemzőek. Minden nyelv – kisebb vagy nagyobb mértékben – vesz át más nyelvekből idegen szavakat. Ez a népek történetének kezdete óta általános jelenség. Minden nyelvben az idegen hatásra megismert fogalom többnyire magával hozza idegen nevét, mely – amennyiben átveszi a befogadó nyelv bizonyos grammatikai sajátosságait – meghonosodik az átvevő nyelvben mint jövevényszó. A jövevényszavak olyan idegen eredetű szavak, amelyek bizonyos fonetikai és morfológiai változásokon mennek keresztül, vagyis beilleszkednek az átvevő nyelv rendszerébe. Az átvétel erőssége, az átkerült szavak számaránya nagymértékben függ az idegen népekkel való érintkezés időtartamától, erősségi fokától, egyik népnek a másikkal gyakorolt gazdasági és művelődési hatásának mértékétől.

A szláv irodalmi nyelvek bonyolult irányú és változó intenzitású egymásra hatásának kutatása, a szókölcsönzés, az átadás-átvétel vizsgálata egyik legizgalmasabb területe a szlavisztikának. A szláv nyelvekben megtalálható német jövevényszavak vagy közvetlenül a németből vagy más nyelvek közvetítésével kerültek be (magyar, latin, francia, olasz). Közös történelmükből kifolyólag a szláv nyelvterületek között nyelvi egymásra hatás áll fenn. A germánok kapcsolatba kerülve a szláv törzsekkel, már az ősszláv nyelv korában hatást gyakoroltak a szlávok nyelvére.

PhD-dolgozatom témája a ruszin kiadványokban előforduló lexikai germanizmusok vizsgálata. A ruszin népnyelvű kiadványok kitűnő forrásai a különböző szóképzettani kutatásoknak, illetve a német–szláv nyelvi kapcsolatok tanulmányozásának. E téma vezetett el a tanszékünkön elkészült ukrán–magyar szótár lexikai germanizmusainak vizsgálatához.

Az ukrán nyelvben a német nyelvi hatás főleg lengyel és cseh közvetítéssel, ill. közvetlen német–ukrán kapcsolat útján érvényesült. Első látásra is kitűnik, hogy az ukrán nyelv lexikai germanizmusainak meghonosodásában

jelentős szerepet játszott a lengyel nyelv. Nyelvföldrajzi szempontokat tekintetbe véve ez érthető is, hiszen az ukránok, eltérően a lengyelektől, közvetlenül nem érintkeztek a németekkel. A marginális ukrán–német nyelvi kapcsolatok alig-alig érvényesültek.

A nem szláv eredetű jövevényszavak az ukrán nyelvbe különböző történelmi korokban különböző módon kerültek be. A nyugatukrán területek elmaradott részei voltak az Osztrák-Magyar Monarchiának, így az iskola, a sajtó nyelve erős német, majd – a Monarchia szétbomlása után – lengyel befolyás alá került. A német lexikai elemek annyira szervesen épültek be az ukrán szókészletbe, mind hangtanilag, mind morfológiailag, hogy sok esetben elveszett az idegen hatás. Пленек pl.: *будувати, гамувати, коштувати, мусити, мордувати, керувати, мурувати, вага, варта, груба, келих, комин, ганчірка, крам, шафа, смак, рятунок, рама, кімната, картопля, крейда, будинок*. A német szavak többek között az építészettel (*верстат, кельма, домкрат, клейстер, клапан, крам, муфта, фуганок, шпунт, шланг, штукатур*), művészettel (*арфа, балетмейстер, камертон, капельмейстер, лейтмотив, танець*), könyvnyomtatással (*абзац, форзац, шрифт*), kereskedelemmel (*бухгалтер, вексель, касир, маклер, штраф*), különböző használati tárgyakkal (*галстук, фартух, футляр, ширма*) kapcsolatosak, valamint jelentős számban vannak harcászati kifejezések is (*бруствер, гаубиця, гауптвахта, сфрейтор, офіцер, солдат, фельдмаршал, фланг, штаб, штурм*).

A Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszékének gondozásában megjelent ukrán–magyar szótárban is természetesen találunk lexikai germanizmusokat, hiszen a szótár 92 000 szócikket ölel fel, s így tükrözi a történetileg kialakult ukrán szókészletet. Pl.: *абзац, агітувати, агувати, адреса, айсберг, арейт, барва, бинт, бленкер, білік, брендмауер, брендмейстер, бухгалтер, вахта, варта, вартувати, твер, ганок, тешевт, ґрунт, файний, фальш, фальшфейер, фара, фарба, фартух, фасувати, фах, фахверк* stb.

Az összegyűjtött germanizmusokat ábécé-sorrendben szócikkekbe szedtem. A címszót a német nyelvi alak követi, ezt pedig a magyar jelentés. Végül, ha a szótári adatbázis közölt példát, én is feltüntettem közülük néhányat. A szócikkeket nyelvészeti munkákra való hivatkozások zárják.

варта < ófném. *warta*, kfném. *warte*, ném. *Warte* ‘(jár)őr, őr, őrsem, őrzár-
rat’: почесна *варта* ‘díszőrség’; бути в стояти на *варти* ‘őrszolgálatot tel-
jesít’ – UMSz 1: 156.

máramarosi rusz. *варта* (Бевка 40); k-szlk. rusz. *варта* (ПЛ 25); RMSz
варта ‘őrség’; származékok: *варташъ* ‘őr; éjjeli őr kezében lévő nagy bot’
(Csopei 25); *вартовати* ‘őrizni, felügyelni, felvigyázni’; *вартовникъ* ‘éj-
jeli őr’ (Csopei 26); РупуС *варта* (Керча 1: 111); az ukr. *варта* (XVI. sz.)
valószínűleg lengyel közvetítésű ném. jövevényszó; vö. úfném. *Warte*,
ófném. *warta* ‘leskelődés; őrhely’ (ЕСУМ 1: 333); még ukr. *варта* (Грин-
ченко 1: 127); szlk. *varta* (Newerkla 241); kelet-szlk. *varta* (Halaga 2: 1104);
m. *várta* (XVI. sz.) az úfném. *warte* ‘ua’ átvétele (SzófSz 333). A m. *várta* je-
lentése: ‘őrhely’ (1533); ‘(véd)őrség’ (1574 k.). A TESz alapján régi nyelvi
ném. eredetű szó; vö. ófném. *warta* ‘kilátás; les, őrködés; kilátóhely’;
kfném. *warte*, ir. ném. *Warte* ‘őrhely’. A m. *várta* elsősorban katonai szó-
ként honosodott meg. A végződésre l. *borosta*, *cérna*, *láda* (TESz 3: 1095).
Mollay szerint a *várta* (1533) korai úfném. kori középném. szó; vö. korai
úfném. *warte*; ófném. *warta*. A m. szó első előfordulásainak helye és ideje
(1533: Krakkó; 1574: Debrecen), valamint szókezdő labiodentális [v]-je
alapján az átvétel csak a korai úfném. korban, a középnémetből történhetett.
A bajor-osztrákban ugyanis a ném. szó *wart* alakú, ennek átvétele a magyar-
ba **bárt* alakot eredményezett volna (vö. a nyugat-magyarországi ném.
Wart ‘Őrség’, *Oberwart* ‘Felsőőr’, *Unterwart* ‘Alsóőr’ és *Rauchwart* ‘Rá-
bort’ helyneveket) (Mollay 1982: 551); ÉKSz 1469, Mollay 1989: 244, BBB
292, Bárczi 317, Gerstner 38; vö. Abonyi 2003: 18.

гелертер < ném. *Gelehrte* ‘tudós’ – UMSz 1: 378.

гешефт < ném. *Geschäft* ‘üzlet’ – UMSz 1: 378.

lemkó-rusz. *киешфт* (Слимак 607); máramarosi rusz. *гешефт* (Бевка 53);
k-szlk. rusz. *киешфт* (ПЛ 117); РупуС *гешефт* (Керча 1: 193), *шефт*
(Керча 2: 584); ukr. *гешефт* (ЕСУМ 1: 503); kárp. ukr. *гешефт* (Го-
ца 60); szlk. *kšeft* (Newerkla 328); kelet-szlk. *kšeft* (Halaga 1: 371). A TESz
alapján a m. *seft* német eredetű szócsalád tagja, jelentése: ‘üzlet’ (1832); vö.
ném. *Geschäft* ‘tevékenykedés, foglalatosság, üzlet, üzleti tevékenység, ke-
reskedés’; baj.-osztr. *geschäfft*, *gschefft* ‘foglalatosság’; h. baj.-osztr. *kšeft* ‘te-

vékenység, üzlet'. A *seftel*-re vö. ném. *geschäften* 'működik, tevékenykedik', *gscheftn* 'serénykedik'. Ezek a ném. *schaffen* 'munkálkodik, szorgoskodik, tesz' ige családjába tartoznak. A szb-hv. *kšeft* 'üzletelés, üzérkedés' szintén a németből való. A m. szavak a németben mutatkozó szóeleji más-salhangzó-torlódás feloldásával alakultak. A szóeleji *ks* ~ *gs* baj.-osztr. Átvételre mutat. A *seft*, *seftel* 'üzletel' a bizalmas társalgási nyelv szavai. A *seftel* 'működik' elavult (TESz 3: 507); m. nyvj.: *geseft*, *kseft* (ÚMTSz 2: 638); m. *seft*: '(zugban lebonyolított, nem mindig tiszta) üzlet(kötés)' (ÉKSz 1198); Gerstner 32, ESz 725; vö. Abonyi 2003: 19.

кельнер < ném. *Kellner* 'pincér' – UMSz 2: 444.

РyРyС *келнер* (Керча 1: 407); k-szl. rusz. *келнер* (ПЛ 104); az ukr. *кельнер* ném. jövevényt szó; az alném. *Kellner*, ófném. *kēlnari* a k. lat. *Celle-nārius* szóból ered, mely a lat. *cellārium* 'kamra, éléskamra, pince' alakra megy vissza; ez pedig a *cella* 'szobácska, kamrácska' szóból származik; (ECUM 2: 422); szlk. *kelner* (Newerkla 59, 452; Majtán 2: 43); m. nyvj.: *kellner*, *këller*, *këllër*, *kelner*, *kēlnër*, *këllnër*, *këlnyër*, *kernyel* (ÚMTSz 3: 180); vö. Abonyi 2003: 19.

лейбик < baj.-osztr. *leibel*, ném. *leibl*, *laibl*, *laibli* 'lajbi, mellény' – UMSz 3: 20.

bács-szerémi rusz. *лайбик* (Горбач 322, Сопка 28); lemko-rusz. *лайбик* (Слимак 605); máramarosi rusz. *лайбик* (Бевка 81); k-szl. rusz. *Лайбик/лайблик* (ПЛ 117); РyРyС *лайбик*, *лайбичка* (Керча 1: 464). Az ukr. *лейбик* lengyel (le. *lejbik*) közvetítésű ném. jövevényt szó; az alném. *Leibchen* 'női ruha felső része; mellrész; női mellény' a *Leib* 'felsőtest; ruhaderék' kicsinyítőképzős alakja, mely a kfném. *līp(b)* és az ófném. *līb* 'élet; test, törzs' szavakból eredeztethető (ECUM 3: 214); még ukr. *лейбик* (Грінченко 2: 353); szlk. *lajbl*, *lajblík*, *lajbel*' (Newerkla 409, Majtán 2: 188); kelet-szl. *lajblik*, *lajbliček* (Halaga 1: 386). A m. *lajbi* (1736) ném. eredetű szó, valószínűleg többszörös átvétellel; vö. baj.-osztr. *leibel*, ném. *leibl*, *laibl*, *laibli* 'mellény; egyfajta női fűző'; szász *laebl*, *laibəl* 'mellény'. Ez a szó a ném. *Leib* 'test, törzs' származéka. A TESz szerint az átadó nyelvjárás elsősorban a bajor-osztrák lehetett, de valamennyi hazai német nyelvjárás, továbbá a szepesi és az erdélyi szász is számításba jöhet. Nyelvjárási szó (TESz 2: 707). Az ESz szerint a *lajbi* (1736) baj.-osztr. jövevényt szó. A leg-

korábbi változatai nyelvünkben a *lajbl* és a *lajbli*. A szóvégi *i* a mássalhangzótorlódás feloldásaként jött létre; vö. *cetli*. A nyelvjárások és a köznyelv határán álló szó (ESz 470); m. nyvj.: *lábli*, *lábri*, *lâjbi*, *lâjbli* (ÚMTSz 3: 703); m. *lajbi*: ‘fémgombos férfi-posztókabát, ill. felsőruhaként viselt mellény; női mellényke’ (ÉKSz 813); kárp. m. nyvj. *lajbi* (Дерке 31); BBB 291, Horváth 123, Bárczi 317, Gerstner 23; vö. Abonyi 2001: 10; 2006: 420.

мельдувати < ném. *melden* ‘jelent, jelez, vkinek tudomására hoz’ – UMSz 3: 74.

máramarosi rusz. *мелдовати* (Бевка 86); lemke-rusz. *мелдувати* (Слимак 607); k-szl. rusz. *мелдовати* (ПЛ 127); PyPyC *мелдовати* (Керча 1: 504); ukr. *мельдувати* (ЕСУМ 3: 434); kárp. ukr. nyvj. *Замелд(у)овати-(ся)* (Гвоздяк 238); szl. *meldovat* (Newerkla 470); kelet-szl. *meldovac* (Halaga 1: 419); vö. Abonyi 2003: 19; 2006: 421.

(по)штрафувати < ném. *strafen* ‘megbírságol; megbüntet’ – UMSz 4: 332.

máramarosi rusz. *штрафовати* (Бевка 148); k-szl. rusz. *Штрафати/штрафовати* (ПЛ 343); RMSz *оштрафовати* ‘megbírságolni, megbüntetni’ (Csopai 245); PyPyC *штрафовати* (Керча 2: 596); szl. *štráfati*, *štráfovati* (Newerkla 231, Majtán 5: 674); kelet-szl. *štrofac* (Halaga 2: 1024); m. nyvj. *srófol*, *sorófol*, *zsorófol* (ÚMTSz 4: 951); *stráfol*, *stráfful* (ÚMTSz 4: 957); Bárczi 317; vö. Abonyi 2003: 20.

ранг < ném. *Rang* ‘rang, fokozat’: капітан першого *рангу* ‘sorhajókapitány’ – UMSz 5: 15.

RMSz *рангъ* ‘rang’ (Csopai 339); PyPyC *ранг* (Керча 2: 255); k-szl. rusz. *ранг* (ПЛ 273); ukr. *ранг* (Грінченко 4: 5); or. *ранг*, *ранк* (Фасмер 3: 442); szl. *rang* (Newerkla 487, Majtán 5: 22); a m. *rang* (1746) a ném. *rang* átvétele, mely a fr.-ból, a fr. viszont vmely germán nyelvből származik (SzófSz 253). A m. *rang* a TESz szerint német eredetű szó; jelentése: ‘egy bizonyos rendben, rendszerben elfoglalt helyzet, fokozat, jelentőség’ (1725–64/1892); ‘katonai, hivatali fokozat’ (1746); vö. ném. *Rang* ‘helyzet, fokozat, jelentőség; katonai, hivatali fokozat’. Ez a fr. *rang* ‘sor, rend, rangsor, katonai rendfokozat’ átvétele. Végső forrása az óalsófrank **hring* ‘kör’. Eti-

mológiailag összefügg *ringli*, *ringlispil* szavunkkal is. Az eredetileg ‘konkrét hadsör’ jelentésű fr. *rang* a harmincéves háborúban katonai kifejezésként terjedt el; vö. ang. *rank*, ol. *rango* ‘rang’ (TESz 3: 344). Származéka a *rangos* (1790) (ESz 681); m. *rang*: 1. a feudális és a polgári társadalom hierarchiájában: ‘a vkinek kijáró tiszteletet, címet meghatározó kiváltságos társadalmi helyzet, méltóság’; 2. ‘vkinek a munkakörét, hatáskörét meghatározó hivatali beosztása’; 3. katonaságnál: ‘rendfokozat’; 4. ‘vminek a társadalmi szerepéből eredő jelentősége, megbecsült volta’ (ÉKSz 1145); Gerstner 31; vö. Abonyi 2003: 20.

фальц < ném. *Falz* ‘behajtás, horony, rovátka, falc’ – UMSz 6: 19.

bács-szerémi rusz. *фалу* (Горбач 323); máramarosi rusz. *фалу* (Бевка 132); k-szlk. rusz. *фалу* (Пл 324); Рур *фалу* (Керча 2: 525); or. *фальц* (Фасмер 4: 184); szlk. *falc* (Newerkla 262, Majtán 1: 348); kelet-szlk. *falc* (Hala-ga 1: 246); a m. *falc* jelentése: [fánc] ‘horonyvágó kalapács’ (1556); ‘rovátka, horony’ (1795); ‘a kasza nyakának erősítésére használatos vaskampó’ (1816); ‘hántolókés, kaparókés’ (1832). A TESz alapján ném. eredetű szó; vö. ném. *Falz* ‘horony, rovátka, bemélyedés; <könyvkötészetben> gerincpárkány, behajtás’; szász *fölts* ‘horony; faragókés; horonyvéső, horonyvágó kalapács’; vö. még ném. *Falzhobel* ‘horonygyalu’, *Falzmeißel* ‘horonyvéső’, *Falzmesser* ‘faragókés’. A ném. *Falz* elvonással keletkezett a ném. *Falzen* ‘hornyol, rovátkol, peremez; <bört> farag; <ívpapírt> hajtogat’ kfném. előzményéből. A cseh *falc*, szlk. *falc*, le. *falc*, or. *фальц* ‘horony, rovátka; behajtás’ szintén a németből származik. A magyarba a hazai ném. Nyelvjárásokból kerülhetett át. A *farc* és *fánc* alakváltozat a korábbi *falc*-ból jött létre. A szó 3. jelentése a magyarban fejlődhetett ki, de kialakulásának részletei nincsenek tisztázva. 2–4. jelentésében nyelvjárási és mesterségszó. A *falc* származék, mely a ném. *falzen* átvételének is felfogható – némileg szélesebb körben is használatos (TESz 1: 835). A Magyar Értelmező Kéziszótárban az alábbi jelentésekről olvashatunk: *falc* 1. ‘horony’; 2. könyvkötészetben: ‘különálló lapok beragasztásához használt papírszelet’; 3. ‘ívek összehajtogatása’ (ÉKSz 354); Gerstner 14; vö. Abonyi 2006: 421; 2007: 189.

фальшфейер < ‘jelzőtűz’ a ném. *falsch* ‘hamis, rossz’ és a *Feuer* ‘tűz’ szavak összetétele – UMSz 6: 19.

фарба < ném. *Farbe* ‘szín, festék’ – UMSz 6: 21.

bács-szerémi rusz. *фарба* (Сопка 30); lemke-rusz. *фарба* (Слимак 606); máramarosi rusz. *фарба* (Бевка 132); k-szl. rusz. *фарба/барва* (РЛ 324); RMSz *фарба* ‘festék, szín’; származékok: *фарбарь* ‘festő’, *фарбуми* ‘festeni’ (Csorpei 414); РупуС *фарба* (Керча 2: 526); ukr. *фарба* (Грінченко 4: 375); kárp. ukr. nyvj. *фарба* (Гоца 63, Гвоздяк 237); szlk. *farba* (Newerkla 156, Majtán 1: 350); kelet-szl. *farba*, *farběčka* (Halaga 1: 246); a m. *farba* jelentése: ‘festék’ (1516); ‘szín’ <kártyajátékban> (1877/1895). A TESz szerint ném. eredetű szó; vö. ir. ném. *Farbe* ‘szín, festék’; baj.-osztr. *farb*, *farw*, *far*, ném. *färb*. Etimológiailag összefügg a m. *ferbli* ném. Eredeti-
tíjével. A rom. *fărbă* ‘festék’, szb.-hv. *fărba* ‘festék, szín’, szln. *bařrva*, cseh *barva*, szlk. *farba*, le. *barwa* ‘szín, farba, festék, máz’ közvetlenül vagy közvetve szintén az úfném. *farbe*-ből, illetve a kfném. *varwe*-ből származik. A magyarba többszörös átvétellel került át. A XIX. században részint a ném. katonai nyelv révén (a régi hadseregben a derékszíjat színezték, festették), részint a kártyások csoportnyelvén keresztül terjedt. A szóvégi ném. *a* (írva *e*) > m. *a* megfelelés hanghelyettesítéssel vagy latinositással magyarázható (TESz 1: 843). Mollay szerint a m. *farba* (1516) h. korai úfném. eredetű; vö. korai úfném. (Bártfa, 1435) *farbe* ‘festék’; (Segesvár, 1569) *farben*; szász *farf*, *fuarf*, *foap* ‘ua’ (Mollay 1982: 256); m. *farba*: 1. ‘kártyajátékban: szín, különböző adu’; 2. ‘ferbli’ (ÉKSz 357); Mollay 1989: 245, Gerstner 40; vö. Abonyi 2001: 8; 2006: 421.

фартух < ném. *Vortuch* ‘kötény’: шкіряний *фартух* ‘bőrkötény’ – UMSz 6: 21.

máramarosi rusz. *фартух* (Бевка 132); bács-szerémi rusz. *фартух* (Горбач 323, Сопка 30); lemke-rusz. *фартух* (Слимак 607); k-szl. rusz. *фартух*, *фартушиско*, *фартушок*, *фартуца* (РЛ 325); RMSz *фартукъ* (*фартухъ*) ‘kötő, kötény’ (Csorpei 414–415), *фартушокъ* ‘kötényke’ (Csorpei 415); РупуС *фартух* (Керча 2: 527); ukr. *фартух* (Грінченко 4: 375); kárp. ukr. nyvj. *фартух* (Гоца 60); or. *фартук*, *фартух* (Фасмер 4: 186); szlk. *fartuch* (Newerkla 369); kelet-szl. *fartuch*, *fartušček*, *fartušěk* (Halaga 1: 247); vö. Abonyi 2001: 8; 2006: 421; 2007: 189.

фахверк < ném. *Fachwerk* ‘vázás szerkezet’ – UMSz 6: 22.

фіранка < ném. *Vorhang* ‘függöny’ – UMSz 6: 29.

lemkó-rusz. *фіранта* (Слимак 607); bács-szerémi rusz. *фиронта* (Горбач 323); máramarosi rusz. *фірганок* (Бевка 133); k-szlk. rusz. *фіргант; фіргантовий* (РЛ 326); РурС *фірганка* (Керча 2: 532); ukr. *фіранка* (Грінченко 4: 377); kárp. ukr. *пувј. фірганти* (Гоца 60); szlk. *firhánék, firhang, firhank, firhanok, firhánok, firhong, firhung* (Newerkla 62, 265, Majtán 1: 358); kelet-szlk. *firhang* (Halaga 1: 249). Horváth Mária szerint a m. *forhang, firhang, fűrhang* a ném. *Vorhang* különböző alakváltozatainak (*Fürhang, Vorhang*) átvétele. A németben a *Für ~ vür* előtagú elem a korábbi, a sváb-bajor nyelvjárásokban őrződött meg, de az újabb időkben az irodalmi jellegű *Vorhang* itt is előtérbe került (Horváth 70). A TESz szerint a m. alak ném. eredetű nyelvjárási szó, jelentése: ‘(ablak)függöny’ (1645); vö. ir. ném. *Vorhang*, baj.-osztr. *fűrhang, fűrhangl.* A szb.-hv. *firōnga, firānga*, cseh *firhaněk, firhaňk, firhank*, szlk. *firhánok*, le. *firanka*, ukr. *фіранка* közvetlenül vagy közvetve szintén a németből származik. A magyarba többszörös átvétellel került át, főleg a hazai német városi polgárság nyelvéből és a nyelvjárásokból. A *firhang, firhangli*-féle alakváltozatok baj.-osztr. kiejtési sajátosságokat tükröznek (TESz 1: 918). Az ESz szerint a *firhang* (1645) baj.-osztr. jövevényszó; vö. h. úfném. *fuerhanck*, baj.-osztr. *firhoŋ, fűrhang*, ném. *Vorhang* ‘függöny’. A bizalmas nyelvhasználat kiveszőben lévő szava (ESz 216); ÉKSz 412, Mollay 1989: 245, Gerstner 15; vö. Abonyi 2001: 8; 2007: 190.

фесрверк < ném. *Feuerwerk* ‘tűzijáték’ – UMSz 6: 23.

РурС *файсрвер(о)к* (Керча 2: 524); szlk. *fojerverk* (Majtán 1: 362); or. *фейсрверк* (Фасмер 4: 188); vö. Abonyi 2003: 20.

фортель < ném. *Vorteil* ‘fogás, fortély, trükk’: викинути *фортель* ‘csínyt követ el’ – UMSz 6: 34.

k-szlk. rusz. *фортель* (РЛ 327); or. *фортель* (Фасмер 4: 204); szlk. *fortal’, fortel’, fortel, fortiel, fortiel’, fortíl, fortíl* (Newerkla 173, 242, Majtán 1: 365); kelet-szlk. *fortel’* (Halaga 1: 250); m. *fortély* (XVI. sz.) az úfném. *vorteil, vortel* ‘fogás, előny, nyereség’ átvétele (SzófSz 85). Mollay szerint a m. *fortély* korai újfelnémet kori hazai középnémet eredetű szó; vö. korai úfném.

(kném.) *vortel* ~ *fortel* ~ *furtel* ‘előre kiadott vagy kikapott rész; előny, előjog; előnyös helyzet, fölény; mesterfogás, csel, furfang’; vö. még szász *tēl*, *foatl* (Mollay 1982: 278). A TESz szerint is ném. eredetű szó. Jelentése: ‘csel, furfang’ (1552); ‘vminek ötletes szerkezete, nyitja’ (1772); ‘csökönység’ (1882); vö. ir. ném. *Vorteil* ‘előny, haszon’. A szb-hv. *fortelj* ‘fortély’, *fortil* ‘előny, haszon’, cseh *fortel* ‘fortély, fogás’, szlk. *fortiel* ‘ua’, le. *fortel* ‘ua’, or. *фортель* ‘ua’ közvetlenül vagy közvetve szintén a németből származik. Az átvétel feltehetőleg a szepesi szász nyelvjárásból történt; az *l* > *ly* változás a magyarban ment végbe. A szó ‘csökönység’ jelentése a ‘csel, furfang’ jelentésből fejlődött (TESz 1: 958). A ném. *Vorteil* a *vor* prepozíció és a *Teil* ‘rész, hányad’ összetételéből keletkezett (ESz 226); m. *fortély*: 1. ‘ravasz ötlet, furfang’; 2. ‘vmi kezelésének v. megoldásának ötletes, különleges módja’ (ÉKSz 430); Mollay 1989: 245, Bárczi 270, BBB 535, Gerstner 16; m. *fortély* (1548) (ESz 226); vö. Abonyi 2001: 8.

форшмак < ném. *Vor(ge)schmack* ‘előíz, kóstoló’ – UMSz 6: 34. or. *форшмак* Фасмер 4: 204.

шарнір < ném. *Scharnier* ‘csuklópánt, sarokvas, zsanír’: на *шарнірах* ‘zsanéros’ – UMSz 6: 120.

A m. szó jelentése ‘csuklópánt’; vö. ném. *Scharnier* < fr. *charnière* < népi lat. *cardinaria* (‘ua’) < lat. *cardo*, *cardinis* ‘ajtó sarokvasa’ (Tótfalusi 965); *zsanér* ‘csuklópánt, sarokvas’ [ném. < fr.] (ÉKSz 1539).

шатирувати < ném. *schattieren* ‘vonalkázással árnyékol, satíroz’ – UMSz 6: 121.

РyРyC *шатіровати* (Керча 2: 581); szlk. *šatírovaný* (Majtán 5: 607). A m. *satíroz* német eredetű szó; vö. ném. *schattieren* ‘festményen, rajzon valamely részletet színezéssel, vonalazással árnyékol’ (<: ném. *Schatten* ‘árnyék, sötét terület, sötétség, árnyékolás’). A magyarba festészeti szakszóként került, a szó vége a ném. *-ieren* képzős igéknek megfelelő *-íroz* képzővel alakult; vö. *szervíroz*. Az elavult *satírun* ‘varrott minta’ (1757) szavunk az ugyancsak a ném. *Schattierung* ‘árnyékolás, árnyalat’ átvétele. Főként szaknyelvi szó (TESz 3: 500, ESz 722); ÉKSz 1196, Gerstner 32.

швагер < ném. *Schwager* ‘sógor’ – UMSz 6: 123.

lemkó-rusz. *швогер* (Слимак 607); bács-szerémi rusz. *шовтор* (Сопка 31); k-szlk. rusz. *шватор/шовтор* (ПЛ 339); RMSz *шовгоръ* ‘sógor’ (Csorpei 433); РурС *шовтор* (Керча 2: 591); ukr. *швагер/шватер* (Грінченко 4: 488); kárp. ukr. nyvj. *шовтор* (Гоца 61); szlk. *švager, švagrík* (Majtán 5: 689); kelet-szlk. *švoger, švogerko* (Halaga 2: 1030); m. *sógor*, régi *svógor* (1450, XVI. sz.) a ném. *schwager* ‘ua’ átvétele (SzófSz 272); a m. szó jelentése: ‘rokon, a házastárs rokona’ (1450); ‘(az egyik házasság szempontjából) a másik házasság fivére, (a testvér szempontjából) a nővér férje’ (1528); ‘a másik házasság nővére vagy a fivér felesége’. Mollay K. szerint hazai korai úfném. eredetű; vö. korai úfném. (Selmezbánya, 1365) *swager*; (1379) *swager*; (1521) *swoger*; (1418) *swoger*; (1529) *svoger* ‘sógor’ (Mollay 1982: 502). A TESz alapján a szónak a következő jelentései vannak: ‘rokon, <különösképpen> a házastárs rokona’ (1450); ‘<az egyik házasság szempontjából> a másik házasság fivére, <a testvér szempontjából> a nővér férje’ (1528); <megszólításként> ‘barát, cimbor, pajtás’ (1662/1853); ‘német, ill. osztrák ember’ (1775); ‘nász’ <rokonságnévként> (1888); ‘a nagynéne férje’ (1892); ‘klasszikus szöveg fordítása mint iskolai puska’ (1898); vö. baj.-osztr. *schwanghə*, *swoger*, szlovákiai ném. *švōgr*, szász *schwōgər, šwogər*, bányászati ném. *švōr*, ir. ném. *Schwager* ‘a másik házasság fivére, a nővér férje, após, vő; házasság révén szerzett rokon, barát, cimbor, pajtás <megszólításként: iparos legények egymás közt, diákok nem diákokkal szemben>’. A ném. szó átvétele még: szb.-hv. *švogor*, cseh *švagr*, szlk. *švager, švager*, le. *szwagier* ‘sógor’. A magyarból valók: rom. *șogor*, szb.-hv. *šogor*. A m. *sógor, soger, swó* változatok különféle, főként hazai ném. nyelvjárásokból való külön átvételből származnak. (A szóeleji mássalhangzó-torlódás kiküszöbölésének erre a típusára vö. *cérna, kotta*.) Az 1–3. jelentés a németből való. A 4. jelentés a ‘rokon, atyafi’ jelentés alapján fejlődött, s az osztrákokkal való sok évszázados állami kapcsolatokra, a közös uralkodóházra utal. Az 5–6. jelentés az 1–2. jelentés nyelvjárási módosulata, illetve szűkítése. A 7. jelentés a régi diáknyelvben keletkezett, de szemléleti alapja nem világos. A *sógor* a *rér* és a *siiv* főneveket, a *sógorasszony, sógorné, sógornő* pedig az *ángy*-ot kiszorították a használatból (TESz 3: 567). Az ESz szerint a *sógor*-nak megfelelő (1450) szó a németben ieu. eredetű; vö. óind *šwāsurah* ‘az apóshoz tartozó’, lat. *socer* ‘após’. A -ság névszóképzős *sógorság* (1575) a *sógor* jelentéseihez hasonló módon jelöli a házastársak rokonai közötti közelebbi, ill. távolabbi rokonsági kapcsolatokat (ESz 742); m. nyvj.: *suo, so-*

ger, sóger, sógrom (ÚMTSz 4: 922); ÉKSz 1213, Mollay 1989: 245, Gerstner 34.

шифон, шифоньер < ném. *Chiffon, Chiffonière* ‘sifon; fehérneműs szekrény’ – UMSz 6: 133.

РyРyC *шифон* (Керча 2: 587); k-szl. rusz. *шифон; шифоновый; шифонер, шифонерик* (ПЛ 340); kelet-szl. *šifoner* (Halaga 2: 1011); a m. *sifon* szó jelentése: ‘pamutszövet, pamutvászon’ (1867); ‘ruhás, fehérneműs szekrény’ (1871). A *sifonér* (1857) jelentése ‘fehérneműs szekrény’. A TESz szerint mindkét szó ném. eredetű szócsaládba tartozik. A *sifon*-ra vö. ném., ausztr. ném. *Chiffon* ‘sűrű pamutvászon; vékony selyemszövet’. Ez a fr. *chiffon* ‘ócska rongy; <gúnyos használatban> női ruhák, ruhadarabok’ (<: fr. *chiffe* ‘értéktelen szövet’) < arab *šiff* ‘könnyű, átlátszó szövet’ átvétele. A *sifonér*-ra vö. ném., ausztr. ném. *Chiffonière* ‘fiókos szekrény, komód’. A ném. szó a franciából való; vö. fr. *chiffonier* ‘rongyszedő; kis fiókos szekrény, sifonér’. Ez a fr. *chiffon* származéka. Mindkét szó átkerült több más nyelvbe is; vö. ang. *chiffon*, ol. *chiffon*, or. *шифон*, cseh *šifón*, le. *szyfon* ‘finom pamut- vagy selyemszövet, sifon’; vö. továbbá: ang. *chiffonier*, ol. *chiffonière*, or. *шифоньерка*, cseh *šifoner*, le. *szyfoniera~szyfonierka* ‘fiókos fehérneműszekrény’. A rom. *șifón* ‘ruhásszekrény’ a magyarból való. A m. *sifon* alakváltozatai közül a *fisony* hangátvetéssel keletkezett. A *sifon* ‘ruhás, fehérneműs szekrény’ jelentése az eredeti ‘pamutszövet, pamutvászon’ jelentésből érintkezési névátvitellel jött létre, de a *sifonér* jelentése is hatással lehetett rá. A *sifon* 1. jelentésében szakszó, a 2.-ban nyelvjárási szó. A *sifonér* elavulóban lévő nyelvjárási szó (TESz 3: 532); m. *sifon*: 1. ‘(ágyne-műnek való) pamutvászon’; 2. ‘sifonér’ (ÉKSz 1206); m. *sifonér*: ‘fehérneműs v. ruhásszekrény’ (ÉKSz 1206); m. nyvj.: *sifon, siffon, sifony* (ÚMTSz 4: 883), *sifonér, sifanér, sifoner* (ÚMTSz 4: 884); Gerstner 33, ESz 731; vö. Abonyi 2003: 21.

шлагбаум < ném. *Schlagbaum* ‘sorompó’ – UMSz 6: 138. or. *шлагбаум*, népies *шлахбан, шланбол* (Фасмер 4: 452);

шлафрок < ném. *Schlafrock* ‘hálóköntös’ – UMSz 6: 138.

РyРyC *шлафрок* (Керча 2: 589); or. *шлафор/шлафрок/шляфрок*; a -я-s alak a le. *szlafrok* közvetítésével, az -a-s változat pedig közvetlenül a németből származik; az -ок kicsinyítő képzőnek hatott, ezért jött létre az újabb *шлафор* alak (Фасмер 4: 452); m. *slafrok*: ‘pongyola, hosszú házikabát, köntös’ (ÉKSz 1212). A m. *slafrok* (1700) ‘hosszú házikabát; pongyola’ ném. jövevényszó; vö. ausztr. ném. *Schlafrock* ‘kényelmes, reggeli köntös’. Ez a ném. *Schlaф* ‘alvás’ és *Rock* ‘kabát’ szavak összetétele. A szó a magyarba a divat szavaival került át. Elavulóban van (ESz 738). Az or. *шлафрок*, cseh *šlafrok*, le. *szlafrok*, szb.-hv. *šlafrok* ‘háziruha, pongyola’ szintén a németből való. Az első szótagbeli o-t mutató alakok bajor-osztrák nyelvjárási ejtésváltozatnak felelnek meg. A bizalmas társalgási nyelv szava; helyenként nyelvjárási szóként is él (TESz 3: 556); m. nyvj.: *fraslag*, *safrok*, *slafrog*, *slofrok*, *safrok* (ÚMTSz 4: 914); Gerstner 33.

шлейф < ném. *Schleife* ‘(ruha)uszály’ – UMSz 6: 138.

k-szlk. rusz. *шлайф*; *шлайфовый*; *шлайфук* (ПЛ 341); or. *шлейф* (Фасмер 4: 452); szlk. *šlajf*, *šlajfa* (Newercla 305, 496); m. alakváltozatok: *sleff[el]*, *sleife[l]*, *slep*, *slef*; jelentésük: ‘csomó, hurok, keresztkötés’. Horváth M. szerint ez a ném. *Schleife* (*Schlauf*, *Schlauf*) átvétele jelentésszűküléssel. A germ. eredetű ném. szó családja és jelentésköre kiterjedtebb. A ném. megfelelők közül – alak és jelentés szempontjából – a legközelebb állnak a sváb *Schleiff[e]l*, **Schleipfe*. (Horváth 198). Mollay véleménye szerint a szó korai úfném. kori baj.-osztr. és erdélyi szász eredetű; vö. korai úfném. *schläufe*, *schläufel*; szász *šlēf*, *šlēfəl* (Mollay 1982: 500). A TESz szerint a szónak a következő jelentései vannak: ‘ruha uszálya’ (1789); ‘kíséret’ (1835); ‘uszályhajó’ (1879); vö. ném. *Schlepp*, *Schleppe* ‘ua’. Ez a holl. *slepp* ‘ruha-uszály’ átvétele; alném. *slepe* ‘ua’. A cseh *šlep*, le. *szlepa* ‘ruhauszály’; szb.-hv. *šlep* ‘ruhauszály; vontatóhajó’ szintén a németből való. A magyarba elsősorban divatszóként került. A *slepén* (1704) ‘ruhauszály’ külön átvétel lehet a többes számú ném. *Schleppen* alakból. A *slepper* ‘vontatóhajó; hamiskártyás cinkosa’ ugyanebbe a ném. szócsaládba tartozó *Schlepper* ‘vontatóhajó; felhajtó, csalogató’ átvétele (TESz 3: 558). A *slepp* (1789) ma főképpen pejoratív jelentésárnyalattal használatos vki kíséretének a megnevezésére (ESz 739); m. *slepp*: 1. ‘uszály(hajó)’, 2. ‘ruha uszálya’, 3. ‘vki

kísérete' (ÉKSz 1212); m. nyvj. *slepp*, *leff* (ÚMTSz 4: 915); kárp. m. nyvj. *slepp* (Дерке 31, 33); Mollay 1989: 245; vö. Abonyi 2001: 11.

шпацирувати < ném. *spazieren* 'sétál' – UMSz 6: 145.

bács-szerémi rusz. *шпацирау* (Сопка 31); k-szl. rusz. *шпацировати(ся)* (РЛ 341); РупуС *шпацировати* (Керча 2: 592); ukr. *шпацирувати* (Грінченко 4: 509); kárp. ukr. nyvj. *шпацировати* (Гоца 63); szlk. *špacírovať* (Newerkla 64, 500, Majtán 5: 652); kelet-szl. *špacirovac* (Halaga 2: 1019); m. nyvj. *spacírol*, *pacérol*; *spacíroz*, *pacéroz*, *pacíroz* (ÚMTSz 4: 944); Gerstner 41.

шприц < ném. *Spritze* 'fecskendő; injekció': мастильний *шприц* 'olajozó, zsírozó fecskendő' – UMSz 6: 147.

РупуС *шприц*, *шприца* (Керча 2: 593); k-szl. rusz. *шприц*; *шприцовый* (РЛ 342); szlk. *špricer* (Newerkla 81, 415); kelet-szl. *šprica* (Halaga 2: 1022); or. *шприц* (Фасмер 4: 475); a m. *spriccer* 'fröccs' (ÉKSz 1222). A szó jelentései: 'fröccs' (1879); 'rövid zápor' (1942). Baj.-osztr. eredetű szócsaládba tartozik. A m. *spriccel* különböző változatai a szóeleji mássalhangzótorlódás kiküszöbölésének különféle módjaival keletkeztek, a *spriccer* alak elavulóban van. A *spriccel*-re vö. baj.-oszt. *spritzen*, h. baj.-oszt. *špritsn*, *špritsn* 'permetez, fröcsköl', vö. még ném. *spritzen* 'folyadék cseppekben vagy sugárban ömlik, lövell; fröcsköl, folyadékot széthint, permetez'. A *spriccer*-re vö. baj.-oszt. *spritzer* 'rövid zápor', ném. *spriz'r* 'fröccs; rövid ideig tartó zápor'; ez az előbbi ném. ige származéka. A szb-hv. *špricati* 'spriccel', *špricer* 'fröccs' szintén a németből való. (TESz 3: 593); m. nyvj.: *spricc*, *pricc* (ÚMTSz 4: 950); Gerstner 34; vö. Abonyi 2006: 423; 2007: 191.

штанга < ném. *Stange* '(fém)rúd; súlyzó': бурова *штанга* 'fúrórúd'; ривок *штанги* 'súlyemelés, szakítás' – UMSz 6: 149.

lemkő-rusz. *штанга* (Слимак 607); bács-szerémi rusz. *штангла* (Сопка 31); máramarosi rusz. *штангля* (Бевка 148); k-szl. rusz. *штанга*; *штанговый*; *штангля*; *штанглёвый* (РЛ 342); РупуС *штангля* (Керча 2: 594); or. *штанга* (Фасмер 4: 477); szlk. *štanga*, *št'anga*, *štangel*, *štangl'a*, *štanka*, *štankl'a* (Newerkla 393, Majtán 5: 662); kelet-szl. *štanga* (Halaga 2:

1022). A m. *stangli* jelentése: ‘pózna, rúd’ (1887); ‘süteményfajta’ (1892). A TESz szerint baj.-osztr. eredetű szó; vö. baj.-osztr. *stangl, stangal*; ném. *stangl*; hazai baj.-osztr. **štaəgl, štāŋ^{al}* ‘rudacska, rúd’. Ez a ném. *Stange* ‘rúd, karó, pózna, rúd alakú csomagolás’ kicsinyítőképzős származéka. A m. szó *li* végére vö. *kifli, nudli*. A ‘süteményfajta’ jelentés a baj.-osztr. *Salzstangel*-nek megfelelő m. ‘sós stangli’ (sós rudacska, tésztafajta) kapcsolat alapján magyarázható. A bizalmas nyelvhasználat szava (TESz 3: 597); m. *stangli*: ‘rúd alakú (sós) sütemény’ (ÉKSz 1223); m. nyvj.: *stangli, stángli, tángli* (ÚMTSz 4: 953); Gerstner 41, ESz 751; vö. Abonyi 2003: 22; 2006: 423; 2007: 191.

crep < ném. *Jäger* ‘vadász; őr, gondozó’ – UMSz 2: 117.

máramarosi rusz. *ѣреп, я́ру* (Бевка 61, 150); k-szlk. rusz. *ятеп; ятерьський* (ПЛ 345); РrРyC *ятеп* (Керча 2: 603); ukr. *ѣреп* < alném. *Jäger*, ófném. *jagōn* (ECYM 2: 178); szlk. *jäger* (Newerkla 352, Majtán 1: 509); kelet-szlk. *jager* (Halaga 1: 311). A m. *jäger* (1645) ‘egy fajta gyalogos katona; vadász’ baj.-osztr. jövevényszó; vö. baj.-osztr. *jága*, bécsi *jaga* ‘vadász’, ném. *Jäger* ‘ua’. Ezek a ném. *jagen* ‘üz, hajszol, vadászik’ ige származékai. Elavult szó (ESz 350). Horváth Mária szócikkében található példák alapján a m. *jäger* (1645) jelentése: ‘vadász; főúri birtokokon alkalmazott tisztviselő, erdész, a vadászatokon közreműködő (beosztott, ill. vezető)’ (Horváth 93); Mollay 1989: 244, Gerstner 19; vö. Abonyi 2003: 23.

IRODALOM

- Бевка Олекса 2004. Словник-пам’ятник. Діалектний словник села Поляни Марамо-рошського комітату. In: *Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia* 15. Ніредьгаза.
- Гвоздяк Ольга 2002. Морфологічна адаптація німецьких запозичень в українських говірках Закарпаття. In: *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. Випуск 5. (Матеріали Міжнародної наукової конференції „Українська література в загальноєвропейському контексті”. Ужгород, 16–17 жовтня 2001.) Ужгород, 236–239.
- Горбач Олекса 1969. Лексика говірки бачвансько-срімських українців. In: М. Мушинка (ред.): *Науковий збірник музею української культури в Свиднику* 3. Свидник. 320–324.
- Гоца Еріка 2000. Особливості функціонування лексем німецького походження в українських говірках закарпаття. In: *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства* (Збірник наукових праць). Ужгород, 59–65.

- Грінченко Борис (ред.) 1907–1909. *Словарь української мови I–IV*. Київ.
- Дерке Магдалена 2004. Німецькі запозичення назв одягу в угорських говорах Закарпаття. In: *Науковий вісник Ужгородського університету*. Ужгород, 31–36.
- ЕСУМ 1982–2003. Мельничук, О. С. (гол. ред.): *Етимологічний словник української мови. I–IV*. Київ.
- Керча → РуРус
- РЛ 2007. Василь Ябур – Анна Плїшкова – Кветослава Копорова: *Русинська лексика на основі змін у правилах русинського языка*. (Правописний і граматичний словник.) Русин і Народны новинки, Пряшів.
- РуРус 2007. Керча Игорь: *Русинско-русский словарь I–II*. // *Словник русинсько-руський I–II*. ПолиПринт, Ужгород, 2007.
- Слимак В. 1983. Германізми в словниковому складі лемківського українського діалекту околиці Бардієва. In: І. Русинко (ред.): *Науковий збірник музею української культури в Свиднику II*. Свидник–Пряшів. 603–609.
- Сопка Дюра 1976. Варваризми німецького походження у нашим языку. In: *Творчосц. Рок II. число 2*. Нови Сад, 25–32.
- Фасмер Макс 1986–1987. *Этимологический словарь русского языка I–IV*. Прогресс, Москва.
- Abonyi Andrea 2001. Німецькі мовні елементи в романі Василя Петрова «Русини». In: Zoltán A. (szerk.): *Studia Russica XIX*. Budapest: ELTE, 6–12.
- Abonyi Andrea 2003. Лексическі германізми в карпаторусинському літературному мові (На основі творів І. Петровця і І. Керчи). In: Zoltán A. – Jászay L. (szerk.): *Studia Russica XX*. Budapest: ELTE, 17–23.
- Abonyi Andrea 2006. Lexikai germanizmusok a máramarosi ruszin nyelvjárásokban. In: Mártonfi Attila – Papp Kornélia – Slíz Mariann (szerk.): *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Argumentum Kiadó, Budapest, 419–424.
- Abonyi Andrea 2007. Лексичні германізми у мараморських русинських говорах (за діалектним словником Олексі Бевки). In: Michael Moser – András Zoltán (Hrsg.): *Die Ukrainer (Ruthenen, Russinen) in Österreich-Ungarn und ihr Sprach- und Kulturleben im Blickfeld von Wien und Budapest*. Wien–Budapest, 185–193.
- Bárczi Géza 1963. *A magyar nyelv életrajza*. Budapest.
- BBB 1967. Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán: *A magyar nyelv története*. Budapest.
- Csopai László 1883. *Rutén–magyar szótár / Русько-мадярський словарь*. Budapest.
- ÉKSz 1978. Juhász József – Szőke István – O. Nagy Gábor: *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ESz → Zaicz
- Gerstner Károly 1998. *A német vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban*. (Nyelvtudományi Értekezések 145.) Budapest.
- Halaga O. R. (zred.) 2002. *Východoslovenský slovník I–II*. Košice–Prešov.
- Horváth Mária 1978. *Német elemek a 17. század magyar nyelvében*. Budapest.
- Majtán M. (ved. red.) 1991–2000. *Historický slovník slovenského jazyka I–V*. Bratislava.

- Mollay Károly 1982. *Német–magyar nyelvi érintkezések a 16. század végéig*. Budapest.
- Mollay Károly 1989. A német–magyar nyelvi érintkezések. In: Balázs J. (szerk.): *Nyelvünk a Duna-tájon*. Budapest. 231–290.
- Newerkla Stefan Michael 2004. *Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch. Wörterbuch der deutschen Lehnwörter im Tschechischen und Slowakischen: historische Entwicklung, Beleglage, bisherige und neue Deutungen*. Frankfurt am Main.
- RMSz → Csopei
- SzófSz 1941. Bárczi Géza: *Magyar szófejtő szótár*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- TESz 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–3*. Budapest.
- Tótfalusi István 2004, 2005². *Idegenszó-tár. Idegen szavak értelmező és etimológiai szótára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- UMSz 2000–2003. Udvari István (szerk.): *Ukrán–magyar szótári adatbázis. I–VI. Glossarium Ukrainicum 2–7*. Nyíregyháza.
- ÚMTSz 1979–2002. *Új magyar tájszótár I–4*. Budapest.
- Zaicz Gábor (főszerk.) 2006. *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

РЕЗЮМЕ

Лексичні германізми в українсько-угорському словнику

На початку 1998 року професор Іштван Удварі вирішив збагатити угорську славістичну літературу українсько-угорським словником. Слід зауважити, що досі вже з'явилася низка галузевих словників, але жоден з них не відповідає сьогоденним вимогам ні за якісними, ні за кількісними параметрами. Даний словник складається із словникових статей, розташованих у алфавітному порядку; словникова стаття складається із реєстрового слова та власне словникової статті.

Процес проникнення слів німецького походження у словниковий склад українців тісно пов'язаний з економічними, політичними і культурними контактами. Значна частина лексичних германізмів потрапила в українську мову через польську та словацьку мови, що з часом пристосовувалися до системи української граматики.

„SZAVAK, IHLET, HALÁL”
Avantgárd poétikai jegyek Mikola Bazsan
„Hoffmann éjszakája” c. versében

Bagi Ibolya

„Az avantgárd, amennyiben avantgárd akar maradni, kénytelen állandóan földézni a kulturális hagyományokat” [Flaker 1977: 383]. Igaz ez a kijelentés még akkor is, ha tudjuk, hogy a 20. század első évtizedei irányzatainak és mozgalmainak többsége a tradíciók elvetését, gyakran radikális tagadását hirdette, a művész polgárpukkasztó magatartása, bohémsége, tudatosan vállalt „mássága” megbotránkoztatta a magas kultúra nemes élvezetéhez szokott, szolid hagyományokon nevelkedett „befogadót”.

Hiába „hajigálják ki” azonban az orosz futuristák a „Jelenkor gözhajójáról” Puskint, Tolsztojt és még jó néhány klasszikust, a fiatal Majakovszkij a szimbolizmussal való éles szembenállása ellenére is kénytelen elismerni: „Belijnél jobbat mégsem tudok írni”.

A tekintélyek elvetése, a hierarchikus szemléletmód felszámolása, egy radikálisan új esztétikai kód megteremtésére tett kísérlet azonban nem jelenti a kulturális értékek teljes körű tagadását, ám az „örökség” kiválasztásában kétségtelenül érzékelhető egyfajta szélsőséges, gyakran voluntarista attitűd. A művészi szabadság jegyében az avantgardisták bálványokat döntenek, tabukat szegnek meg, sokkolják nem csak az irodalmi közvéleményt, de kérlelhetetlen következetességgel leplezik le a hétköznapi ember nyárspolgárinak minősített ízlésvilágát is. „A művészet szabadságának antinómiáit a romantika után az avantgárd művészet fejezi ki mind ez idáig legkövetkezetesebben, mindenesetre a legtürelmetlenebb és legszélsőségebb formában” [Szilágyi 1989: 5].

A romantikus szabadság-eszményt az avantgárd mindenekelőtt az alkotás szabadságaként, a művész kreatív lehetőségeinek korlátlanságaként értelmezi, aki határtalan lelkesedéssel, hittel és akarattal rombolja a megkövesedett normákba zárt nyárspolgári létformát, ahogy letépi magáról a normatív esztétikai rendszerek kényszerzubbonyát is. Az antinómiák feloldásának kísérlete hatja át poétikai rendszerét, utópisztikus egységvágya vezérli minden művészi gesztusát.

„Az antik művészet és poézis szigorúan szétválasztja a különműveket; a romantikus kedvét leli a fölbonthatatlan vegyületekben; a lehető legbensőségesebben egybeolvaszt minden ellentétet: természetet és művészetet, költészetet és prózát, komolyságot és tréfát, emlékeztet és bosszút, szellemiséget és érzékiséget, földit és istenit, életet és halált” (August Wilhelm Schlegel, 1808).

Az avantgárd monisztikus világszemlélete feloldja azokat a kettősségeket, melyek akadályozzák a teljesség megélését, s annak művészi kifejezését. „Az avantgardisták a szabadságra esküdtek. Szabadság-fogalmuk abban a konstruktivista eszményben csúcsosodott ki, mely a jövő lehetőségeit az anyagi világ végtelenségével és ugyanakkor harmonikus rendjével kötötte össze” [Bojtár 1977: 29].

E törekvés szükségszerűen vezetett a Szép fogalmának újraértelmezéséhez, ahhoz a sajátos antiesztétizmushoz, melynek célja: megszüntetni az esztétikai korlátokat az irodalmi művek lexikája, metaforikája és tematikája terén. Az egyes irányzatok önmeghatározásának egyik sarkalatos pontja a nemzeti hagyományokhoz való viszony, annak mind eszmei, mind poétikai szinten történő karakterisztikus megjelenítése. „A kelet-európai avantgarde irányzata nemcsak hogy első ízben utasította vissza az eddigi irodalom nemzeti jellegét, didaktikus pátoszát, de megkísérelte ledönteni – az új szépség nevében – a műnemek és műfajok, a ‘magas’ és az ‘alacsony’ művészet közötti határokat is. (...) Tudatosan merész asszociációival, az irodalmi nyelv nagymérvű felfrissítésével és lehetőségeinek kitágításával – többek között úgy, hogy a XIX. századi nemzeti megújulás előtti reneszánsz, illetve barokk hagyományokhoz nyúltak vissza –, a töredezetté tett, polifonikus kompozíció bevezetésével, az egyes formaelemei többértelműségének kikísérletezésével napjainkig befolyásolják az irodalmat” [Bojtár 1977: 40].

A kelet-európai avantgárd mozgalmakban mindezek a jegyek legmarkánsabban az orosz költészetben mutathatók ki, azon belül is a futuristák lázadásának megannyi „lírai dokumentumában”. „Életépítő” programjuk, az újszerűen értelmezett alkotó állapot közvetlen impulzusainak gyakran meghökkentő, szokatlan, váratlan formában történő verbalizálása rendkívüli hatást gyakorolt a velük kapcsolatba került alkotói társulásokra, műhelyekre, az újra fogékony fiatal költőnemzedékre. Az orosz avantgardisták hatása a század eleji modern ukrán irodalom formálódásában is meghatározó jelentőségű, különös tekintettel a nemzeti hagyományok sajátosságának értel-

mezésében. A tradíciók bénító hatása elleni fellépés azonban csak akkor válhat egy új típusú szellemi-kulturális magatartás bázisává, ha alapjaiban tisztázták a tradíció mibenléte. Az önmeghatározás problémáival küszködő nemzeti kultúra terében az avantgárd lázadás „klasszikus” modellje nem érvényesül, könnyen átcsúszik üres formai kísérletezésbe, divatos tendenciák másolásába, hatásvadász költői megoldások funkciótlan alkalmazásába. Mindemellett problematikusnak tekinthető az a tény is, amivel a technikai civilizációt, a városi közeget, a „teremtett természetet” az „organikus” természettel szemben előnyben részesítő avantgardisták szembesülnek: „Ukrajnában nem alakult ki egyfajta urbánus kulturális közeg, nem érvényesül a modernitásra jellemző városi kultúra dominanciája, ezért az avantgárdnak nincs hol megszületnie” [Ульянов]. Ugyanakkor a század első évtizedeinek ukrán irodalmában is találkozunk olyan újszerű művészi kezdeményezésekkel, melyek egyértelműen az avantgárd kontextusában értelmezhetőek, különös tekintettel arra a bizonyos „ontológiai oszcillációra” (Bojtár Endre kifejezése), mely a megélt valóság, empirikus tapasztalat és az esztétikai realitás, a mű létformája között érzékelhető.

Az avantgárd kezdeményezéseket kreatívan befogadó csoportnak tekinthető az ukrán költők egyik társulása, az Aszpanfut (Asszociacija panfuturisztiv), melynek meghatározó egyénisége volt a fiatal Mikola Bazsan.

„A világirodalom avantgardista áramlataihoz kapcsolódva a hazai hagyományokkal élesen szembeforduló intellektuális, racionális költőként kezdte pályáját. Új, a valóság rejtett, tudat alatti összefüggéseit feltáró metaforarendszert teremtett. (...) Nagy ívű, filmszerű hiperbolák segítségével arra tett kísérletet, hogy korát gondolatilag is általánosítsa” [Világirodalmi Kisenciklopédia 1976: 110]. Mikola Bazsan korai költészete a legkülönbélebb stílusirányzatokból táplálkozik, ez azonban korántsem jelent egyfajta eklekticizmust. Ellenkezőleg – nagyszabású vers-kísérleteiben szervesen ötvöződnek a különböző stíluselemek, egységes egésszé olvadva a költő intellektuális-emocionális víziójának kivetülésében. «Що ж таке стиль Бажана? Футуризм? Експресіонізм? Барокко? Романтика а ля Гофман? Даремно було б втискувати суверенного поета в рамці, вироблені іншими суверенами. Правда, футуризм дав Бажанові внутрішню свободу від тиранії психологічної і естетичної інертності, від якої на українській поезії були витворились «пролежні». Експресіонізм дав йому смак пристрасної сили свідомости, спраги до життя і до формування життя, індивідуального вислову. Барокко (українське і західне) – всеохопність деталей і

патос цілості. Романтизм Гофмана і Гоголя дав йому уяву про масштаби фантазії, фантастичності буденного, сміливого розтину по живому і зрощування розірваних світів» [Лавріненко 1994: 472].

Ennek példája a „Hoffmann éjszakája” (Гофманова ніч)¹ c. 1929-ben született vers, mely a bazsani életmű egyik legkiemelkedőbb darabja. «Неповторний художній лад цієї невеликої поеми: різко окреслені барокові образи, напливи майже синонімічних, однорядних речень, що наче йдуть за повільним 'кинооком' оповідача, химерні видіння 'мрійника й фантаста' – і фламандська предметність заключних побутових описів» [Дончик 1994: 399].

A vers négy nagyobb szerkezeti egységre tagolódik. Az elkülönítés alapja mindenekelőtt az a különleges tér-idő struktúra, melyben – avantgárd terminológiával élve – a konstrukció szubjektuma megmutatkozik. A megnevezés szintjén ez E.T.A. Hoffmann, mint a poéma hőse, ám ha a lírai szubjektum megnyilatkozását vizsgáljuk, kiderül, hogy a szöveg középpontjába helyezett, leírt, bemutatott, beszéltetett alak más, több, mintsem beazonosítható lenne a német romantika talán legismertebb művész-géniuszával. Figurája túlnő egyszerűségén, modellértékűvé válik a művészet – valóság dichotómiájának feloldására tett szellemi és versnyelvi kísérlet tükrében.

Ernst Theodor Amadeus Hoffmann (1776-1822), „ez a csúnya, torznövésű, zseniális kis emberke minden vonatkozásban megtestesítője Friedrich Schlegel romantikus univerzál-ideáljának: tehetséges festő, jó muzsikusz, zeneszerző és rendező – s ugyanakkor a német irodalom egyik legnagyobb és legeredetibb elbeszélő tehetsége” [Halász 1971: 79]. Jogászként állami hivatalokban dolgozik, a realitásban éppúgy otthon van, mint a képzelet tündérországában. Varsó francia megszállása után, mint porosz tisztviselőt, elbocsátják állásából. Karmester, komponista, majd Drezdában és Lipcsében egy operatársulat zenei igazgatója. 1814-től igazságügyi minisztériumi tisztviselő. 1820-ban, a törvényteleniségek miatti tiltakozása kifejezéseként kegyetlen satírárt ír. A halálosan beteg, béna költőt elbocsátják. Még ugyanebben az évben meghal.

Hoffmann, romantikus kortársaival ellentétben, „elfogadja és megtartja a valóságot, mint adottat és elkerülhetetlent, mindössze nézőpontjait

¹ Микола Бажан: Гофманова ніч. In: Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. Книга друга. Київ: Рось, 1994. 485–489.

változtatja, amelyekből a valóságot tekinti: úgy látja és láttatja a kézzelfogható, konkrét világot, ahogyan az nem mutatkozik meg a köznap emberek szeme előtt” [Halász 1971: 80].

Műveinek hétköznapi színtérét reáliák képezik, ám a „mágikus fantázia” átlényegíti a valóságot, a költői képzelet új dimenziókba repíti az olvasót, mintegy őt is felruházva egy másfajta látás képességével.

Mikola Bazsan költeményében a tárgyasított világ képe és a metaforikus megjelenítés összhangja kivételes univerzumot képez. A négy szerkezeti egység az eredeti szövegben grafikusan is kiemelt, melyet a magyar fordítás² nem tükröz.

I. Egy névtelen kocsmá éjszakai világa – alászállás, a pokol tere

*По рубаних щаблях –
в провалля, в яму, в тьму,
По рубаних щаблях, по сходах обважнілих
І по обвислих, висклизаних схилах –
В брухатий льох, в забрьохану корчму.
В корчму без вивіски, без назви і наймення,
В корчму скажених бюргерів,
голодних волоцюг,
В корчму фантастів, візників и шлюх,
В корчму огидного й ганебного надхнення.*

*Le, gyalulatlan létrán –
Gödörbe, szakadékba,
Le, gyalulatlan görbe létrán az éjsötétbe,
horpadozó, megroggyant fokokon mély ölébe
a pincének, a rozszant kocsmának visz a létra;
cégére nincs, mihez sem címzett e névtelen
ivó-barlang, a hámból kirúgó nyárspolgárok,
korgó gyomrú csavargók, fantaszta égbenjárók,
kocsisok és lotyók kocsmája – fürtelem.*

² M. Bazsan: Hoffmann éjszakája. Ford.: Devecseri Gábor. In: Ukrán költők. Bp.: Magvető – Uzsgorod: Kárpáti, 1971. 371–377.

A kocsmá olyan mitikus térként jelenik meg, ahol az „alászállás” során az egyén számára megszűnik a külső, felső „reális” világ, és a lenti, időtlen közegbe olvadva mutatkozik meg személyiségének ismeretlen, sötét, irracionális, démonikus oldala. A kiválasztott tér leírásának infernális metaforikája egyértelműen a pokol képzetét hívja elő.

II. Amadeus ivócimborái között – a kultúra profanizált tere

*Тут тисячі годин, тут тисячі ночей
Регоче й н'є яхидний Амедей,
Поет злих слів і вигадок свавільних,
Король нічних, врочисто-божевільних
І похоронних асамблей.*

*Ezer napot meg éjt, ezer meg ezer órát
Tölt itt Amadeus, nevetgél, iddogál,
Költője vad szavaknak és pajzán ötleteknek,
A gyászos éjszakában fennkölt, őrült király,
S furfangos: az egész bús együttes királya.*

A kiválasztott költő, a költő-demiurgosz mítosza felszámolásának lehetünk tanúi – Hoffmann a „szentségtörő”, az egyetemessé tágitott szubkulturális világ prófétája és egyben áldozata. A fennkölt és alantas, a misztikus és vulgáris, a bűnnel fertőzött és ártatlan, a teremtő és teremtetett kettősségének megannyi jegye ötvöződik a „nagy álomkergető Szerapion-fivér” alakjában. E rész metaforikus rendszerének középpontjában az eretnek költő groteszk képiségbe vetített „máglyahalála” áll.

*«Віват, поезіє! Так витиймо ж за ню!
Підпалюй спирт! Святе автодафе,
Де спирт пала, мов християнські душі...»*

*„Vivát – a költészetre! Cimborák, igyatok!
Gyűjtsd meg a szeszt! Lobogjon a szent autodafé,
A lengő lángoké, a hívő lelkeké...”*

III. Ihlet és extázis – a génusz szakralizált terének profanizálása

Pogány rítus, mágia és krisztusi mártírium emblematis megjelénítése, a költészet hatalmának démoni ereje és spirituális szentsége ötvözódik a kocsmái szertartásban. Az alkotás kínjának, az örökkévalóság megkísértésének hiperbolikus képei töltik meg a szöveg e részét.

– *«Я в смерті ще раз хитро вийдер
Кипучу ніч з надхненням і вином.
Кладу на плечі ніч кипучу,
Як хрест ганьби, як чорний слуп.
І труп, свій власний, бідний труп,
Мов некрофіл, гвалтую й мучу.»*

– *„A halálból még egyszer kitépem ravaszul
Egy ihletésben, borban tobzódó-gördülő éjt.
E mámorterhes éjt most vállamra veszem,
Mint fekete gerendát, mint szégyennek keresztjét,
És meggyalázom a magam keserű testét,
Meggyötröm csúfosan én szegény tetemet.”*

Tobzódás ez minden szinten – testi, lelki, szellemi, mondhatni gátlátalan, szemérmetlen feltárulkozás. Bazsan elementáris erejű képekben rögzíti a költői szubjektum hasonmásának az alkotás kínjában fogant élményeit, lecsupaszított, már-már brutális teremtő gesztusait.

*«В ганьбі, огиді, шалі й тряси
Наказую я привидам-словам: –
Із прірв свідомости, з найглибших людських ям
Ви павуками тихими вилазьте!
Мов павуки пухкі й ослизлі,
У тільці несучи отрут скупий пухир,
Повзіть з шпарин проламаной мислі,
Щоб я, поет, святоха і блюзнір,
Поклав вас трупами на зляканий папір,
Щоб череп репнув й звідти, з чорних дір,
Потворні мрії вистромляли ссальця.»*

„Szégyenben, dévajságban, lázverte szenvedélyben
 Adok reá parancsot: a kísértet-szavak,
 Kik a tudat árkában lapultak éji mélyben,
 Pókokként csendesen mind előmásszanak!
 Mint kövér és sikamlós pókok, csak másszatok ki,
 Szavak, mirigyetekben megváltó mérget hordva,
 A széttöredező gondolat résein ti,
 Hogy én az álszent költő, szentségtörő, goromba,
 A megriadt papírra rakjam tetemetek,
 Koponyámon sötét nyílást repeszettek,
 torz álmok faggyúja szivároogjon ki rajta.”

Az extatikus monológot, a megszenteltelenített múzsa távoztával, a démoni erők csillapodtával, egy már-már idilli kép követi. A felkorbácsolt szenvedély, alkohol-mámor, apokaliptikus képzetekben testet öltő művészi önkifejezés tobzódása után a kocsma közönsége tisztaságra, harmóniára, zenére vágyik.

– «Ах, ах! Доволі слів, надхнень, верзінь і смерті!
 Він не страшний – німецький добрий чорт!
 Де ноти, Гофмане? Де Глюкові концерти?
 Музикусе, на нас чекає клявікорд...»

„Szavak, ihlet, halál – szűnjetek valahára!
 Nem félelmes – derék német ördög e Hoffmann.
 Kottái merre búnak? A Haydn-koncert hol van?
 Muzsikusom, siessen: a klavikordja várja...”

IV. Hoffmann tanácsos úr hazatérése – vissza a „valóságba”

A vers e része az alkotás átstrukturált, realitásba visszatérített terének letisztult, finom, harmonikus képeiből építkezik. A „pokoli dimenziót” felváltja a fenti, hétköznapi emberi világ megnyugtató természetessége, az otthonos belső tér intimitása.

Az éjfél utáni Berlin már természet-szöveggként jelenik meg, az anyag és szellem egységében. Formát kap a formátlan, láthatóvá lesz a láthatatlan, a szubjektum külső tapasztalata és alkotói világának belső logikája szerint.

«Надворі дощ...»

*Скриплять ізнов дощі,
Мов над папером пера педантичні.
Старий Берлін розписують дощі
Готичним почерком, рясою крапель гострих...*

*„Ismét serceg az utcán az eső,”
Mint papíron pedáns toll jár sercegve föl-le.
A vén Berlint eső firkálja át meg át,
Gót írással, csúcsíves csepp-fűzéssel tele...*

A szeretetteljes otthonossággal, melegséggel, hétköznapi varázslatossággal telített tér az ihlet és mesterség egybefonódásának természetes közege.

*Рипить підлога повагом, скриплять кульгаві двері.
І Гофман – у притулкові своїх буденних чар.
Де на пузатому старому секретері –
Перо крилате й ситий каламар...*

*Padló csikorog, ajtó nyöszörög halkán. Itt van
Itthon, varázsai hétköznapijában Hoffmann.
Az ódon szekreteren, a meghitt régi bútor
Lapján a kalamáris vár híven rá s a lúdtoll.*

Mikola Bazsan alkotói koncepciójában újra felidéződik a romantikus zseni alakja, a művészlélek meghasonlottsága, kettős-létének problémája. Az ihlet szenvedélyes és a mesterség megbízhatóan körülhatárolt teremő ereje csak harmonikus egybefonódásuk által érvényesülhet. Az alkotás ugyanúgy igényli a mágikus-misztikus érintettséget, mint a csapongó, lidérces fantáziaképek formába öntésének tudományát, a dionüszoszi és apollói elv egységét.

A töredékes lét, a valóság-elemek kavalkádja, a káosz, rendezetlenség, érték- és minőségvesztés érzékelése mögött meghúzódó egység-képzet alapján a költő mozaikok, fragmentumok szabad kombinációjával, a maga modellszerűségében jeleníti meg a modernitás alkotó emberének szellemi problémáit.

IRODALOM

- Bojtár E.: A kelet-európai avantgarde irodalom. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1977.
- Flaker, A. : Az orosz avantgarde kérdéséhez. In: „Az Újnak tenni hitet”. Tanulmányok a szocialista irodalom történetéből. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1977. 381–412.
- Halász E.: A német irodalom története II. Bp.: Gondolat Kiadó, 1971.
- Szilágyi Á.: Hamu és mamu. Az orosz irodalmi avantgárd 1917 előtt és után. Bp.: Holnap Kiadó, 1989.
- Világirodalmi kisenciklopédia. I. Bp.: Gondolat Kiadó, 1976.
- Дончик, В. Г. (ред.): Історія української літератури ХХ століття у двох книгах. Книга перша (1910–1930-ті роки). Київ: Либідь, 1994.
- Лавріненко, Ю.: Микола Бажан. In: Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. Книга друга. Київ: Рось, 1994. 468–473.
- Ульянов, А.: Три украинских авангарда. Авангард, которого не было. <http://www.proza.com.ua> 2008.04.14

РЕЗЮМЕ

Авангардистские элементы в поэме М. Бажана «Гофманова ночь»

Поэма М. Бажана „Гофманова ночь» (1929) занимает видное место не только в творчестве выдающегося поэта первой половины 20-го века, но является и шедевром украинского авангарда. Своеобразная метафорическая система стихотворения свидетельствует о влиянии футуризма и экспрессионизма, ведущих направлений восточно-европейского авангарда. Известный образ романтического гения воплощает в себе проблематику раздвоенности личности в своей конкретности, в конфликте обыденности и творческих стремлений Гофмана, и в более широком контексте, в изображении духовного кризиса современного человека.

A MAGYAR LEXIKAI KÖLCSÖNZÉS EREDMÉNYEIRŐL

Jurij Čori *Slovar' rusyns'koho jazyka* alapján

Bárányné Komári Erzsébet

A nyelvi kapcsolatok vizsgálata napjainkban is aktuális filológiai kérdéssorozat. Nyilvánvaló, hogy ritkán előforduló jelenség, amikor népek más népektől izoláltan, elzárva élnek. A világ nyelvei között is alig van néhány, amely magában, rokontalanul állna egy teljesen idegen környezetben. A legtöbb nyelv valamiképpen rokonságot tart más nyelvekkel, tehát egyes nyelvek osztályokba sorolhatók. Így van ez a szláv nyelvekkel is, amelyeket a közös múlt, a nyelvi rokonság köt össze. A több mint ezer éve tartó magyar–szláv nyelvi kapcsolatok erős nyomot hagytak mind a magyar, mind a magyarokkal szomszédos szláv nyelvekben is (vö. Zoltán 1996: 634). Ennek egyik fő oka a politikai, társadalmi és kulturális viszonyok ápolása. A szláv nyelvek és a magyar nyelv kölcsönös érintkezéseik során átvettek egymástól nyelvi elemeket, amelyek legnagyobb része a dolog természeténél fogva lexikális elem, azaz szó. Eredményként *jövevény-, kölcsön- és tükörszavak* „hatoltak” egyik nyelvből a másikba, melyeket aztán az átvevő nyelv saját nyelvrendszerébe illesztett. Különösen sok magyar nyelvi elem került be a honfoglalás után a Magyarországgal földrajzi környezetben lakó népek nyelvébe (vö. Bárczi–Benkő–Berrár 1978: 27–30). A szlávtság magyar elemeivel legkorábban Halász Ignác, Munkácsi Bernát és Csopei László kezdett el foglalkozni (az utóbbi nyelvkutató tevékenysége azért is fontos számmunkra, mert a magyar nyelv hatását vizsgálta a *rutén* nyelvre). A magyar–ukrán (kárpátaljai ukrán) (Csopei László és Bonkáló Sándor által használt *rutén*, mások szerint *rusznyák*, *kisorosz*, a szovjet érában *kárpátukrán*, manapság *ruszin*) nyelvi kapcsolatok (vö. Lizanec 2000: 688) talán a legszorosabbnak és legintenzívebbnek tekinthetők a többi szláv–magyar nyelvi érintkezésen belül, akár a közeli szomszédságból indulunk ki, akár egy másik lényeges tényezőtől – abból, hogy a ruszinok és a magyarok egy államrendszerben éltek és jelentős részük ugyanazon az egyházhoz tartozott és tartozik ma is. Az évezredek magyar–ruszin együttélés természetes következménye a kölcsönös egymásra hatás, melynek iránya és intenzitása koronként és területenként változott, folytonossága azonban napjainkig tart, ha jóval korlátozottabb mértékben is.

A ruszinok nyelvében a mindennapi élet legkülönbözőbb területein sok magyar eredetű szót, kifejezést találunk. Kétségtelen, hogy a magyar jövevények a magyar etnikai területtel szomszédos szláv tájszólások közül a kárpátaljai ukránban találhatók talán a legmagasabb számban (Baleczky 1961: 248). Ennek a két, nyelviileg egymástól igen messze álló népnek a különböző csoportokra vonatkozó szókincséből olyan mélyreható kapcsolatokra következtethetünk, amilyeneket még egész közeli rokon népeknél is csak kivételesen tudunk kimutatni. Mindennek következtében nemcsak sok száz magyar szót vett át a kárpátaljai rutén, de mondatfűzésében, szólásaiban, kifejezési formáiban is meg-megnyilatkozik a magyaros észjárás (Bonkáló 1934: 43). Vaszyl' Oros ungvári nyelvésznek meggyőződése, hogy a kárpátaljai keleti ukrán tájszólásokban a magyar jövevények a leggyakoribbak mind mennyiségben, mind időbeli jelenlétüket illetően (Oros 1963: 52). E lexémák egy része az ukrán irodalmi nyelv elemévé is vált (vö. Markus 1988: 274; Zoltán 1999: 1480).

A magyar–ukrán nyelvi kapcsolatot a *permanens* nyelvi kontaktusokhoz soroljuk, vagyis a két nyelv közötti tartós, szoros kapcsolatok a nyelvi közösségek huzamosabb idejű, intenzív érintkezései során alakulnak ki. A *marginális* érintkezések jellemző vonása a szomszédos területen élő nyelvi közösség érintkezése: a magyar–ukrán (ruszin) nyelvi kontaktusok Técső környékén (Kárpátalja) (Rot 2002: 28).

Jurij Čori (irodalmi tevékenységéről ld. I. Chlanta 1995: 797–800) kárpátaljai ruszin próza- és drámaíró, költő, folklorista. 1933-ban született Fogaras faluban (Munkácsi járás, Kárpátalja). A középiskolai tanulmányait befejezván, az Ungvári Állami Egyetem Bölcsésztudományi Karán folytatta tanulmányait, később a Ivovi Ivan Franko Egyetem aspiránsa volt.

1949-től kezdett publikálni a járási, később megyei, majd országos újságok, folyóiratok hasábjain. Különböző irodalmi műfajokban jeleskedett: dráma, próza, költészet, publicisztika és a satíra terén is otthonosan működött. Több száz állatmese, epigramma, elbeszélés, karcolat, esszé és költemény szerzője, amelyekből néhányat meg is zenésítettek helyi (kárpátaljai) zeneszerzők. Néhány kedves karikatúrát, illetve paródiát készített író kortársairól, amelyek a *Zakarpats'ka Pravda* és a *Literaturna hazeta* folyóiratokban jelentek meg. Čori színdarabjait az ungvári, lemerbergi, szumi, eperjesi, orszki és más színházak is játszották. Folklórgyűjteménye között legalább 150 mulatságos történet, 30 000 közmondás és szólás, s több mint 30 folklór- és néprajzi tanulmány található. 18 könyv és monográfia szerzője.

A XXI. század elején Čori figyelme a lexikográfia felé fordult. Tervei közé tartozik a hatkötetes ruszin nyelv szótári adattárának megjelentetése közel 250 000 szócikkkel. Immár négy kötet látott napvilágot (*Словарь русинського языка*. I. kötet 2001–2002, II. – 2003–2004, III. – 2004–2005, IV. – 2005–2006).

A szótár a szócikkeket ábécé sorrendben közli. A ruszin szavakhoz az ukrán megfelelőket is megadja. A hangsúlyt csak abban az esetben jelöli, ha jelentésmegkülönböztető szerepe van. Ez esetben a csak hangsúlyukban különböző lexémák külön szócikkbe kerülnek. Megadja a főnevek genitívus singularis végződését, magánhangzó-váltakozás esetben az egész szóalakot közli. Az instrumentálisban esetben kétféle flexióváltozat van: *-ов, -ою* (пика – піков – пікою, гора – горов – горою). A múlt idejű egyes sz. 1. személyű igékben *-м, -им* végződés van, amely eredetét tekintve az összsláv **esъ* rövidített alakja: хотіти – хотів-им (хотіла-м), читати – читав-им (читала-м), az egyes sz. 2. személyben *-иць, -сь* végzódések vannak: співати – співав-иць (співала-сь). A jelen idő 2. személyben *-ть, -є* végződés van: читати – читає, співати – співає. Több szóban egy magán- vagy mássalhangzó kétféle grafémával van írva, pl. земля = зимля, десять = дисять. Leggyakoribb a lexémák kétféle írásmódja: *a – o* (зазуля – зозуля, гатар – готар); *a – ы* (шовдарь – шовдыр); *e – и* (черешня – чиришня, церуза – цидуза); *e – і* (олень – олінь); *e – ы* (слеза – слыза); *e – о* (черниці – чорниці); *e – ѱ* (вытекший – вытѱкший); *и – і* (ныт – нїт); *и – ы* (ушитко – ушытко); *о – у* (подкарпатський – пудкарпатський); *о – ѱ* (моток – мѱток); *б – п* (обстати – опстати); *д – н* (єдну – єнну); *д – т* (шкындати – шкынтати); *ж – з* (дражливый – дразливый); *ж – ш* (ложка – лошка); *с – ш* (сирсь – ширсть); *во – о* (воко – око); *ву – у* (вуйош – уйош) stb. Külön szócikként vannak jelölve a melléknévek és határozószók, határozói igenevek. Minden szócikkben a szerző által gyűjtött, a ruszin nép ajkáról ellesett példamondat szerepel.

A szótár anyaga kitűnően tükrözi a ruszin nép évszázados kapcsolatát a szomszédos szláv és más népekkel. A szókincs tartományában orosz, ukrán, cseh, szlovák, magyar, román és német eredetű szavak találhatók. A ruszin nyelv kodifikálása még nem zárult le, mert a régi és mai nyelvtanok, szótárak, nyomtatott irodalmi és folklór szövegek a viták alapját képezik. Minél közelebb állnak az élet valóságához, a bölcsészeti valósághoz, annál könnyebb lesz az utódoknak utolérni a szláv nyelvi kultúrát, irodalmat és tudományt (Fedynyšynec 2003–2004: 3).

A magyar–ruszin nyelvi kapcsolatok lexikális egymásra hatása eredményeként mutatjuk be a ruszin népnyelvben meghonosodott magyar jövevényszavakat. A szótár III. kötetében számuk meghaladja a százat. Csak a magyarból átvett szóalakot vettük külön szócikként, a már ruszin nyelvi talajon létrejött származékokat csak példaként jelöltünk a szóátvétel után. Zárójelben az oldalszámot jelöltük. Fontos nyelvészeti munkákra is utalunk, többek között Csopei László *Rutén–magyar szótárára*, Dezső László *A XVI–XVIII. századi kárpátukrán nyelvelmékek magyar jövevényszavai* című monográfiájára, Lizanec Petro *Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпаття* s. munkájára, a magyar és ukrán nyelv történeti-etimológiai szótárára, illetve Udvari István tanulmányára.

A magyar nyelv a közvetítő nyelv szerepét is betöltötte, így német, latin, török, olasz szavak magyar közvetítéssel kerültek a ruszin népnyelvbe. Néhány esetben visszakölcsonzott szláv eredetű szavakkal is találkozunk, pl. *кетрець* ‘хлівець’ < magy. ketrec; *корчмарош* ‘корчмар’ < magy. kocsmáros; *ковач* ‘коваль’ < magy. kovács; *коцка* ‘кубик’ < magy. kocka; *лабда*, *лапта*, *лобда*, *лонта* ‘м’яч’ < magy. labda (vö. Kniezsa 1955).

Lexikai hungarizmusok Jurij Čori *Slovar’ rusyns’koho jazyka* III. kötetében:

кабат ‘піджак, куртка, пальто’ < magy. *kabát* (< nyugati szláv, valószínűleg szlovák, TESz, 2: 291): Она пўшла на бал в черленому *кабати* – Čori 5. *Кабатик*, *кабатчик* kicsinyített alakok; *кабатѸв* birtokos melléknév. – Csopei 140: *кабать* ‘szoknya, női szoknya’ jelentésben, Hrinčenko 2: 203: ‘katonai köpeny’ jelentésben, Lizanec 1976: 599 – *ка́бат*, *ко́бат*. Vö. ESUM 2: 331;

кадь 1) ‘ванна’, 2) ‘бочка для виноградного грона’ < magy. *kád* (< szláv, valószínűleg déli szláv, TESz 2: 300): Наступив у *кадь* горячої води й поліз купатися. Зривали грезна из корчѸв и высыпали в *кадь*... – Čori 6. – Csopei 141: *кадь*;

калап 1) ‘капелюх’ < magy. *kalap* (< valószínűleg magyar fejlemény, TESz 2: 320); 2) átvitt értelemben – ‘відчуття поваги’ < tiszteletadás: *Калапом* пишайся, або й шапки не зарікайся. *Калап* перед ним долѸв! – Čori 8. *Ка’лапчик* kicsinyített alak; *калапный* melléknévi származék. –

Csopei 141: *каланъ* 'magyar-kalap' jelentésben. Hrinčenko 2: 209, Lizanec 1976: 599 – *калан*, 604 – *колон* 'női kalap'. Vö. ESUM 2: 347, Udvari 429;

кальга 'грубка' < magy. *kályha* (< német, TESz 2: 331–2): Дав собі змурувати кафельну *кальгу* – Čori 9. *Кальгочка* kicsinyített alak; *кальговий* melléknévi származék. – Csopei 142: *кальга*, Lizanec 1976: 600 – *кальга*;

канцелярош 'канцелярист' < magy. *kancelláros* (< latin eredetű szócsalád, TESz 2: 342): Його дідо 70 рокув жив, а з них 50 *канцелярошом* робив – Čori 11;

канчюв 'графін з ручкою' < magy. *kancsó* (< ismeretlen eredetű, TESz 2: 432–3): Любив сісти собі в кертї пуд дерево и выпити *канчюв* червленого вина (Čori 11). *Канчовик*, *канчювчик* kicsinyített alak; *канчю'вля* gyűjtő főnév. – Csopei 143: *канчовъ*, Lizanec 1976: 600 – *канчів*, *канчю' (в)*, *канчю(в)*;

капура 'ворота' < magy. *kapu* (< őtörök, TESz 2: 367): На нашу *капуру* печать ударили... Не радій з чужої журы, бо й твоя коло *капуры* – Čori 12. *Капурка* kicsinyített alak. – Csopei 143: *капура*, Lizanec 1976: 600 – *капу̀ра*;

капча 'застібка' < magy. *kapocs* (< a szócsalád tagjai magyar fejlemény, TESz 2: 361–2): На куртці в неї одорвалася *капча* – Čori 12. *Капчаний* 'застібнутий' melléknévi igenév: На нум був *капчаний* на всі гомбиці рехлик – уо. 12. – Csopei 144: *капча*;

капчалюв 'вмикач-вимикач' < magy. *kapcsoló* (egy szócsalád a *kapocs*-csal): Пластиковый *капчалюв* уд електричної лампы находився на стіні коло дверей – Čori 12. – Lizanec 1976: 600 – *капчалю'в*, *капчалю̀*;

каралаба 'кольрабі' < magy. *karalábé* (< bajor-osztrák, TESz 2: 374): Отиць сидів за столом и лупив *каралабу*, які любив їсти сыров – Čori 13. *Каралабовый* melléknévi származék. – Csopei 141: *каларабъ*, Lizanec 1976: 600 – *каларáба*, *каралáба*;

каріка 1) 'кругле цементове кільце', 2) 'річний круг на дереві', 3) кружок на плиті, 4) чортів круг (кільце) < magy. *karika* (< valószínűleg magyar fejlemény, TESz 2: 382): Усунув на шпорі *каріки* и насипав трісок. До чортової *каріки*! – Čori 14. *Карічка* – а *каріка* kicsinyített alakja. Čori több használati jelentését adja a szónak: 1) укладки волосся – hajkarika, 2) металевого кільця – vas karika, 3) кільця-прикраси – szépítkezésre használatos karika, pl. fülbevaló, 4) танцю – tánc-karika, 5) átvitt értelemben – димова карічка – füst-karika: Загнали музыки, й молодеж пұшла танцювати „*карічку*”. Курячи, ходив і пуцав перед собов *карічки* из дыма – уо. 14. – Csoréi 144: *карика*, Lizanec 1976: 600 – *каріка*, *каріки*;

касарня 'казарма' < magy. *kaszárnya* (< vándorszó, TESz 2: 400–1): У наших *касарнях* стоить вночи страж... – Čori 15. – Csoréi 145: *касарня* (nem jelöli kurzívummal, mint a többi magyar kölcsönszót), Lizanec 1976: 601 – *касáръна*;

катуна 'солдат, воїн' < magy. *katona* (< vándorszó, TESz 2: 409–10): *Катуна*, *катуна*, з городины – на коня, шапка в нього протята... – Čori 17. *Катуник* kicsinyített alak; *катунський* melléknévi származék, *катунити* igealak. – Csoréi 145: *катуна*. Hrinčenko 2: 226, Lizanec 1976: 601 – *катунá*. Vö. ESUM 2: 406, Dezső 67;

каштіль 'замок' < magy. *kastély* (< német, TESz 2: 399): Усім дячився Берегварський каштіль графа Шенборна воїн – Čori 18. *Каштільный* melléknévi származék. – Lizanec 1976: 601 – *каштíл*', *коштíй*, *коштíл*'. Vö. Dezső 71;

кербач (корбач) 'batir' < magy. *korbács* (< oszmán-török, valószínűleg szerb-horvát közvetítéssel, TESz 2: 570): Махнув *кербачом* – и волырушили – Čori 21. – Lizanec 1976: 602 – *кербáч*, *кирбáч*, *корбáч*, *карбáч*;

кергетловати 'ганяти' < magy. *kerget* (< származékszó, TESz 2: 462): *Кергетловав* палищову норі, обы угнати удті пацкуна – Čori 21. – Csoréi 147: *кергетловати*, Lizanec 1976: 602 – *кергетловáти*, *кергетовáти*;

керешкедовати ‘торгувати’ < magy. *kereskedik* (< származékszó, TESz 2: 457): Удкрыв бовт и *керешкедовав* усяков усячинов – Čori 21. – Csopei 147: *керешкедийшъ*, Lizanec 1976: 601 – *керешкедовати*, Dezső 68: *kereškedovanja*;

керийквaгaш ‘слід вoзoвoгo кoлeca’ < magy. *kerékvágás* (*kerék* < szóhasadás eredménye, TESz 2: 454–5): Вoдa бiглa пyтьoм зa *керийквaтaшoм* – Čori 21. – Lizanec 1976: 602 – *кeрийквaтaш*;

керийтүв ‘пoльoвий cтopож’ < magy. *kerülő, csősz* (< a szócsalád *ker-* alapszava ősi örökség a finnugor korból, TESz 2: 464–5): Зa пoльoм дoзирaв *керийтүв*... – Čori 21. – Csopei 147: *кeрейтoвъ*;

керітийш ‘зaбop’ < magy. *kerítés* (< a szócsalád *ker-* alapszava ősi örökség a finnugor korból, TESz 2: 464–5): Ишoв пoпyд *керітийш*... – Čori 21. – Lizanec 1976: 602 – *кeрiмiйш*, *кeрiмiш*, *кeрiм'иш*;

керт 1) ‘сaд, гopод’, 2) квiтник пeрeд хaтoю – *кiшкeрт* < magy. *kiskert* (< származékszó, *kiskert* – összetett szó, TESz 2: 463–4): У iх *кepтi* pяcнo гнyлиcя чepешні, cливy и дичкы ... – Čori 21. *Кepтик* kicsinyített alak. *Кepтийс* ‘гopодник, cадiвник’ < magy. *kertész*. *Кepтoвий* melléknévi származék. – Csopei 147: *кepтъ*, Lizanec 1976: 602 – *кepт*, *кeртa*, *кipт'*. Vö. Udvari 429, Dezső 68;

кeтeфик (китифик) ‘yздeчкa’ < magy. *kötőfék* (< a *köt-* előrész ősi örökség a finnugor korból, TESz 2: 626–7): Вep нa кoня *кeтeфик* – Čori 21. – Lizanec 1976: 602 – *кeтeфiк*, *кeтифiк*, *кeфeтiк*, *китифiк*;

кeтpeц ‘хлiвeць’ < magy. *ketrec* (< szlovák, TESz 2: 474–5): Зaгнaв cвиню в *кeтpeц* i тaм зaпep – Čori 21. *Кeтpeцный* ‘хлiвцeвий’ melléknévi származék. – Lizanec 1976: 602 – *кeтpeц*. Vö. Kniezsa 297;

кeфa ‘щiткa’ < magy. *kefe* (< oszmán-török, TESz 2: 422–3): Тo былa *кeфa* нa плaття – Čori 22. *Кeфoчкa* kicsinyített alak. *Кeфoвaний* melléknévi származék; *кeфoвaти* igealak. – Csopei 147: *кeфa*, Lizanec 1976: 602 – *кeфa*;

кечкелабы ‘пристрій сохи для пилення дров’ < magy. *kecskeláb* (összetett szó: *kecske* < török, TESz 2: 420, *láb* < bizonytalan eredetű, TESz 2: 698): Поклала сягове дерево на кечкелабы й почали го різати дворучнов пилов – Čori 22. – Lizanec 1976: 602 – кечкелáба, кéчкулаб, кечкелáбы, кéчки;

кешервешный ‘жалюгідний, жалісний: 1) вигляд, погляд, 2) життя, світ’ < magy. *keserves* (< a szócsalád tagjai származékszók, *keser* alapszó ősi örökség az ugor korból, TESz 2: 467–8): Мав усталою, кешервешный вид – Čori 22. Кешервешно ‘жалюгідно, жалісно’ határozói származék. – Csoréi 147: кешервешный, Lizanec 1976: 602 – кешéрвешный. Vö. Udvari 429;

кинъешний ‘запещений, вибагливий’ < magy. *kényes* (< szóhasadás eredménye: a *kéj* szó elkülönült változata, TESz 2: 445): Не їв хоть што: дуже був кинъешный до вшиткого – Čori 22. – Lizanec 1976: 603 – кійн’ешный. Vö. Udvari 429;

ківаншак ‘бажання, жадання’ < magy. *kívánság* (< ismeretlen, TESz 2: 500): Поісти смачно бананўв – то був його ківаншак. – Čori 23. Ківановати igei alak, ківаношный melléknévi származék. Мож ківановати хоть што, лем не вшитко збудеся – цо. 23. – Lizanec 1976: 603 – ківаншак. Vö. Dezső 69;

кільтованя, кільтовшак ‘витрачання, витрати’ < magy. *költség* (< származékszó: a *kel* igéből alakult műveltető -t képzővel, TESz 2: 607): Мулатованя – не без кільтованя – Čori 23. Кільтовати igealak. – Lizanec 1976: 603 – кел’товáти, кел’тувáти, кил’товáти, ESUM 2: 421: кельтувати, Udvari 429: кільтуватися. Vö. Dezső 68: ‘anyag kiadással járó’;

кін(ом) ‘чином’ < magy. *képpen* (< ótörök, TESz 2: 447–8): Интересно, якім кін(ом) думаеш ото вшитко зробити? – Čori 24. Vö. Hrinčenko 2: 245, Dezső 69;

кірандулаш ‘екскурсія, прогулка’ < magy. *kirándulás* (< összetett szó: az irányjelölő *ki-* igeköti és a *rándul* ige kapcsolatából forrt össze, TESz 2:

494–5): Збиралася из цімборашками на недільный кірандулаш у природу – Čori 24. – Lizanec 1976: 604 – *кірандулаш*;

кіфлик ‘рогалик’ < magy. *kifli* (< *bajor-osztrák*, TESz 2: 485): Купив собі *кіфлик* и смачно го їв. – Čori 24. А *кіфличок* kicsinyített alak; *кіфликовий*, *кіфличковий* melléknévi származékok. – Lizanec 1976: 604 – *кіфлик*;

кішасоня ‘панна’ < magy. *kisasszony* (< *alán*, TESz 1: 189): До нього пудыйшла якась *кішасоня*. – Čori 24. А *кішасонька* kicsinyített alak; *кішасоньчик*, *кішасонин* birtokos. – Csopai 148: *кишасоня*, *кишасонька*, *кишасонка*, *кишасоня*, Lizanec 1976: 604 – *кішасон’а*, *кішасон’ка*. Vö. Udvari 429;

кішкерт ‘квітник’ < magy. *kiskert* (< származékszó, TESz 2: 463–4): У долинних селах майже перед каждов хыжов уд улиці був *кішкерт*. – Čori 24. *Кішкертовий* melléknévi származék. – Csopai 148: *кишкертъ*, Lizanec 1976: 604 – *кішкерт*, *кішкур’м’*. Vö. Udvari 429;

Клара ‘ім’я Клара’ < magy. *Klára* (női név): *Кларіка* готовилась до першої сповіди. – Čori 26. *Кларіка* kicsinyített alak, *Кларин*, *Кларічин* birtokos melléknév;

ковач ‘коваль’ < magy. *kovács* (< szláv, valószínűleg déli szláv, TESz 2: 597–8): Добрий *ковач* – людям спомогач. – Čori 33. *Ковачовати* igealak. – Csopai 151: *ковачъ* (nem jelöli kurzívummal mint magyar kölcsönszót). Vö. Hrinčenko 2: 260;

ковдош ‘жебрак’ < magy. *koldus* (< a szócsalád tagjai valószínűleg származékszavak, TESz 2: 524): *Ковдош* из протягнутов руков ходить, їсти просить. – Čori 33. *Ковды*, *ковдоство* ‘жебрацтво’ < magy. *koldusság*; *ковдошка* nőnemű főnév; *ковдошня* gyűjtő; *ковдоський* melléknévi származék. – Csopai 151: *ковдошъ*. – Lizanec 1976: 604 – *kô’вдош*, *kô’вдуш*. Vö. Kniezsa 273, ESUM 2: 482, Udvari 429, Dezső 70–71;

коврош ‘церковний хор’ < magy. *kórus* (< latin, TESz 2: 584): Хлопцы в церкви любили йти на *коврош*... – Čori 33–4. *Коврошний* melléknévi származék;

кондаш ‘свинар’ < magy. *kondás* (< ismeretlen eredetű, TESz 2: 546): Нанявся в селі *кондашом*. – Čori 43. *Кондашшми* igealak. – Lizanec 1976: 604 – *кóндаш*;

коргаз ‘лікарня’ < magy. *kórház* (< a *kór*- előtagú összetett szavak első eleme a ‘beteg, betegség’ jelentésű *kór*, TESz 2: 568): Єнно око його на *коргаз*, а другое – на теметїв. – Čori 49. *Коргазний* melléknévi származék. – Lizanec 1976: 605 – *кóргаз*. Vö. Udvari 429;

кормань ‘кермо’ < magy. *kormány* (< déli szláv, TESz 2: 576): Шофер не выпускав *кормань* из рук. – Čori 51. *Корманьош* ‘кермовий’ < magy. *kormányos*; *корманьовати* igealak. – Lizanec 1976: 605 – *кô’рман’*. Vö. Kniezsa 282;

Корчі ‘чоловіче ім’я’ < magy. *Karcsi*: *Корчі* Михайлович був извісним баритоном у хорі Закарпатської філармонії. – Čori 53. *Корчіко* kicsinyített alak;

корчмарош ‘корчмар’ < magy. *kocsmáros* (< szláv, TESz 2: 515): За жидївочков Блімоа зачав ходити молодой *корчмарош*. – Čori 53. *Корчмарошка* nőnemű főnév. – Csopai 151: *корчмарошъ*, Lizanec 1976: 605 – *корчмáрош*. Vö. Kniezsa 280;

корчоля ‘ковзани’ < magy. *korcsolya* (< ismeretlen eredetű, TESz 2: 571–2): Хлопчик заплакав, бо його зроблена из дерева *корчоля* зломилася. – Čori 53. *Корчолы* gyűjtő; *корчольованя* ‘ковзанья’ < magy. *korcsolyázás*; *корчольовати* igealak. – Lizanec 1976: 605 – *кôрчô’л’i*, *тôрчô’л’i*, *кôршô’л’i*. Vö. Kniezsa 865;

коршїв ‘корчага’ < magy. *korsó* (< valószínűleg szlovák, TESz 2: 673): Ишли в природу на отдых и несли з собов *коршїв* черленого вина. – Čori 53–4. *Коршївля* kicsinyített alak. – Lizanec 1976: 606 – *кôршів*, *кôршÿ’* (в), *кôршиÿ’* (в), *кôршиул*, *кôршил*. Vö. Hrinčenko 2: 289, Kniezsa 673;

косалїв ‘косовище’ < magy. *kaszáló* (< szláv, TESz 2: 400): *Косалїв* знаходився за селом межи ріков и грунков. – Čori 54. – Csopei 151: *косаловъ*. Vö. Kniezsa 258, Dezső 71;

косташ, костош ‘їдець, їдок’ < magy. *kosztos* (< német, TESz 2: 589): Такого *косташа*, як лакатош, тажко было нагодовати... – Čori 55. *Косташка, костошка* nőnemű főnév. – Lizanec 1976: 606 – *кóстош*;

коцка ‘кубик’ < magy. *kocka* (< szláv, közelebből valószínűleg cseh, TESz 2: 511–2): 1) клітка – *kockás*: Глядала дытвакови їрку в *коцку*. – Čori 57. 2) прямокутний камінь – *négyszögletes kő*; 3) шматок цукру – *egy darab cukor*. *Коцкати* 1) ‘цокати’, 2) сваритися < magy. jelentésváltozás: *csapkod, vitatkozik*: *Коцкав* погарами – еден у другый. – уо. 57. *Коцкацукор* ‘цукор-рафінад’ < magy. *kockacukor*: Не было цукру-піску, то купив пачку *коцкацукру*. *Коцкований, коцковий* melléknévi származékok; *коцковати* igealak. – Lizanec 1976: 606 – *коцкóвий цукор, кóцко-цукор*. Vö. Kniezsa 271, Dezső 69 (szerencsejátékban használatos);

кочіга ‘бричка’ < magy. *kocsi* (< magyar nyelvi fejlemény, TESz 2: 514–5): Горі селом, долі селом бігала *кочіга*. – Čori 57. *Кочія* ugyanaz, mint a *кочіга*; *кочішка* kicsinyített alak; *кочіш* ‘іздовий’ < magy. *kocsis*. – Csopei 158: *кочига*. Vö. Kniezsa 859, Dezső 69;

кочоня ‘холодець’ < magy. *kocsonya* (< ismeretlen, TESz 2: 515–6): Газдыня зварила *кочоню* из свинської головы и лаб. – Čori 57. – Lizanec 1976: 606 – *kôchón’a, kôdъs’ón’a*. Vö. Kniezsa 860, Udvari 430;

кошар ‘кіш, корзина’ < magy. *kosár* (< déli szláv, TESz 2: 586): Склала сливы у *кошар* – и на базар. – Čori 57. *Кошарик, кошарка* kicsinyített alakok; *кошарный* melléknévi származék. Vö. Hrinčenko 2: 296, Kniezsa 675;

коштоловати ‘пробувати на смак’ < magy. *kóstol* (< német, TESz 2: 587): Старший кухарь *коштоловав* пудряд усі страви. – Čori 57;

креденц ‘сервант-буфет’ < magy. *kredenc* (< német, TESz 2: 644): У хыжи быв *креденц*, де газдыня держала довжанкы з молоком. – Čori 60.

Креденцный melléknévi származék. – Csopei 160: *креденць*, Lizanec 1976: 606 – *креденц*;

крумпиль, крумпля ‘картопля’ < magy. *krumpli*, *burgonya* (< német, TESz 2.: 650–1): В громаді й печені *крумплі* добре смакують – Čori 65–6. А *крумпля* alapból már ruszin belső származék а *крумпляник* ‘картопляний хліб’ < magy. *burgonyából készült kenyér*; *крумплянка* ‘поле, місце, з якого зібрана картопля’ < magy. *burgonyatermesztő mező*; *крумпльобра-ня* féltükörszób; *крумпльовий* melléknévi származék; *браня* ‘szedés, gyűjtés’. – Lizanec 1976: 606 – *крóмпл’і*, *крұмпл’і*, *крóмпил’*, *крұмпил’* *крóмпл’а*. Vö. Udvari 430, Dezső 71;

лаба ‘нога’ < magy. *láb* (< bizonytalan eredetű, TESz 2: 698): Скачучи, сторзовав собі ногу. Күн фіцнув го *лабов*. – Čori 75. *Лабанцы лабандош* pejoratív: Наслідив на торнацови своїми каляніми *лабанцями*. *Лабастый, лабатый* melléknévi származék. *Лабка, лабкы* kicsinyített alakok – uo. 76. *Лабсар(ы)* ‘голінка’ < magy. *lábszár*: Мав чоботы з высокими *лабсарами*. – Csopei 166: *лаба*, de csak ‘állat lába’ jelentésben, Lizanec 1976: 606 – *лаба*, de csak ‘állat lába’, illetve ‘asztalláb’ jelentésben, Lizanec 1976: 607 – *лабсáры*, *лабсáр*, *лапсáр*. Vö. Hrinčenko 2: 337, Kniezsa 298, ESUM 3: 173, Udvari 430;

лабда, лапта, лобда, лопта ‘м’яч’ < magy. *labda* (< szláv, TESz 2: 701): Діти бавилися ряндянов *лабдов*. – Čori 75. *Лабданя, лобданя* ‘гра з м’ячем’ < magy. *labdázás*: ...Быв занятый *лабданьом*... – uo. 75. *Лапточка, лапдочка, лобдочка* kicsinyített alakok. *Лабдати, лапдати, лобдати, лоптати* igealakok. – Lizanec 1976: 608 – *лóбда*, *лáбда*, *лóпта*. Vö. Kniezsa 298, Dezső 72;

лабош(а) ‘кастрюля’ < magy. *lábás* (< bizonytalan, TESz 2: 698): У *лабоши* на шпорі штось ся варило. – Čori 76. *Лабоша, лабошук* kicsinyített alakok. – Csopei 166: *лабошь*, Lizanec 1976: 607 – *лабош*;

лавор ‘таз’ < magy. *lavór* (< ausztriai német, TESz 2: 729–30): Налляла у *лавор* воды... – Čori 76. *Лаворик, лаворчик* kicsinyített alakok. – Lizanec 1976: 607 – *лáвор*;

лакатош, локотош ‘слюсар’ < magy. *lakatos* (< ófrancia, TESz 2: 709–10): Усі цураві відра, корыта й лабоші несли платати до *лакатоша* – Čori 76. – Csopei 167: *лакатошъ*, Lizanec 1976: 607 – *лакатош*. Vö. Kniezsa 876;

лампош ‘ліхтар’ < magy. *lámpás, lámpa* (< latin, TESz 2: 713–4): Коли затемна йшов у хлїв, брав из собов и *лампош* – Čori 78. Átvitt értelem-ben 1) fej: Надавали му пїастухїв по *лампошови* – уо. 78; 2) kék folt a szeme alatt: Навішали му *лампошїв* попўд очи – уо. 78. – Csopei 167: *лампаишъ*, Lizanec 1976: 607 – *лампаиш*, *лампош*, *лѳмпаиш*. Vö. ESUM 3: 189, Udvari 430, Dezső 72;

ланц ‘ланцюг’ < magy. *lánc* (< bizonytalan eredetű, talán északi szláv jövevényszó, TESz 2: 714–5): По дворови бігав на *ланцови* пес – Čori 78–9. *Ланцик, ланцок* kicsinyített alakok; *ланцовый* melléknévi származék; *ланцити* igealak. – Csopei 167: *ланцъ*, Lizanec 1976: 607 – *ланц*. Vö. Hrinčenko 2: 343, Kniezsa 302, ESUM 3: 191–2, Udvari 430, Dezső 72;

ларма ‘шум, гамір’ < magy. *lárma* (< német, TESz 2, 725): Не встиг прийти, як почав робити *ларму* – Čori 79. *Лармованя* ‘шум, бешкетування’ < magy. *hangoskodás, szórakozás*; *лармовати* igealak. Vö. Udvari 430, Dezső 72;

легінь ‘парубок’ < magy. *legény* (< ismeretlen eredetű, TESz 2: 742): Быв *легінь*, а опстался лем тінъ – Čori 81. *Легінець, легіник, легінятко, легінько, легіньочок, легінча* kicsinyített alakok; *легінити, легіньовати* igealakok; *легінський* melléknévi származék – уо. 81–2. – Csopei 168: *легинь, лединь*, Lizanec 1976: 607 – *легін’*, *ледін’*. Vö. Hrinčenko 2: 350, ESUM 3: 209;

лекварь ‘повидло’ < magy. *lekvár* (< szlovák, TESz 2: 747): *Лекварь* варила в дворі у великих рийзовых котлах – Čori 83. *Лекварный* melléknévi származék, *лекварьовати* ‘варити повидло’ < magy. *lekvárt főz*: Переже всі жоны *лекварили*, што мали в саду сливы – уо. 83. – Csopei 169: *лекварь*, Lizanec 1976: 607 – *лѣквар*. Vö. Hrinčenko 2: 353, Kniezsa 310, Udvari 430;

лелени ‘сиротинець’ < magy. *lelenc* (< ősi örökség a finnugor korból, TESz 2: 747): Крім своїх дітей, они держали в себе й єнного леленця – Čori 83. *Леленцүв* birtokos származék: *Леленцүв* живот – тисячы робот – уо. 83. – Lizanec 1976: 608 – *лелени*, de сиротинець ‘gyermekotthon’ jelentésben. Vö. Udvari 430;

ленча ‘сочевиця’ < magy. *lencse* (< déli szláv, TESz 2: 750): *Ленча* была його любимов стравов – Čori 84. *Ленчовый* melléknévi származék. – Csorpei 169: *ленча*. – Lizanec 1976: 608 – *лэнча*, *лінча*, *лэнча*. Vö. Kniezsa 312;

лийтра ‘драбина’ < magy. *létra* (< német, esetleg szlovák közvetítéssel, TESz 2: 761): Обы улзли на дерево, припер *лийтру* – Čori 85. *Лийтровый* melléknévi származék. – Lizanec 1976: 609 – *луйтра*, *л’йтра*, *рүт’ла*;

лінгарь ‘балагур, бешкетник’ < magy. *tréfás* vagy *csavargó*, *semmirekellő ember* (< román eredetű, de a megfejtés egyes részei tisztázatlanok, TESz 2: 772–3): Нич *лінтар* робити не хотів, окрім того, що за дүвками ходив – Čori 89. *Лінтарити*, *лінтарьовати* igealakok, *лінтарня* gyűjtőnév. – Lizanec 1976: 608 – *линтар’*, *лінтар’*, *лентар’*, *лингар’*. Vö. Kniezsa 880;

ловас ‘мисливець’ < magy. *lovász* (< ősi örökség az ugor korból, TESz 2: 777), de jelentésben eltér a magyar lovásztól, mivel *vadászként* használatos: Гринь був єдным из ліпших *ловасүв* у селі – Čori 93. *Ловачка* ‘мисливство’ < magy. *vadászat*: *Ловачка* была богатов на оленүв, медвідя и зайцүв. *Ловасити* igealak. – Lizanec 1976: 608 – *ловас*. Vö. Dezső 72;

ловгош ‘шпалери’ < magy. *lógó* (*redőny*) (< a szócsalád tagjai származékszavak, TESz 2: 782): У долинных селах майже перед каждов хыжов був *ловгош* – Čori 93. *Ловгошный* melléknévi származék. – Csorpei 171: *ловгошь* < magy. *lógas*;

ловговати ‘прогулювати’ < magy. *lóg*: Іх знимали з работы и направляли на собрание, а вүн *ловговав*. – Čori 93. *Ловгования* főnévi képződmény: Матвій часто вдавався до *ловгования* з урокүв. уо. 93. – Lizanec 1976: 608 – *лówгош*. Vö. Udvari 430;

локтона ‘жандармерія, казарма’ < magy. *laktanya* (< nyelvújítási összetett szó, TESz 2: 712): Жандаре ймили дезертира й повели з собов на локтоню – Čori 94. – Lizanec 1976: 608 – локтón’а;

лопош ‘уголовина’ < magy. *lapos* ‘sík terület’ (< származékszó; *lap* alapszava ősi örökség az uráli korból, TESz 2: 723): Спустилися з горы и пұшли лопошом у село – Čori 95. – Lizanec 1976: 608 – лопōш;

лотр ‘пройдисвіт, негідник’ < magy. *lator* (< jövevényyszó, de az átadó nyelv vitatott, TESz 2: 728–9): Спленталася з якимись лотром и щезла кудысь – Čori 96. Vö. Kniezsa 683, ESUM 3: 209, Dezső 72;

лугош ‘винорадна шпалера’ < magy. *lugas* (< ismeretlen eredetű, TESz 2: 799): Лугош був високий и рясный ррезном – Čori 96. Лугошый melléknévi származék. – Lizanec 1976: 608 – лугош. Vö. Kniezsa 319;

Магда, Магдалина ‘жіноче ім’я’ < magy. *Magda*: У нього была племйаниця Магда – Čori 102. Магдалиночка, Магдо́чка kicsinyített alak. – Csorpei 176: Магдалина;

майош ‘печінковий паштет’ < magy. *májas* (< ősi örökség az uráli korból, TESz 2: 818): Купила телячі майі й зробила з них майош – Čori 105. Майошный melléknévi származék. – Csorpei 177: майошъ, Lizanec 1976: 609 – майошка;

мандула ‘мигдаль’ < magy. *mandula* (< olasz, TESz 2: 836): Видко было на шийи, як напухла му мандула – Čori 109. Мандулка kicsinyített alak. – Lizanec 1976: 609 – манду́ли;

марга ‘великорогата худоба’ < magy. *marha* (< bajor-osztrák, TESz 2: 845): Марга мирно мерензала в хліві – Čori 111. Маргарь ‘тваринник, пастух’ < magy. *marhapásztor*: Быв маргарьом при сільськүв череді. Маржата, маржина, маржинка kicsinyített alak ‘худібка-телята’ < magy. *borjú*; маржинський melléknévi származék. – Csorpei 179: марга, Lizanec 1976: 609 – марга. Vö. Hrinčenko 2: 405, 406, Udvari 430, Dezső 73;

Матяш ‘чоловіче ім’я Матвій’ < magy. *Mátyás*: Мадярський король *Матяш* користувався уваженням у подкарпатських русинів – Čori 116. *Матяшик* kicsinyített alak;

ментовати ‘р’ятувати’ < magy. *ment* (< származékszó, TESz 2: 890): Лишив ушитко й побіг *ментовати* дітину, што впала в ріку – Čori 120. – Lizanec 1976: 610 – *ментовати*, *мн’антувати*. Vö. Dezső 74;

меньоссоня ‘молода’ < magy. *menyasszony* (< összetett szó, TESz 2: 893): Жених прийшов за *меньоссоньов*, обы вести до церкви... – Čori 120. *Меньоссонька* kicsinyített alak. *Меньоссоньтанц* ‘танець молодої’ < magy. *menyasszonytánc*: Староста свадьбы оголосив, ош починаєся *меньоссоньтанц* – танець молодої. – уо. 120;

мештер ‘майстер’ < magy. *mester* (< vándorszó, TESz 2: 905): Иван-бачи був *мештером* на всі руки – Čori 124. *Мештериийт* ‘ремесло’ < magy. *mesterség*: Усе любив повторяти: тко добрый *мештериийт* має – тот голодним не буває – уо. 124. – Lizanec 1976: 610 – *мештер*. Vö. Kniezsa 888, ESUM 3: 456, Dezső 74 ‘magas rangú személy’ jelentésben is;

Мигаль ‘чоловіче ім’я Михайло’ < magy. *Mihály*: Кіть добрый *Мигаль* – и душі не жаль – Čori 124. *Мигалько* kicsinyített alak. – Csopel 184: *Мигаль*;

мийрег, мірег ‘злість, гнів, отрута’ < magy. *méreg* (< vitatott, TESz 2: 899): Чекав, доки го *мийрег* пройде – Čori 124. *Мийреговати, міреговати* igealak; *мийреговатый, мірегаиный, міреговитый* melléknévi származék. – Lizanec 1976: 610 – *мийрег, мірег, Мірей*, Udvari 430: *мириг*;

мийтер ‘метр’ < magy. *méter* (< nemzetközi szó, TESz 2: 910): Уженився наш Митер и взяв жону за *мийтер*... (népi dalból) – Čori 124. *Мийтровый* melléknévi származék. – Lizanec 1976: 610 – *мийтер*;

Мікловш ‘чоловіче ім’я Миколай’ < magy. *Miklós*: Його приятель був місный мадяр і звався *Мікловш* – Čori 127. *Міклошик* kicsinyített alak;

міш-маш ‘щось упереміжку’ < magy. *mismás* (< német, TESz 2: 936): Попросив буфетчика, обы му зробив *міш-маш* – Čori 131. – Lizanec 1976: 610 – *мішмаш*;

мородийк ‘залишок’ < magy. *maradék* (< bizonytalan eredetű szócsalád, TESz 2: 841–2): Коли надыйшов у бовт, там уд товара обстався лем *мородийк*... Čori 142;

мулатловати ‘розважатися’ < magy. *mulat* (< származékszó, TESz 2: 973): Добре *мулатловати* за чужі гроші – Čori 142. *Мулотуиат* ‘розваги’ < magy. *mulatság*: На роботу не вийшов, а на *мулотуиат* прийшов. – uo.142. – Csorpei 191: *мулатловати*, Lizanec 1976: 611 – *мулатловáти*, *мулатовáти*. Vö. Dezső 75;

мусай, мусайно ‘необхідно’ < magy. *muszáj* (< német, TESz 2: 981–2): Заставили го *мусайно* пристати до них – Čori 148. Vö. Udvari 430;

мушкатлик ‘пеларгонія (бот.)’ < magy. *muskátli* (< német, TESz 2: 979): У вызорах у неї цвіли плекані *мушкатлики* – Čori 149. – Lizanec 1976: 611 – *мушкáтлик*;

мушт ‘солодке, ще непереброжене вино’ < magy. *must* (< vándorszó, TESz 2: 980): Коли давлять вино, многі люблять посмаковати солодкым *муштом* – Čori 149. – Lizanec 1976: 611 – *мушт*.

IRODALOM

- Baleczky = Балецкий Э.: Венгерское *kert* в закарпатских украинских говорах. // Studia Slavica VI. Budapest, 1961. 247–265.
- Bárczi Géza – Benkő Lóránd – Berrár Jolán: A magyar nyelv története. Budapest, 1978.
- Bonkáló Sándor: Magyar elemek a rutén irodalomban. // Beke Ödön, Benedek Marcell, Turóczi-Trostler József szerk. Emlékkönyv Balassa Józsefnek. Budapest, 1934.42–45.
- Čori Jurij = Чорі Юрій: Словарь русинського языка. Ужгород, I. kötet 2001–2002, II. – 2003–2004, III. – 2004–2005, IV. – 2005–2006.
- Csorpei László: Rutén–magyar szótár. Русько-мадярский словарь. Budapest, 1883.
- Dezső László: A XVI–XVIII. századi kárpátukrán nyelvelmékek magyar jövevényszavai. Budapest, 1989.

- ESUM = Етимологічний словник української мови. В 7 томах. Гол. ред. О.С. Мельничук, т. I–V. Київ, 1982–2006.
- Fedynyšupes = Фединишинець В.: Перидное слово до 2-го тома *Словаря русинського языка*. Ужгород, 2003–2004.
- Chlanta = Хланта І. Літературне Закарпаття у XX столітті (Бібліографічний показчик). Ужгород, 1995.
- Hrinčenko = Грінченко Б.: Словарь української мови. Зібрала редакція журналу „Киевская старина”. Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Б. Грінченко. I–IV. Київ, 1907–1909.
- Kniezsa István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai I–II. Budapest, 1955.
- Lizanec 1976 = Лизанец П. Н.: Венгерско-украинские межъязыковые связи. Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпаття. Budapest, 1976.
- Lizanec 2000 = Лизанец П. М.: Українсько-угорські мовні контакти. // Українська мова. Енциклопедія. Київ, 2000. 688.
- Markus V.: Hungarian loanwords. // Kubijovuč V. szerk. Encyclopedia of Ukraine. University of Toronto Press, 1988. 274–275.
- Oros = Орос В. І.: До питання українсько-угорських мовних взаємозв’язків. // Тезиси докладов и сообщения к Всесоюзной конференции по вопросам финно-угорского языкознания. Ужгород, 1963. 52–54.
- Rot Sándor: A nyelvek területi kapcsolatai. // A magyar nyelv és irodalom enciklopédiája. Budapest, 2002.
- TESz = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1–4. kötet. Budapest, 1967–1984.
- Udvari István: A ruszin (kárpátukrán)–magyar együttélés nyelvi tükröződése Dmitro Keselya: Hoszundragosi c. művében. // Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. Budapest, 1997. 423–436.
- Zoltán András: A magyar–szláv nyelvi érintkezések kezdetei és fázisai. // Életünk 6–7. Szombathely, 1996. 634–648.
- Zoltán András: Ukrán. // Fodor István főszerk. A világ nyelvei. Budapest, 1999. 1478–1491.

РЕЗЮМЕ

До вивчень міжмовних контактів на Закарпатті

У статті розглядаються питання угорсько-українських (русинських) міжмовних контактів на Закарпатті, а також показаний вплив угорської мови на лексичний склад *Словаря русинського языка* Юрія Чорі. Звертається увага на зворотні запозичення слов’янізмів в українських (русинських) говорах Закарпаття.

ВНЕСОК МИКОЛИ ЄВШАНА У РОЗВИТОК ЖАНРУ ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНОГО ПОРТРЕТА

Оксана Борис

За визначенням Романа Гром'яка *літературна критика* – "це відносно самостійна діяльність, спрямована на досягнення й оцінку художньо-естетичної своєрідності та суспільного значення нових творів мистецтва слова." [2; 7] Щоправда, серед науковців нема єдиної думки щодо природи літературної критики. Одні вважають її функцією самої літератури (Б. Бурсов), інші – літературознавства (О. Бушмін), а ще інші трактують критику як галузь публіцистики.

Жанрова система літературної критики, у свою чергу, – питання цікаве і складне водночас, воно й досі містить багато дискусійних моментів.

Жанрове багатоманіття спричинилося до виникнення кількох принципів їх класифікації – за методом аналізу, за літературними формами, за об'ємом охопленого матеріалу. Але ці принципи систематизації, упорядкування не є абсолютними. Можна і треба шукати інші – корисні з тієї чи іншої точки зору.

Поняття *жанру* – традиційна усталена форма висловлення критичної інтерпретації та оцінки. Класичні жанри літературної критики, спрямовані на ґрунтовний і всебічний аналіз певного літературного явища, – *рецензія, портрет, огляд*.

Обсяг проблематики "жанрова система літературної критики" надзвичайно широкий. Якщо предметом *огляду* є літературний процес (у тих чи інших аспектах), а предмет *рецензії* – це окремий конкретний художній твір, то саме у третьому опорному жанрі – *портреті* – знаходить вираження індивідуальність, творче обличчя митця. На цьому вузловому аспекті ми і зупинимось, звернувшись до еволюції жанру *літературно-критичного портрета* у творчості Миколи Євшана. Розгляд жанрової диференціації критики доби модерну, яка була надзвичайно мінливою, допоможе краще зрозуміти внутрішню жанрову сутність літературної критики в цілому.

Заснування у 1909 році в Києві часопису "Українська Хата" мало революційні наслідки для української естетики. Вже з першого номера стали зрозумілі наміри редакторів та авторів модернізувати українську культуру, вивести літературу поза рамки усталених норм і традицій. На сторінках журналу друкувалася поезія і проза модерністів (поетів "Молодої Музи", Олександра Олесья, Миколи Вороного, Миколи Філянського), деякі переклади художньої літератури та наукових праць. Широкий спектр інтересів у галузі літератури, театру, образотворчого мистецтва – унікальний зразок комплексної *"переорієнтації українського інтелектуального життя."* [4; 129]

Три найвизначніші постаті "Української Хати" – Микола Євшан (Федюшка), М. Сріблянський (Микита Шаповал) та Андрій Товкачевський ґрунтували свої погляди на засадах естетики. Головним, на їхню думку, був процес творчості, а не його результат. У центрі того процесу – індивідуальність митця, сильна особистість, яка може згуртовувати навколо себе, вести за собою як особу, так і націю. Найяскравішим виразником літературно-критичних засад нової епохи став Микола Євшан – ідеолог індивідуалізму, непересічний талант якого поєднував нещадно-жорсткого критика і витонченого психолога й лірика в літературознавстві.

Нова літературна хвиля, нові віяння, які почали діставатися до української літератури, спричинилися до руйнування старої системи жанрів. Оскільки позитивізм наприкінці XIX століття зазнав кризи, естетика вимагала змін у жанровій структурі літературознавчого дослідження. Критичні жанри опинилися у стані дифузії і структурної перебудови.

Попередня позитивістична традиція звикла подавати *творчий портрет* письменника за певною схемою, у строгій хронологічній послідовності.

Нагадуючи закостенілі формули, подібні публікації були розраховані на читача, вихованого у дусі позитивістичного скепсису, який не довіряв жодним інтерпретаціям, а цікавився лише фактами. Інша частина *портретів*, що друкувалися, мали на меті популяризувати поетів митця, мали спрощений характер, і були адресовані недосвідченому читачеві із простого люду.

Прихід у літературну критику свіжої потужної сили в особі Миколи Євшана дав поштовх розвитку жанру *літературно-критичного портрета*, удосконаленню методів дослідження під психологічним, біографічним, творчим і науковим кутом. Важливим завданням цього жанру критик бачить виявлення своєрідності світосприйняття і творчої манери митця – для розкриття перед читачем багатогранності мистецтва і можливостей впливу на людську душу. Дослідник досить вдало експериментує, доповнюючи *портрет* ознаками *есея* і *рецензії*, – орієнтуючись на читача, обізнаного з літературним процесом. Таким чином часопис став не звичайною читабельною періодикою, а задоволенням для справжнього літературного гурмана.

Три компоненти творчого шляху: біографія, художній світ і життєва діяльність – змушують автора *літературно-критичного портрета* поєднувати їх, взаємовіддзеркалюючи, концепційно зв'язувати. Саме у цьому, на думку Миколи Євшана, полягає мистецтво критичного аналізу. Дослідник подає життя і творчість письменника як цілісний факт історії даного автора. Твір постає результатом взаємодії відчуттів і світосприймання, творчої фантазії і життєвого досвіду.

Діапазон форм *літературно-критичного портрета* за об'ємом у Євшана досить широкий – від коротких портретних штрихів, які дають ескізне уявлення про найважливіші риси творчості письменника ("Стефан Ковалів"), до глибокого всебічного дослідження ("Тарас Шевченко", "Іван Франко"). При цьому критик поєднує *портретну характеристику* з *рецензією* та *есеєм* (про що вже згадувалося) ("Михайло Яцків"), а також з елементами *проблемної статті*, *статті-памфлету* і *фейлетону* ("Петро Карманський", "Василь Пачовський"). Таким методом аналізу дослідник підкреслює неканонічність, неабсолютну строгість поділу в межах тієї чи іншої системи жанрів.

Студіюючи творчість щоразу іншого автора, Євшан "не тупцює на місці", а сміливо шукає нових форм і методів, щоб у всій повноті відкрити для реципієнта внутрішню сторону особистості. Відповідно працює над творами так, щоби показати непомітні, на перший погляд, закутки творчого ландшафту. Наприклад, аналізуючи здобутки Михайла Яцюва, Юрія Федьковича чи Михайла Коцюбинського, дослідник застосовує прийом "мандрівки" у "свята святих", як сам називає, творчості, у її концептуальне ядро. Шлях пролягає від однієї збірки до іншої, а відтак – і до узагальнення секретів досконалості. Головний герой – завжди мандрівник, а

десь поруч, чи навіть у ньому самому бачиться автор. *"Вчитавишсь глибше в ці твори – медитує Микола Євшан – бачимо в них одну людину, що дивиться, думає і шукає людину, що страждає голодом життя... людина ця має в собі щось з прикмет мандрівника, для якого тут, на землі, немає ніякої мети."* [3; 171]

Від *нарис*у творчості письменника критик легко і невимушено переходить до гострої *полеміки*. Проте уважний читач чує м'який тембр голосу, який часом сповнюється металевими нотками іронії та сарказму, однак ніколи не зривається на образ. Ще одна особлива риса Миколи Євшана – вміння витримати такт, щоби розповідь про літератора звучала злагоджено, як мелодія. Так, даючи оцінку творчості Лесі Українки, дослідник різко критикує сучасних українських поетів: *"Взагалі на "натхненні" наших поетів ми не збили великого культурного капіталу. Те "натхнення..." чисто мимовільна реакція, одноразовий і нестрашний вистріл без дальньої мети, слабосиле квіління, авторська поза, безглузда екзальтація, яка виливається в рими. Наші поети не мають творчої волі... Вічно високі слова, вишукування високих мотивів і хамська, груба душа всередині."* [3; 162] Подібні закиди молодій генерації слід розуміти швидше не як пряме звинувачення, а як бажання "зіштовхнути її з мілини", змусити обурюватися і заперечувати спробами нових пошуків і відкриттів у сфері літератури та культури.

Літературно-критичні портрети з елементами *рецензії* та *есея* часом набирають забарвлення психологічного *трактату*. Наприклад, аналіз твору Ольги Кобилянської "Царівна" критик завершує висновком: *"Отсе душі Кобилянської, які побороти всяке страждання, а коли й страждуть, то тим ще більше ростуть, різблять себе внутрішньо – душі, яким належить будучність, бо вони побороти все лихо і побороти себе, визволилися..."* [3; 202] Характеристика образів одночасно стосується і самої письменниці, оскільки пізніше Євшан наголошує, що саме Ользі Кобилянській *"найбільше з усіх наших нових письменників належить будучність."* [3; 205]

Не має аналогів у попередній позитивістичній критиці новаторська спроба пошуку Євшаном жанрових різновидів – *компаративний портрет* "Шевченко і Куліш". У статті зіставлено автора "Досвіток" з Кобзарем – як у творчості, так і в особистому житті. Спадщина Куліша несправедливо забута і недооцінена читачами. Щоби привернути увагу широкої аудиторії до нього, Микола Євшан розкриває творчу історію

Куліша поряд із незаперечним талантом Шевченка, про чії поезії "сформулювати і сказати гідне їх слово буде все неможливо." [3; 119]

Розставляючи акценти на особистості автора, дослідник наводить лише ті цитати із творів, які дають змогу яскравіше проілюструвати внутрішній душевний стан письменника, психологічне і моральне напруження:

*...Гіркий я став, брати, нещирий і жорстокий,
Лице порив леміш досади і терпінь;
Іду посеред вас похмурий, одинокий,
Як серед сонних піль хитка, тремтюча тінь.
Не ждїть від мене слів, нав'язних чувствами
Високої душі й весняного тепла;
Задовго вже мій дух кормився слізоньками:
І жар пекучих ран спалив його до тла.* [3; 179]

Таким самотнім у хвилини найбільшого страждання сповідується у трагедії душі холодний цинік, що звук лише "грати на позу" – ліричний герой Петра Карманського. Микола Євшан часто ототожнює ліричного героя з особою автора, що не допускається в сучасному літературознавстві. Але, як витончений психолог (що необхідно літературному критикові), він переконує, що замкнутість і нещирість у віршах – не від бездарності чи обмеженості поета, а в його характері: "*Чорний, замкнений в собі, студений і відтручуючий... Він ненавидить сонце.*" [3; 180] Хіба можна точніше, повніше передати похмурість натури поета? Тут критик "абсолютний пан форми".

Дещо несподіваним є *літературний портрет* Василя Стефаника. У ньому фактично не згадується назва жодної новели. Лише поряд зі символічною присутністю у тексті дослідження образу пісні, виринає як щось невід'ємне від творчості митця, його поезія в прозі – "Дорога". Творчість письменника є одночасно і характером, і способом життя, але це ще й стихія, яка живе, нуртує і вибухає сама по собі, незалежно від авторового "Я". Тому Микола Євшан підбирає яскраві порівняння: "*Дух Стефаника має в собі щось з сили та могутності блискавки...*" "*Слово Стефаника має в собі неначе тасмну, скриту потенціальну енергію грому...*" "*А в груді – вулкан ...*" - [3; 216] Найбільша цінність, – Стефаникова людина, його герой – зображена новелістом на самоті "*стоїть неначе перед Богом, і кожде її слово – сповідь.*" [3; 215] Такий емоційно насичений *портрет*, густо переплетений із

роздумами критика, не дає читачеві готового тлумачення творів, змушує його замислитися, інтригує, підштовхує до знайомства зі ще непрочитаним і кличе шукати істину.

Вільний виклад у розповідному, медитативному стилі сприяв легкому запам'ятовуванню й осмисленню найважливіших фактів, а заодно – і популярності журналу "Українська Хата". Критичний стиль, позбувшись суворої академічної уніформи, набрав яскравого емоційного забарвлення.

Проникнення Миколи Євшана у неоглядність людської душі вилилось у звук, колір, форму його студій. Музика звучить у всьому: в особливостях формулювання думки, в композиційних конструкціях, в образах пісні і тиші, гармонії і дисонансу, струни, плачу, у зорових уявленнях, музичних порівняннях, асоціаціях. Лейтмотив пісні з'являється у *літературно-критичному портреті* "Леся Українка" як емоційне узагальнення: *"поетка не може позбутися... базисання... піснею перемогти всі дисонанси життя, стогни і брязкіт кайданів."* [3; 161]

Витончено естетизуючи колір, критик увиразнює мову своїх студій. Наприклад, аналізуючи творчий шлях Михайла Коцюбинського і перебуваючи під враженням від його похорону, дослідник говорить від імені шанувальників письменника: *"Коцюбинський умер, але веселка, якою він прикрасив горизонт української літератури, лишилася. Чолом перед могилою того чоловіка, що полишив по собі в спадщину веселку!.."* [3; 168]

Характерною рисою літературної критики Євшана є іронічність, яка постає у різноманітних градаціях – від ледь помітної посмішки до сарказму, як от його зауваження героєві Карманського: *"Коли Вертер – а за переконанням критика поет наслідує саме його – рішився був умерти, не божеволів зі страху, не мав галюцинацій, він був настільки спокійний у душі, що міг любитися піснями Осіяна."* [3; 175]

Афористичність вислову – також незаперечна особливість творчості Миколи Євшана: *"Той творець, хто мучився, хто страждає."* ("Василь Стефаник"), *"...догматичне відношення до життя – ворог всякої творчої думки"* ("Стефан Ковалів").

Уся творчість молодого критика перейнята усвідомленням того, що діяльність митця – важка праця, яка вимагає єдності етичних і естетичних засад творчості, дотримання принципів справжньої людської моралі, які зливаються із внутрішньою необхідністю.

Як митець, критик-естет, індивідуаліст, Євшан цілком свідомо заперечує позицію нейтрального ставлення до неправди і зла, а особли-

во, до нещирості і фальшу в поезії. Панівною рисою його світогляду є динамічність, безупинний рух вперед. Основою культурного потенціалу дослідника є заглибленість у національну стихію, просякнутий ліризмом глибокий патріотизм.

Впадає в око те, що дослідник з однаковою повагою ставиться до всіх літераторів. Виходячи не лише з професійних, але й з морально-етичних міркувань, автор, маючи справу з молоддю, вказує на слабкості, а часто досить гостро критикує. Однак, все-таки знаходить у їх творчості позитивні моменти. У той же час високо оцінюючи справді вагомі здобутки талановитих митців, Євшан не пропускає жодного недоліку і робить критичні зауваження. Таким чином дослідник намагався перш за все змусити молодих митців рухати передову творчу думку, руйнувати задушливу атмосферу знівельованої чужинцями нації, підніматися на боротьбу за власну національну досконалість. Разом з тим критика хвилював подальший розвиток митців, які набули вже певного досвіду і майстерності.

Найважливішим досягненням Миколи Євшана у розвитку жанру *літературного-критичного портрета* було те, що його створення критик вважав актом творчості, актом художнього узагальнення. Процес взаємозбагачення *портрета* іншими жанрами, їх злиття, дифузії був викликаний, на думку дослідника, потребами розвитку, оновлення літературознавчої науки. Оскільки "*треба письменникові стояти посеред вічного ферменту, вічної зміни життєвих явищ*" [3; 218], то і критик мусить бути поряд, щоб оборонити митця од "*відсталості, заскорузлості та застою творчої думки.*" Сміливі та радикальні спроби удосконалити літературну царину, звернути критику на шлях плідної, творчої співпраці з читачем увінчалися успіхом.

Аналіз Євшанової літературно-критичної спадщини переконує в тому, що доба модернізму спричинила глибинні зміни у жанрі *літературно-критичного портрета*, поклала початок зрушенням у всій жанровій структурі літературної критики і позитивно вплинула на розвиток двох інших опорних жанрів – *рецензії* та *огляду*.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барахов В. Литературный портрет: Истоки, поэтика, жанр. – Л.: Наука, 1985. – 312 с.
2. Гром'як Р. Історія української літературної критики (від початків до кінця XIX століття) – Тернопіль: Підручники & посібники, 1999. – 224 с.
3. Євшан М. Критика; Літературознавство; Естетика /Упорядник Н. Шумило – К.: Основи, 1998. – 658 с.
4. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі: Монографія. – К.: Либідь, 1999. – 447 с.

РУСЬ И ЕЕ ГОРОДА НА ОСНОВЕ «ПОВЕСТИ ВРЕМЕННЫХ ЛЕТ»

Иштван Феринц

Подобно многим другим произведениям средневековья, «Повесть временных лет» (в дальнейшем: ПВЛ), созданная в первые десятилетия XII века, уже в самом названии „Се повести времянных лет, откуда есть пошла Русская земля, кто в Киеве нача первее княжити, и откуда Русская земля стала есть” содержит указание на идейно-тематическое содержание летописи: земля Руси, ее исторические судьбы, начиная с момента возникновения и кончая первым десятилетием XII века, стоят в центре внимания летописи. Другими словами, ПВЛ отражает становление государственности на Руси, политический и культурный расцвет Киевской Руси, а также начавшийся процесс феодального дробления. Вдумаемся в заглавие, данное начальной летописи Руси: слово „повести” означает здесь рассказ, т. е. то, что поведано о прошлых годах русской земли с целью установить „откуда есть пошла Русская земля, кто в Киеве нача первее княжити, и откуда Русская земля стала есть”. Из этого следует, что поколения летописцев, работавших над составлением ПВЛ, прежде всего нужно было добыть материал о прошедших годах, отобрать его, литературно обработать и систематизировать – „положить по ряду”.

Таким материалом, видимо, в первую очередь являлись устные исторические предания, легенды, эпические героические песни, затем письменные источники: греческие, болгарские исторические хроники, агиографическая литература. Из письменных источников летописцы заимствуют историческую христианско-схоластическую концепцию, связывая историю Руси с общим ходом развития „мировой” истории. В результате летопись дает представление читателю не только об истории Руси, но и о ее языке, происхождении письменности, религии, воззрениях на мир, географических знаниях, а также об искусстве и международных связях Киевской Руси.

Как известно, «Повесть временных лет»¹ открывается библейской легендой о разделении земли после потопа между сыновьями Ноя – Симом, Хамом и Яфетом. После вавилонского столпотворения бог разделил единый народ на 70 и 2 „языка” (народа) и рассеял их по лицу земли: сыновья Сима направились в восточные страны, сыновья Хама – в страны южные, а сыновья Яфета – на запад и полунощныя (северные) страны. Среди этих народов были славяне. От племени Яфета они направились в Иллирию, откуда переселились на побережье Дуная. Здесь они стали постепенно расселяться и распадаться на самостоятельные славянские племена. В истории этого расселения летописец видит два основных этапа: до нашествия волохов на славян и после того. После нашествия волохов от дунайских славян отделились ляхи, которые осели на Висле. Расселение славянских племен, нравы и обычаи этих племен интересуют летописца, так как он рисует грандиозную картину размещения восточных славянских племен на Великой Восточно-Европейской равнине. Свое описание летописец начинает с правобережья среднего течения Днепра, где жили поляне с племенным центром – городом Киевом. Летописец выделяет племя полян из славянских племен по высоте своей культуры.

К северу и западу от полян, между реками Рось и Припять, обитали древляне с племенным центром – городом Искоростенем; севернее полян и древлян, в болотах левобережья Припяти жили дреговичи; на запад от полян, по верхнему течению Южного Буга, – бужане, или волыняне; а еще дальше на юго-запад, в бассейне Нестра – уличи и тиверцы; в Закарпатье – белые хорваты, на левом берегу Днепра, в бассейне рек Сула, Сейма, Десна, доходя на восток до Северного Донца, жили северяне; к северу от северян, между верхним течением Днепра и Сожа – радимичи; к северу от радимичей, в верховьях Волги, Днепра и Двины – кривичи, с племенным центром Смоленском, в бассейне Западной Двины по речке Полога – полочане, с городом Полоцком; в районе озера Ильмень – словене, наконец, самым восточным из славянских племен были вятичи, занимавшие бассейн верхнего и среднего течения Оки и Москвы-реки. В своем вековом движении на север и севе-

¹ В своем докладе я пользуюсь изданием ПВЛ, опубликованным в "Памятниках литературы Древней Руси", XI – начало XII века, М., «Художественная литература» 1978:22–277. Страницы указываются по этому изданию (ПЛДР, 1978).

ро-восток славянские племена заняли значительные территории, населенные прибалтийскими и финно-угорскими племенами.

Следует отметить, что такое начало летописи не случайно. В летописи подчеркивается, что до смешения богом языка людей, народ был единым. Возводя историю славян к племени Яфета, тем самым летописец включает историю славян в мировую историю, подчеркивает, что славяне, как и греки принадлежат к единой, древней семье европейских народов, и их история составляет часть мировой истории, а время летописных событий включается в историю спасения человечества. Время, по восприятию летописца, исходит от бога, поэтому когда летописец устанавливает первую дату: 6360 г. от сотворения мира, т. е. 852 г. от рождения Христова, „когда начал царствовать Михаил и стала прозываться Русская земля”,² он высчитывает время от творения: от Адама до потопа, а от потопа до Авраама и т. д. до смерти князя-современника Святополка, а не наоборот.

Рассказ о происхождении славянских племен свидетельствует о том, что исконное единство славянских племен, родство славянских племен, родство по происхождению, по крови, по языку, по культурным традициям имело для летописца значение первостепенной важности. Его пером руководит желание сохранить единство, могущество земли Руси. Поэтому летописцы соотносят события, происшедшие в земле Руси, с событиями греческими и болгарскими. Ими осознаются великая культурная миссия первых славянских учителей Кирилла и Мефодия, и в летопись заносятся сведения об их деятельности, связанной с изобретением азбуки словенской, т. е. славянской.

Осевшие на земле Руси племена жили, по словам летописца, каждое „особе”, отдельно, соблюдая обычаи свои и закон отцов своих и преданья, – каждое имело свой нрав и своих князей. Сперва жили мирно, но потом стали обижать друг друга, в конце концов почти все они утратили независимость: напали на них чужеземцы и потребовали дани, и стали платить дань хазарам и варягам. В 862 г.³ северные русские и не русские племена изгнали варягов за море, не давали им дани и „почаша сами в себе володети”. Однако эти племена не сумели установить у себя наряда, т. е. порядка: начались междоусобицы, стали

² См. ПЛДР, 1978:35.

³ ПЛДР, 1978:37.

они воевать друг с другом. Тогда словене, чюдь и кривичи призвали к себе на княжение трех братьев из варяжского племени русь – Рюрика, Синеуса и Трувора. Рюрик сел в Новгороде, Синеус – на Белоозере, Трувор – в Изборске. Этим закончилась предыстория Руси, началась, по концепции летописца, ее история: возникла новая династия русских князей, единая для всей Руси.

Варяжское, неславянское происхождение этой династии летописца не смущало. Для него было существенно только то, что эта династия – исконно княжеского рода. По летописцу, историческая миссия Рюриковичей заключалась прежде всего в том, чтобы освободить русские племена от чужеземного гнета. Одновременно Рюриковичи поставили себе задачу объединить земли Руси под своей властью. Они дали Русской земле наряд, положили конец межплеменной усобице, обеспечив Русской земле мир и тишину.

Следует обратить внимание на то, что в русских летописях, особенно в XII–XIII вв., понятие Русь, или Русская земля, употребляется в двух значениях – широком, относившемся ко всем восточнославянским землям, входившим в состав государства русов, и узком, применявшемся только к южной части этих земель – Черниговщине, Киевщине и Переяславльщине. Так, князь Юрий Долгорукий выступил с войском из Ростово-Суздальской земли на Русь, т. е. на Киев. Изяслав Мстиславич, вынужденный оставить Киев, ушел с Русской земли на Волынь, а затем снова вернулся на Русскую землю. Новгородцы также понимали под Русью Киевскую землю, например, изгнанный из Новгорода, князь Святослав, идет в Русь к брату. Эти и многие другие свидетельства локализуют Русь в ее узком значении в районе Среднего Поднепровья, т. е. там, где сидели когда-то поляне, северяне и древляне, составившие основу раннегосударственного объединения Русь. Возможно, что ведущая роль в нем принадлежала полянам, ведь летописец счел необходимым подчеркнуть: „Был един народ славянский: и те славяне, которые сидели по Дунаю, покоренные уграми, и моравы, и чехи, и поляки, и поляне, которых теперь называют русь.”⁴

Представление о единстве Русской земли сложилось уже в X–XI вв., причем оно отражается и в официальных документах. ПВЛ возводит начало Руси уже к VIII–IX вв. Следует обратить внимание на то,

⁴ См. ПЛДР, 1978:41.

что русско-византийский договор 912 г. заключен от имени Олега, „великого князя русского и от всех, кто под рукою его.”⁵ Кроме того, Земля Русская противопоставляется Греческой земле. Следовательно, эта терминология уже прочно утвердилась в начале X в. Послы Руси клянутся по закону своего народа, имевшего уже свои законы и обычаи. Ту же терминологию находим и в договоре 945 г., где Игорь назван нашим великим князем русским. Договоры Руси с Византией отражали русско-византийскую дипломатическую практику, а не являлись простым сколком с византийских дипломатических документов. Таким образом, понятие Русская земля существовало уже в начале X в. Это название обозначало не просто территорию, а территорию, населенную людьми. Несмотря на то, что большинство послов и купцов при заключении договора с греками носит не русское, а варяжское имя, они с достоинством заявляют, что „великий князь наш Игорь, и бояре его, и люди все рустии (русские) послали нас к Роману, Константину и Стефану; великим царям греческим заключить мир любви”.⁶ В то же время следует отметить, что летописец, по нашим наблюдениям, не употребил названия Русь применительно к северному населению, а хорошо отличает русь от варягов и даже словен. (Например, для похода против Святополка и Болеслава Польского: „Ярослав же, совокупив русь, и варяги словен.”⁷)

На ранних этапах варяги (в числе которых были скандинавы, западные славяне, балты, финно-угры) прибывали на Русь преимущественно как купцы, а позднее варяги использовались киевским правительством в качестве наемных войск для походов на Византию. Значит, варяги были только одной исторической силой среди тех, на основе которых выросло первое государство средневековья на Руси. ПВЛ не дает оснований для преувеличения их роли. В статье 862 г. мы читаем: „И овладел всею властью один Рюрик и стал раздавать мужам своим города – тому Полоцк, – этому Ростов – другому Белоозеро. Варяги в этих городах находники, а коренное население в Новгороде – славяне, в Полоцке – кривичи, в Ростове – меря, в Белоозере – весь, Муроме –

⁵ ПЛДР, 1978:47.

⁶ ПЛДР, 1978:61.

⁷ См. ПЛДР, 1978:157.

мурома.”⁸ Другими словами, Рюрик, а позднее и Олег не основывают своих городов, а овладевают уже существующими, не утверждают в них политическую власть, лишь меняют старую администрацию на новую – „свою”, как уточняет летописец. Летописи называют для IX – начала X века 13 городов: Киев, Новгород (862), Ростов (862), Полоцк (862), Ладога (862), Белоозеро (862), Муром (862), Изборск (862), Смоленск (882), Псков (903), Чернигов (907), Переяславль (907), Пересечен (922). Приведенный список, однако, не исчерпывает действительного количества древнейших восточнославянских городов. Их было значительно больше – 23. Но М.Н. Тихомиров считает, что „этот список тоже неточный и должен быть пополнен”.⁹ Когда возникли эти города? Конечно же, не в год их летописного упоминания. Большинство существовало уже в IX веке, а некоторые, видимо, и в последних десятилетиях VIII века.

В историографии утвердилось мнение, что летописный термин *град* не всегда раскрывает социальную сущность конкретного населенного пункта. Это действительно так. Но из этого не должно следовать, что летописцы вообще не вкладывали в термин *город* социального содержания, а имели ввиду только наличие у поселения укреплений, крепостей. Внимательный анализ письменных известий о древнейших русских городах показывает, что летописцы видели в них не только укрепленные поселения, но главным образом центры торговли, государственной власти, экономические средоточия.

Социальная сущность древних городов Руси IX в. хорошо раскрывается в тексте договора 907 г. Византия брала на себя обязательство дать дань для следующих городов Руси: прежде всего для Киева, затем для Чернигова, для Переяславля, для Полоцка, для Ростова, для Любеча и для других городов, ибо по этим городам сидят великие князья, подвластные Олегу. „Русскыя грады” договора 907 г. – это не небольшие крепости, а крупные политические и экономические центры Киевской Руси, где проживали представители высших слоев древнерусского общества и развивалась международная торговля.

Сведения русских летописей о городах подтверждается и арабскими источниками. Ценность восточных свидетельств заключается

⁸ ПЛДР, 1978:37.

⁹ М. Н.Тихомиров: Древнерусские города, Изд. 2-е, М., 1956:13.

прежде всего в том, что они являются, по существу, современными процессами градообразования и формирования государства у восточных славян. Их авторы, жизнь которых была связана с развитыми городскими центрами арабского мира, хорошо различали город и крепость, а поэтому сведения о наличии у славян городов, а не просто крепостей, не могут подвергаться сомнению. В сумме они представляют ранний восточнославянский город как крупный населенный пункт, где живут князь, его приближенные, дружинная знать, купцы, жрецы.

Подводя итог сказанному, можно констатировать, что летописные известия о различных славянских племенах IX–X вв. являются свидетельством важных этнических изменений. Эти изменения происходят в их среде одновременно с процессом рождения государственности. Письменные источники IX–X вв. распространяют название Русь на различные племена, что указывает на их культурную и языковую близость. Складывалась эта близость в течение длительного времени. В VI–VII вв. множество восточнославянских племен объединялось в крупные союзы, именуемые летописью полянами, древлянами, северянами, кривичами, волынянами, дреговичами, уличами, дулебами и др. Слияние их в еще более крупные этнические общности – народности – ускорилося тогда, когда языковое и культурное единство дополнилось единством политической и государственной жизни. В среде восточных славян эти процессы активно проходили в IX–X вв. Летописные выражения: „русские грады”, „мы от рода русского”, „русин”, содержащиеся в тексте договора Руси с греками 907–911 гг., свидетельствуют о сознании этнического единства. Интеграционные процессы восточных славян проходили прежде всего по пути усиления языковой общности. Не случайно летописец в статье 898 г. считал необходимым заметить: „А словенский народ и русский един.”¹⁰

Наряду с языковой складывалась и территориальная общность народности Руси. В IX–X вв. определились этнические границы восточных славян. Киевская Русь IX – начала X в. представляла собой крупное раннефеодальное государство, сыгравшее важную роль в политической, экономической и культурной жизни восточных славян и занявшее одно из ведущих мест в системе международных отношений.

¹⁰ См. ПЛДР, 1978:43.

*Приложение**Список городов, упомянутых в летописи для IX – X вв.
с указанием года первого упоминания*

Белгород (980), Белоозеро (862), Василев (988), Вышгород (946), Вручий (977), Изборск (862), Искоростень (946), Киев (по летописи относится к древнейшим временам), Ладога (862), Любеч (882), Муром (862), Новгород (по одним сведениям был основан в незапамятное время, по другим — в 862 г.), Пересечен (922), Перемышль (981), Переяславль (907), Полоцк (862), Псков (903), Родня (980), Ростов (862), Смоленск (882), Туров (980), Червень (981), Чернигов (907).

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ВОПЛОЩЕНИЕ ТЕМЫ ПРОРОКА У ШЕВЧЕНКО, ПУШКИНА И ЛЕРМОНТОВА

Альбина Гач

Свою статью я хочу начать со слов Протопресвитера Александра Шмемана, которые были опубликованы в статье о религиозности русской поэзии: «Что бы нам не твердили, как бы нам не заговаривали зубы всевозможные казенные литературоведы, – пишет он – поразительна эта несомненная, очевидная связь русской литературы с Богом, поразительна эта пронизывающая всю ее некая печаль по Богу, поразительна звучащая в ней хвала...» (Шмеман 2003). Далее, в этой же статье автор дает объяснение выше им написанного: «Это не значит, что все русские писатели и поэты одинаково верили, придерживались тех же религиозных догматов, были убежденными церковниками, – нет. Мы говорим о чем-то более глубоком, о некоем последнем вдохновении, о некоей последней интуиции, которые объединяют всех русских творцов...» (Шмеман 2003).

Оксана Пахлевская в своей монографии об истории украинской литературы и культуры в некоторых случаях, а именно по поводу Тараса Шевченко, Ивана Франко и Леси Украинки отмечает линию антивизантизма украинской литературы (Pachlovska 1998: 659–660). По этому поводу я бы хотела выразить свое несогласие, и хочу отметить, что религиозный православный дух присущ украинской литературе не менее, чем русской.

В данной статье я рассмотрю разные аспекты подхода к теме пророка и пророчества у трех разных, и так похожих поэтов: Шевченко, Пушкина и Лермонтова.

В вышеупомянутой статье Шмемана идет речь также о том, что Пушкин не является религиозным поэтом, так как в своем творчестве он не обращается к истинно-религиозным, церковным темам. Вопреки этому религиозным автор называет весь его подход к человеку и миру, и подчеркивает, что поэт делает это замечая и страдания, и зло (Шмеман 2003).

Лев Шестов в своей статье о Пушкине не зря отмечает: «все самые мрачные стороны жизни приковывали его внимание и он с дол-

гим, неустанным терпением вглядывался в них пока не находил для них нужного объяснения» (Шестов 1964: 338).

Пушкин всегда видел в человеке не только его высокое метафизическое призвание, но и его падшесть. Проблема греховности отрицающего Бога и отвернувшегося от Него человека и проблема «пророческого» долга поэта нести людям божественный луч истины часто не давала покоя поэту. Эти проблемы у Пушкина универсальны и всевременны, тем самым не входящие ни в какие определенные рамки. И, — если так можно выразиться — бессмертны. Но на них Пушкин смотрел не столько с гневом, как Лермонтов, сколько с каким-то необъяснимым и светлым спокойствием. Смотрел глазами человека, любящего все земное со всеми их прелестями и пошлостями, как отец смотрит на своих детей — любя и мудро.

В стихотворении «Пророк» 1826 г. Пушкин пишет о себе, как о пророке, как о посреднике между Творцом и миром земным, как о слуге Божьему, устами которого должна молвить истина. Эта тема перевоплощения и возрождения известна нам уже из Ветхого Завета, из 6-ой главы книги пророка Исаии, а точнее из первых 8 стихов:

«(6)...Тогда прилетел ко мне один из серафимов, и в руке у него горящий уголь, который он взял клещами с жертвенника, (7) И коснулся уст моих, и сказал: вот, это коснулось уст твоих, и беззаконие твое удалено от тебя, и грех твой очищен. (8) И услышал я голос Господа, говорящего: кого Мне послать? И кто пойдет для Нас? И я сказал: вот я, пошли меня» (Исаия: 6).

У Пушкина, как и у Исаии на первом плане стоит возрождение простого, даже грешного человека, окружающие и их отношение к пророку не столь важны для него. Такое отношение поэта к народу заметно и в других произведениях, таких, как «Поэту» и «Поэт и толпа». Долгом пушкинского пророка является нести глагол людям, а остальное не имеет значения.

Заканчивается стихотворение волей Всевышнего, неумолимой волей, требующей абсолютного подчинения, даже если этот путь — путь пророка — нелегок:

«Восстань, пророк, и виждь, и внемли
Исполни волею моею
И, обходя моря и земли,
Глаголом жги сердца людей.»

Лермонтов, в отличие от Пушкина, остро, с гневом и печалью переживает разлад, торжествующий в мире. Его проблемы, также, как и у Пушкина, распространяются на все времена и также носят не социально-общественный, а прежде всего метафизический характер.

«Пророк» Лермонтова как-будто бы продолжение пушкинского. В стихотворении Пушкина Творец дает всеведение поэту, открывая ему глаза на истину и велит ему «глаголом жечь сердца людей». И это стоит в центре внимания. У Лермонтова же на первом плане не процесс преображения, а способность к всеведению, как дар Божий:

«С тех пор, как вечный судия
Мне дал всеведение пророка,
В очах людей читаю я
Страницы злобы и порока...»

Также Лермонтов уделяет большое внимание окружающей среде, тому, как его, то есть поэта-пророка воспринимает народ. Пророк печален, потому что стал жертвой насмешек и презрения людей:

«Провозглашать я стал любви
И правды чистые ученья –
В меня все ближние мои
Бросали бешено камня...»

Не желая сильно углубляться по этому поводу, я хочу отметить, что эта способность лермонтовского пророка кажется аналогичной другой, не менее характерной для поэта способностью видеть мир глазами Демона, никогда не покидающего его.

Не даром в изобразительном искусстве, как нераз было отмечено в специальной литературе, эта проблема разработана в творчестве Врубеля, Пророк которого – если внимательней посмотреть – тот же его Демон.

Позже в «Пророке» 1848 г. Шевченко мы сталкиваемся с такой же ситуацией как и у Лермонтова. Но здесь проблема духовного кризиса усугубляется, становится более острой. Тема изгнания пророка Лермонтова развивается и достигает своего пика в «Пророке» Шевченко тем, что народ уже не только презирает и прогоняет «служу божьего», а жестоко убивает его. Тем не менее главная проблема у Шевченко заключается не в том, что пророка убивают, а в том, что взамен Бог дает народу царя, как наказание за духовную падшесть и слабость:

«И праведно господь великий,
 Как на зверей свирепых, диких,
 Оковы повелел ковать,
 И тюрьмы темные копать,
 И – род лукавый и жестокий! –
 Взамен смиренного пророка...
 Он повелел царя вам дать!»

Долг шевченковского пророка – бороться за «святую свободу» и поднять народ на эту борьбу. То есть это стихотворение, как и все творчество поэта, вмещает в себе жгучую и, на то время еще не решенную проблематику национальной независимости и социально-общественного равноправия украинского народа. И так, мы можем утверждать, что тогда как данная тема пророчества у русских поэтов носит метафизический характер, у Шевченко она представляет собой прежде всего социальный вопрос. И вопрос этот может быть разрешен усилиями общества, народа. Это одно из самых важных различительных черт между русскими поэтами – Пушкиным и Лермонтовым – и Шевченко – духовным вождем, поэтом Украины.

Я также не могу в своей статье не коснуться поэмы Ивана Франко «Моисей». Поэт в введении поэмы формулирует свою поэтическую задачу, аналогичную не только библейскому пророку, но и не в меньшей степени напоминающую пророка Шевченко. Это первые 5-ть, а также 11-й, 12-й и 13-й строфы этого введения, в которых выражается не только гнев и недовольство пророка Моисея духовным и социальным состоянием своего народа, но и глубокое сочувствие с ним и тревожное стремление избавить его от тяжелой судьбы.

Перед тем, как вернуться к Шевченко, я бы хотела процитировать слова Ореста Субтельного: «Бывший крепостной никогда не забывал своих «знедолених братів». Громоподобным тоном библейского пророка он обличал крепостников-эксплуататоров. В отличие от большинства интеллигентов своего времени Шевченко не верил в либеральные проекты постепенных реформ и в своих стихотворениях открыто призывал к радикальному, революционному решению вопросов социальной справедливости» (Субтельный 1994: 296).

Шевченко в своих стихотворениях критикует не только крепостников-эксплуататоров, а и весь народ за его испорченность. Это отношение поэта к народу хорошо показывает его стихотворение «К Го-

голю», которым, в свою очередь, как-будто бы воспроизводит 9-й и 10-й стихи 6-й главы книги пророка Исаии: «(9) И сказал Он: пойди, и скажи этому народу: слухом услышите, и не уразумеете; и очами смотреть будете, и не увидите. (10) Ибо огрубело сердце народа сего, и ушами с трудом слышат, и очи свои сомкнули, да не узрят очами, и не услышат ушами, и не уразумеют сердцем, и не обратятся, чтоб Я исцелил их» (Исаия: 6).

В 11-м и 13-м стихах 6-й главы книги пророка Исаии изображается наказание ослепшего и оглохшего народа, а также его, желаемое Господом, возрождение. Аналогичный ход мыслей нередко встречается в стихотворениях Шевченко, которые изображают возможное и желаемое возрождение Украины из актуального положения. Такое неудовлетворительное положение описывается в стихотворении Шевченко «И мертвым, и живым...», в котором строки:

«Ослепли видно, не слышат – не знают;
Святой правдою торгуют,
Цепь на цепь меняют,
Насмежаются над богом, –
...Опомнитесь вы, нелюди,
Жалкие юроды!»

указывают на упреки пророка Исаии, а следующие за ними слова уже напоминают библейское пророчество о возрождении народа, которое в поэтическом мире Шевченко неотделимо от революционного решения вопроса. Шевченко неоднократно обращается к библейским темам. В своем «Подражании 11 псалму» поэтически перерабатывает 11-й псалом, в котором господствующей темой является вечная тема воскресенья «людей закованных», «убогих нищих», возвеличивания «рабов и малых и немых».

Стихотворение 1859 г. «Исаия. Глава 35» тоже является свободной поэтической переработкой 4-го и 5-го стихов 35-й главы книги пророка Исаии, где поэт развивает господствующую тему оригинала, а именно – тему спасения «угнетенных и оскорбленных».

Общеизвестно, что Тарас Григорьевич Шевченко в своем творчестве создал синтез украинской литературы и культуры, сведя воедино традиции народного творчества и современной культуры. В этом спектре разных голосов немалую роль играли библейские темы, в том числе и тема пророка, которую поэт, как и другие темы, подчинил

своему пророческому стремлению к созданию духовно возвышенной, в национальном и социальном смысле, независимой Украины.

ЛИТЕРАТУРА

- Шмеман 2003: Протопресвитер Александр Шмеман, Проповеди и беседы., М., Паломник.
- Шестов 1964: Лев Шестов, А. С. Пушкин // Лев Шестов, Умозрение и откровение, Париж.
- Субтельный 1994: Орест Субтельный, Украина. История.
- Pachlovska 1998: Oхана Pachlovska, Civiltà letteraria ucraina. Carocci, Roma.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ ДІЄСЛІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ФІЗИЧНОГО ТА ПСИХІЧНОГО СТАНУ СУБ'ЄКТА

Наталія Ханикіна

У мовознавчій літературі виділяється семантична група дієслів, які позначають фізичний та психічний стан суб'єкта. Зазначена група дієслів описана в лексикологічній літературі (Апресян 1974; Авилова 1976; Елисеева 1977; Васильев 1981; Якубова 1988; Сухарина 2003).

До дієслів на позначення фізичного і психічного стану суб'єкта слід включити дієслова, які справді означають і називають стан суб'єкта – фізичний і психічний – як динамічний процес, який не прагне до якого-небудь завершення, межі.

Лексико-семантична група (ЛСГ) – це група слів, об'єднаних спільною семантичною ознакою, наявна в значенні кожного з них. Інваріантна ознака всієї ЛСГ визначається однією архісемою, яка визначає структуру значення опорного слова, так званого ідентифікатора групи. Для дієслів стану визначальною архісемою виступає сема «перебувати в якомусь стані».

Для правильного і повного визначення ЛСГ необхідно знайти всі ті категоріально-лексичні семи, які об'єднують лексеми в один семантичний клас. Ці семи мають зовні непомітний, «прихований» характер на відміну від граматичних (грамем), втілених у морфологічній будові слова. У зв'язку з цим особливого значення набуває інтуїція дослідника, що полягає у вмінні осмислити наявність тих чи інших сем у значеннях окремих дієслів. Але власне-семантичний підхід не може бути достатнім для вичерпної характеристики будь-якого лінгвістичного явища, він має бути підкріплений використанням інших методів лінгвістичних досліджень.

Серед основних характеристик, які дають можливість поділити дієслівні предикати на різні класи, більшість лінгвістів виділяє такі, як співвіднесеність дії/стану з часовою віссю, їх місце на часовій осі, орієнтованість на суб'єкт/об'єкт, тип суб'єкта, фазовість, контрольованість, перспективність, статичність/динамічність.

Можна сформулювати такі класифікаційні ознаки дієслів стану:

1. Стан, який виражається дієсловом, безпосередньо розміщений на часовій осі і тому має місце в будь-якій точці часового відрізка, з яким співвідноситься. Наприклад: *Павло день і ніч спатиме* (Г. Тютюнник).

2. Предикати стану орієнтовані на суб'єкт стану. Цю особливість відзначає А.Г. Єлісєєва. Якщо навіть суб'єкт стану прямо не маніфестований у граматичній будові, то його встановити не важко. Наприклад: *Не бійтесь заглядати у словник* (М. Рильський).

3. Суб'єкт стану належить до типу пацієнтів. Ці суб'єкти характерні тим, що протікання чи підтримання стану цілком підтримується зовнішньою щодо суб'єкта силою. Тому стан існує без затрат якихось зусиль, енергії. Наприклад: *Але пішов, бо був солдатом, / У кризі кляк*. (П. Воронько).

4. Стан не тільки займає певні відрізки на часовій осі, а й не може абстрагуватися від них. Наприклад: *Згадав, як він бідував, коли батько відмовився від нього і припинив всяку допомогу* (О. Досвітній).

5. Стан характеризується показником статичності, який неможливий з поєднанням прислівників *швидко, повільно*: *Він швидко дрімав, але: він швидко задрімав*.

6. Стан не сумісний з поширювачами типу *хто-небудь*: *дитина вередує, учень мовчить* (будь-який учень *мовчить*).

7. Дієслова стану мають значення недоконаного виду.

8. Стани, які виражаються дієслівними предикатами, можуть розрізнятися за ступенями напруженості, поєднуючись з прислівниками зі значенням продовжуваності, повторюваності: *довго, завжди, щодня*. Наприклад: *Частіше стали снитися мені / Степи засмагли в рідній стороні* (М. Нагнібида).

Суто дієслівна категорія стану є поширеною в лексико-граматичному класі слів, однак, для запропонованого наукового дослідження взяті дієслова на позначення фізичного і психічного стану суб'єкта, який є носієм стану або «процесором», тобто істота.

Для виділення ЛСГ дієслів, що позначають фізичний і психічний стан суб'єкта, послуговував «Словник української мови» (в 11-ти томах, К., 1970–1980), «Фразеологічний словник української мови» (в 2-х томах, К., 1993, 1999²), «Словник синонімів у 2-х томах» (К., 1999) та діалектологічні словники. Зазначена лексико-семантична група дієслів

налічує близько 300 одиниць, а широкий діапазон семантики поставили питання про детальну класифікацію цих дієслів. Очевидним є те, що крім архісеми «перебувати в якомусь стані» в згаданій ЛСГ можна виділити ще цілий ряд різноманітних за характером ознак конкретнішого значення. Це семи другого ступеня ідентифікації дієслів, які дають змогу виділити детальніші групи в межах ЛСГ, що об'єднують близькі за семантикою дієслова. Користуючись набором дихотомічних сем «стан зовнішній – стан внутрішній», «стан фізичний – стан психічний», «емоції – почуття – відчуття» і под., що виступають як диференціюючі ознаки, можна виділити такі семантичні підгрупи.

Для детальної характеристики згаданої групи ЛСГ слід класифікувати відповідні дієслова, щоб дослідити якомога повніше, добираючи відповідні лінгвістичні методи.

І. а) Дієслова внутрішнього психічного стану можна поділити на такі підгрупи з антонімічними парами та своїми синонімічними рядами: *спокій – роздратування, радість – сум, закоханість – ненависть*. Наприклад:

1. Стішив мене цей лист
(Л. Українка).

2. Ніхто її не втішав,
не розраював (П. Загребельний).

3. Так ніхто не кохав.
Через тисячі літ лиш прихо-
дить подібне кохання (В. Со-

1. Марія одразу розги-
билася і навіть збентежилася,
побачивши на своєму порозі
розгніваного Самійла (В. Кучер)

2. Турн біснується, лю-
тує, / В сусідні царства иле
послів (І. Котляревський).

3. Арсенова душа не ви-
носила брехні і фальші (Л. Дмит-

б) Дієслова внутрішнього фізичного стану суб'єкта, який відчувається ним проти його волі, наприклад: *батьоритися, дрижати, дрі-*

мати, марити, нездужати, паморочитися, тремтіти. Наприклад: *В голові в мене забриніло вже, а на серці заскребли тіакі миші, що здається, зразу так не скребли (М. Вовчок). У дитини заболить пальчик, а у матері голова (М. Номис).*

II. Дієслова зовнішнього стану можна поділити на такі групи:

а) дієслова існування: *байдикувати, бідувати, голодувати, зимувати, розкошувати, щастити, фортунити*. Наприклад: *Привикла [Параска] змалку ледарювати, розлінувалася, все б коли на готовому їй, коли б панувати (П. Мирний);*

б) дієслова локативної характеристики: *звисати, лежати, покоїтися, прилягти, сидіти, стояти, стриміти;*

в) дієслова, що називають оптичні явища: *іскріти, світитися, сяяти, блистіти;*

г) т. зв. «кольорові» дієслова, що вказують на подібність суб'єкта до того чи іншого кольору. Наприклад: *Вона́ [Олеся] схудла, зблідла, зчорніла й помарніла (І. Н. Левицький). Кликнули нас до покоїв. Увійшли. Аж в очах нам замигтіло: і зеленіє, і червоніє. Вона нікого не хотіла тоді бачити, не ходила обідати, жовкла і худла за один день (М. Коцюбинський).*

Також існує ряд дієслів, які можна відносити і до фізичного стану суб'єкта і до морального психічного, семантика яких розуміється з контексту. Наприклад: *Скніти (зазнавати душевною муки «внутрішній психічний» і ставати фізично слабким), надриватися (фізично і душевно), надломлюватися (втрачати душевні і фізичні сили), здрігатися, тремтіти – наприклад: *Бурчач різко здрігався від холоду (В. Козаченко) і дуже хвилюватися, розгубитися – наприклад: *Наче вихор, полетів Сірий під гору: поминаючи своє військо, Шахай знав, що все воно здрігнулося (Ю. Яновський).***

ЛІТЕРАТУРА

- Авилова 1976: Авилова Н.С.: Вид глагола и семантика глагольного слова. М. «Наука», 1976.
 Апресян 1974: Апресян Ю.Д.: Лексическая семантика: синонимические средства языка. М. «Наука», 1974.
 Васильев 1981: Васильев Л. М.: Семантика русского глагола. М., 1981.

- Елисеєва 1977: Елисеєва А.Г.: Семантичний аналіз мовних одиниць, протипо-
ставляємих по признаку дія – стан. М. МГУ, 1977.
- Сухарина 2003: Сухарина Н.М.: Граматична та лексична семантика українського діє-
слова в лексикографічній системі. Автореферат, К., 2003.
- Якубова 1988: Якубова В.Г.: Развитие семантики глаголов чувств. Русский язык в на-
циональной школе 1988/4.

ГОЛОД ОЧИМА ДІТЕЙ
Свідчення очевидців, яким під час голодомору
виповнилося від 7 до 14 років

Ярослава Хортяні

Те, що відбулось в Україні в 1932–1933 роках, потребує не просто великої уваги усього людства через вшанування пам'яті жертв голодомору. В першу чергу трагедія українського народу, події того часу повинні бути ретельно досліджені науковцями. Ми всі з вами добре усвідомлюємо, що тільки за допомогою історичних джерел – офіційних документів, листів, спогадів очевидців, фотоматеріалів і т.п. можна описати правдиву картину штучного геноциду (холокосту), скоєного сталінським режимом проти українства. Роберт Конквест з цього приводу написав: «Голод запланувала Москва для знищення українського селянства, як національного бастиону. Українських селян нищили не тому, що вони були селянами, а тому, що вони були українцями» (с. 33).¹

Дуже важливо, щоб зібрані свідчення очевидців голодомору сприймалися як найщиріші і достовірні дані тодішнього трагізму українського селянина.

Дивом уцілілі, ще й нині живі люди розповідають про себе і про тих, хто стали невинними жертвами нелюдського режиму.

Свідчення тисяч людей, котрі власними словами розповідають про те, що відбувалося, по-своєму намагаються знайти причини і наслідки голодомору. Це люди різного віку, але мене найбільше і особливо вразили розповіді тих очевидців, котрим в 1932–1933 роках було по 7–14 років. Семилітня дитина перебуває в тому віці, коли її все цікавить, коли вона починає усвідомлювати, що діється навколо неї, в її оточенні. А, наприклад, старші діти віком від 13–14 років добре і багато пам'ятають, деякі з них навіть роблять спроби аналізувати, чому так сталося.

Страшна картина постає перед очима, коли читаєш спогади очевидців, тодішніх дітей. Їхні розповіді можна поділити на три теми:

¹ Всі цитати взяті з книги: Хортяні Я.: Прихована правда. Будапешт, 2004.

а) їхнє життя до початку голоду; б) діяння в їхніх селах в 1932–1933 роках; в) їхні долі після голодомору.

Перечитавши сотні спогадів тодішніх дітей, отримуємо свідчення, згідно з яким в деяких місцевостях України голодування почалось уже в 1931 році – там, де брутальні методи колективізації набули найбільших масштабів.

10-літній Петро Гуменюк із села Мітинців Вінницької області, зокрема, розповідає, що він сам жив біля сільради, і тому добре запам'ятав, як примушували записуватися в колгоспи людей. Ситуація одна й та ж сама: «Сільське начальство, активісти, уповноважений з району – сварки, погрози. Мінялися лише дійові особи» (с. 34). Налякани і виснажені голодом люди змушені були записуватись до колгоспів.

Одночасно з колективізацією проводилось і розкуркулювання. Ті, кому було тоді по 13–14 років, добре пам'ятають, як вивозили із сіл розкуркулених людей. Родину «куркуля» просто виганяли з хати, не дозволяючи брати майже нічого. У багатьох спогадах згадується про так звані «аукціони», на яких продавались речі розкуркулених.

Акції виселення із сіл найпродуктивнішої частини їхніх мешканців поряд з активним та пасивним опором сільського населення процесові колективізації спричинилися до того, що колгоспи не могли виконувати покладених на них нереальних поставок зерна.

Із спогадів очевидців вимальовується реальна картина вилучення продуктів у селян шляхом реквізицій. Отож, хто і як брав участь у примусовій „викачці” не тільки збіжжя, а майже усіх їстівних продуктів?

Михайло Григорук з села Полянецького Одеської області пригадує: «У кого був млинок (кам'яні жорна, ступа) – забирали, накладали великий штраф. Хто не виконував плану здачі хліба, тих забирали у *штаби*. Вели людей колоною під прапором з написом *Я враг народа, хлеб закопал, а не сдал государству*» (с. 34).

Ось, наприклад, які вислови вживають ті, хто ще в дитинстві пережив той час – весну 1932 року. «Шукали хліб, заглядали всюди. Бригади, активісти робили масові труси, перекопували, розвалювали печі. Ці ж самі активісти були озброєні лопатами, залізними шупами. Бувало, що палили хліб одноосібників. Грабували навіть вузлики у кошику під немовлям» (с. 34).

За спогадами очевидців, активісти та бригади досить ретельно і злісно виконували свою чорну роботу, добре знали, де є схованки, від-

бирали в людей останню картоплину. Спочатку чинили це з одноосібниками, а, наприклад, упродовж зими 1933 року більшовицькі посіпаки позабирали хліб навіть від колгоспників. Вони продовжували це робити й навесні: гребли буквально все, що бачили, навіть тоді, коли лютував страшний голод.

Якою ж була реакція людей на обшуки та реквізиції? Майже однакова – прохання, плач, прокльони. Були випадки, коли люди повставали, і за це були жорстоко покарані комуністичною владою: їх заарештовувала міліція.

Про долю своїх батьків, котрі захищали їжу, щоб врятувати сім'ю, діти тоді не знали нічого. В їхніх спогадах відсутній смуток, біль: «Люди нашої крові морили нас голодом. Зібраний хліб тримали під замком, але голодним людям не давали» (с. 35).

З початком голоду почалась відчайдушна боротьба за виживання. Діти молодшого віку пам'ятають одне – дуже хотілося їсти, найчастіше розповідають, як рятувалися вони, чи члени їх сімей. У своїх спогадах описують, у який спосіб вижила або пропала їхня родина. Здебільшого це були багатодітні сім'ї, в середньому з трьома-чотирма дітьми. Справжньою рятівницею для багатьох родин була корова. Про це одноставно говорять всі, хто пережив голод.

Вживали ті, в кого не забрали корову. Спогади тодішніх дітей про молоко, про те, як треба було берегти корову, вказують на те, що корова становила чи не найбільшу цінність для сім'ї в роки голодомору.

Головним заняттям для батьків і дітей було роздобування будь-якої їжі. Способи дуже подібні: обмін цінних речей на хліб, в Торг-сінах, виїздили на обмін до Росії та Білорусії, в міста.

Микола Равлюк із с. Грушка Кіровоградської області, 12 років, свідчить: «Багато натерпівся в житті, але те, що пережив дитиною, не зрівняти ні з чим. Не задумувався, чому виник голод, хто вчинив його, просто хотілося їсти. Тато продав телицю, поїхав у Москву за хлібом – привіз сім білих буханок. Коло колгоспної їдальні, пам'ятаю, ми діти стояли в черзі, куховарка потайки наливала нам ячмінного кулешу» (с.35).

Правдиво і дуже подібно описують очевидці, що їли в ці голодні роки. Бруньки з липи, гнилу картоплю, здохлятину (через яку часто ставалися бійки), котів, собак, коржі з тирси і кропиви, бур'ян, цвіт акації. Діти старшого віку розповідають про випадки людоїдства. Більшість пам'ятає, що їли недавно померлих людей.

Незважаючи на відчайдушні спроби людей рятуватися від голоду, він все-таки поступово перемагав.

Майже у кожному спогаді тодішніх дітей ними дуже трагічно сприймається те, що вони на власні очі бачили, як помирають їхні батьки, родичі, сусіди, або односельці.

Надія Ярова, 10 років, із с. Глибочок Хмельницької області: «Страшний голод, трупи валялися по дорогах. В селі померло 400 людей. Ми спаслися від смерті, бо бригадир допомагав нам» (с. 36).

Марія Левадна, 14 років, с. Мала Липитиха, Херсонська область: «Вимирали цілі сім'ї, вулиці. Наша школа стояла біля цвинтаря, і ми бачили, як привозили туди мертвих людей» (с. 36).

Микола Чернявський, 12 років, із с. Смоляникове, Луганська область: «Страшний голод був у червні 1933 року. Спочатку пухли ноги, обличчя. Людьми опанувала байдужість – не переймалися одне одним, не цікавила їжа. Начисто вимерла Чабанівка. Трупний сморід збивав з ніг, коли віяв вітер з сусіднього села» (с. 36).

Мертвих стало стільки, що нікому було ховати, спочатку родичі ховали своїх, а далі це здійснювали вже спеціальні бригади. Вони мали норму, за виконання якої давали пайок, а як не виконували – тоді півпайка, або нічого. Привозили або приводили на цвинтар не тільки мертвих, а й безнадійних людей і залишали там помирати.

У багатьох спогадах очевидці пригадують, де хоронили, але найчастіше про точні місця поховання втрачали відомості, і тоді могили заростали бур'янами...

Багато тих, хто пережив голод, за їхніми словами, вижили тільки тому, що вони, як маленькі діти, ходили з протягнутою рукою. Діти старшого віку разом з дорослими шукали бодай якусь їжу. Багатьох дітей врятувала праця в полі нарівні з повнолітніми, за що отримували плохеньке харчування.

Важливими документами є і листи дітей (вони писалися у школах, дитячих будинках) до найвищих керівних партійних органів України. Ці послання вражають простотою, дитячою наївністю. Там діти описують свій стан, просять захисту і допомоги.

Лист дітей Печерської школи Брацлавського району до ВУЦВК - у (1 листопада 1931р.) Дк.177.: «Пухнемо з голоду, в шлунку болить від сміття, яке ми зараз їмо. Просимо не губити нас голодом. Ми надіємось, що Радянська влада не дасть нам загинути» (с. 36–37).

Одна з провідних тем у спогадах – проблема безпритульності, що різко збільшилась протягом 1931–33 років.

Діти залишались без догляду, коли помирали батьки, значно більше поширилась бездоглядність і за живих батьків. Несила читати сьогодні про те, як згасало життя однієї дитини. Очевидці цієї події оповідали, як батьки везли маля до найближчого міста і там залишали, особливо біля дитбудинків. Вранці, як пригадують вихованці дитячих будинків, на парадних сходах було повно дітей. Немовлят везли в так званий «дом ребенка», а з трьох років повертали їх назад до дитбудинку...

Немовлятам, у яких в сповитку батьки не залишали записки, давали прізвище «Невідомий» і номер. Прізвища давали їм пізніше, разом з паспортом. Після голоду батьки розшукували своїх дітей, існували спеціальні брошури, де записувались прикмети дітей. У більшості дітей, котрі виросли в дитбудинках, немає ніяких відомостей про долю їхніх батьків.

Нелегким було життя дітей і в дитбудинку, адже діти вмирали і тут від недоїдання. Ізолятори в дитбудинках були переповнені хворими дітьми.

З листів, спогадів колишніх вихованців виявляється, що більшість дитбудинків була в жахливому стані: «Немає опалення зимою, по четверо дітей на односпальному ліжку, діти без одягу і взуття роздіті сидять в спальнях, не завжди ходять в школу» (с. 37).

Не все дуже відповідає тим розповідям колишніх школярів, з яких ми дізнаємося, що в багатьох місцевостях заняття в школах майже не проводились упродовж 1932–33 навчального року. Багато дітей розповідає, що не мали ні сил, ні одягу, щоб відвідувати школу. Якщо ходили до школи, то хіба заради баланди чи каші, що там готували для них.

Деякі розповідають, що голодуючим дітям допомагали вчителі, організовували всякими силами шкільне харчування. Деколи діти рятували батьків – віддавали їм мізерну пайку з школи, а самі помирали.

Смерть мільйонів дітей є найстрашнішим боком голоду 1932–33 років. Найбільша смертність припадає на дітей віком від 3-х до 10-и років. Харитина Салій, 7 років, с. Гупча, Вінницька область: «Пам'ятаю, що найскоріше помирали грудні діти, тому що матері не мали молока» (с. 37–38).

Микола Білий, село Красне, Київська область: «Восени 1932 року в класі було 80 учнів, через рік залишилось 13, решта померли» (с. 38).

Про масштаби дитячої смертності промовисто свідчить і такий факт: «У селі Плешкан на Полтавщині напередодні голоду в школі усі чотири класні кімнати були наповнені учнями. Після голоду школу закрили – більше нікому було її відвідувати» (с. 38).

Нелегким було життя дітей і після голодомору, багато з них довгий час хворіли, ще рік тяжко сприймали їжу. Деякі з них по два роки вчилися в одному класі, за словами дітей, голод притупив їхній розвиток.

Про голод не дуже згадували, хіба що дома, тому що в школі говорити про це заборонялось. Гаврило Прокопенко, 11 років, с. Жданівка Дніпропетровської області: «У 1937 році я проілюстрував оповідання свого друга *Голодовка*. Вчитель заборонив подавати це до шкільного журналу, мовляв, за це буде розстріл» (с. 38).

Голод вбив у свідомість дітей, що пережили це лихоліття, страх, пасивність, а пізніше, в дорослому віці – політичну апатію. Голод перервав тяглість поколінь у розвитку української національної еліти.

За сприятливих умов потрібно принаймі одне покоління, яке б могло оформитись з існуючої соціальної бази (в українському випадку – з селянства) в активну елітну групу. Там, де ця соціальна база порушена, час формування еліти розтягується на 2-3 покоління. Якщо взяти до уваги, що кожне нове покоління з'являється приблизно кожні 20–25 років, то стає очевидним, що шкідливі соціальні наслідки голоду протривали в часі аж до останніх років існування УРСР.

A SÁROSPATAKI EVANGÉLIUM HELYESÍRÁSÁRÓL

Kocsis Mihály

A nyíregyházi Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola Könyvtárában őrzött Ms 20.012 jelzetű kézirat Sárospataki Evangélium néven ismert (a továbbiakban a rövidítése: SE).¹

A kódex Sárospatakról került Nyíregyházára. Amikor 1894-ben a Kelet c. folyóiratban Máthé Miklós ismertette a sárospataki görög katolikus egyház írott szerkönyveit, az SE-ről is írt: „Említésre méltó továbbá a régi írott evangéliumos könyv is, amely Fakókő temploma részére vétetett meg. Ezen könyv papírja már nem pergamenszerű, de igen durva s a könyv két beírt évszámmal bír. Az előbbin (ti. a mineán, melynek ma Szegedi Minea a neve – K.M.) egyet se találtam, jöllehet a táblákra ragasztott papírt (ma: Szegedi Levelek – K.M.) is elválasztottam. Az egyik évszám, melynek tintája a könyv betűinek tintájánál sokkal későbbi eredetű a jegyzésben – az 1696. évszám. Ezen 1696-ik évszám egy, virághoz hasonló ákombákom alatt találtatik s ó-szláv betűszámokkal bír. Előtte a következő értelmű jegyzés van: «Becherovszky Simon kobászkai presbyter». Ezen könyv betűi a kaligrafia szempontjából már kifogás alá esnek, írójuk itt-ott figyelmetlenségről és szórakozottságról, avagy talán gyors munkáról tesz bizonyosságot, a mit igazolnak a könyv későbbi olvasói, kik sok helyütt beszúrák a kifeledt mondatokat és sok helyütt javításokat eszközölnek...” (Máthé 1894). Máthé közleményéről egyébként 1939-ben Holló Ferenc sárospataki segédlelkész is tudósít – éppen az SE 223b oldalán; ugyanezt az információt latin nyelven pedig a 96a levélen olvashatjuk.

A hittudományi főiskola könyvtárának anyagát – a főiskola és a debreceni egyetem megállapodása szerint – 1979 és 1983 között katalogizálták. A kéziratanyag rendbetétele M. Pandur Julianna feladata lett, aki munkáját 1983 után is folytatta (Pandur 1990: 347).

Az SE datálatlan nyelvemlék. Paleográfiai leírását szintén M. Pandur Julianna végezte el (Pandur 1985). Megállapította, hogy a vízjelek (vadkan és kettős kereszt) alapján a papírhoz az 1512-es, 1516-os és 1526-s évszámok kapcsolhatók: így nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy az SE a XVI.

¹ A kézirat kutatása az OTKA támogatásával (K 62286) történt.

században keletkezett. (Pandur Julianna tanulmányában közölte a Máthé Miklósnál már említett 1696-os évszámot is, mely a 145a levélen olvasható: 1696.) A bejegyzések közül figyelmet érdemel még az egyébként üresen hagyott 96b oldalon látható tollpróba (itt helyesebben tintapróbáról kellene beszélni): *покоушаю черън* (sic!).

A 297 folio terjedelmű tetraevangélium szövege egyhasábos, oldalanként 20 sort tartalmaz. A lapok 29,5x19 cm méretűek. A kézirat egyetlen másoló munkája.

Tartalom (a kezdőoldal feltüntetésével)

1a	A liturgikus év evangéliumi olvasmányai
9b	Máté Evangéliumának fejezetei
11b	Előszó Máté Evangéliumához (Theophülaktosz bolgár érsektől)
15a	Máté Evangéliuma
93a	Márk Evangéliumának fejezetei
94b	Előszó Márk Evangéliumához
97a	Márk Evangéliuma
143a	Lukács Evangéliumának fejezetei
144b	Előszó Lukács Evangéliumához
146a	Lukács Evangéliuma
220b	János Evangéliumának fejezetei
221a	Előszó János Evangéliumához
224a	János Evangéliuma
284a	A 12 hónap ünnepi kalendáriuma

A másolás helyét bizonyító nyelvi jegyek

Az SE egyházi szláv nyelvű emlék. Szövegében számos keleti szlavizmus, sőt ukranizmus figyelhető meg. (Adatainkat a helyesírási elemzés céljára kiválasztott szövegrészekből – l. később – gyűjtöttük.)

A juszok használata (részletesen l. a helyesírásnál) egyértelműen **ę*>*a*, **o*>*u* változást igazol. A redukált hangok vokalizálódására csak egy példa akad ugyan, de az is a keleti szláv nyelvterületre utal: *исполнитѣ* 147a. Szintén az orosz nyelvre jellemző az összevonás módja a *ааахъ* 193a szóban.

A *лѣта свѣдѣнны* 147a szerkezetben az Asgm-ban álló melléknév a figyelemre méltó. Az *-ыи* helyetti *-ы* végződés már a XIV–XV. századi óukrán oklevelekben előfordul. V. Demjančuk véleménye szerint írásának magyarázatakor nehéz lenne az ukrán nyelvjárási vonást az idegen (lengyel) hatástól elkülöníteni (Demjančuk 1928: 26). P. Buzuk a XIV. századi Lucki Evangélium elemzése során e formákat északukrán–fehérorosz jellegzetességnek tartotta (Buzuk 1931: 130). Ez a végződés az ukrán nyelv északi dialektusán kívül egyes dnyeszteri és nyugatvolhíniai (Bevzenko 1980: 108), továbbá lemki nyelvjárásokban egyaránt előfordul (Hryščenko 1978: 78). (Utóbbiakból éppen XVI. századi példát is hozhatunk – Istorija 1978: 190.) Azt is meg kell azonban jegyeznünk, hogy a Nsgm-i *-ы* írása ószláv eredetű is lehet (Hryščenko 1978: 77).

További két szóalak kifejezetten az ukrán nyelvre utal. Ilyen a dativusi *тобѣ* 146a személyes névmási forma és az *избывають* 3pl 193a igealak (vö. Dobromir-evangélium: *избывають* 89b; Jevsevij-evangélium: *избывають* 59b – Dobromirovo 1975: 222; Jevsevijeve 2001: 157). Ez utóbbi tövében az *ы* helyett írott *и* betű az óorosz *y* és *i* összeolvadását bizonyítja.

A *кѡѣ* 194a alak ómegájának írását az *o* nyúlása is motiválhatta.

Helyesírási sajátosságok

Részletes elemzésünkhöz a Lukács Evangélium két részletét – az első három fejezetet (1,1–38) és a tékozló fiúról szóló példabeszédet (15,11–32) – választottuk ki. A kódexben ezek a részletek a 146a–148b és a 192b–194a oldalakon találhatók.

1. Szóvégi kemény mássalhangzó után (amennyiben azt nem sor fölé emelt betű jelöli) a *ь* és a *ѣ* egyaránt megtalálható: *старѣ* 147a, *мѣриамѣ* 148a, *ѡбѣщавѣ* 148a, *члѣкѣ* 192b, *милѣ* 193b és mások; *аггѣ* 146b, *бѣ* 148a, *дѣ* 148a, *гѣ* 148b, *нѣ* 193a, *изгнѣ* 194a és mások. Egy-egy szó írása általában következetes, de van példa ingadozásra is: *ѡнѣ* 193b, 194a, de: *ѡнѣ* 194a. Az is előfordul, hogy lágy (vagy: egykor lágy) mássalhangzó betűje után olvasunk *ѣ* jelet: *гнѣ* (birtokos melléknév!) 146b, *сѣмѣ* 1sg 147a (de: *сѣмѣ* 147a és *сѣмѣ* 147a is), *мѣ* 147b (de: *мѣ* 148a is). Mindig *ѣ*-t találunk *ѣ* után az *ѡѣ* 193b(3x) és *ѡѣ* 194a alakban.

Elöljárószókban és igekötőkben, valamint az egykori *вы-* töben viszont csak *ъ*-t ír a másoló (*ь*-t sohasem): *въ наѣ* 146a, *въшеѣ* 146b, *къ немоу* 146b, *сѣтвори* 147b, *възradoватица* 194a, *вѣца* 194a és mások. A gyenge helyzetű redukált kiesését az összes példa tizede sem tükrözi: *смоутица* 146b, *к тебѣ* 147a, *с тобож* 148a és mások.

Az összsláv **tьrt*, **tьlt*, **tьrt*, **tьlt* hangkapcsolat folytatásának visszaadásakor a *ъ* írása általános: *испръва* 146a, *дръжавный* 146a, *оутворъженіе* 146b, *сѣврѣшени* 147a, *мѣча* 147a, *испѣвнишаѣ* 147b, *прѣвѣла* 193b, *прѣстеи* 193b. Vokalizációt egy példa tükröz – mint azt már említettük, a keleti szláv nyelvekre jellemző módon: *исполниѣла* 147a. Példát *ь* írására itt sem találtunk.

A fenti eseteken túl még láthatunk néhány figyelemre méltó példát az egykori redukáltak jelének írására: *тѣ* ‘az’ 147a, 147b, 193a, sőt: *на странѣ* *тѣ* 193a; *ѣ* ‘ez’ 148a, 193b, 194a(2x); *кълико* 193a.

2. Az SE kétjuszos emlék. A juszok (kizárólag jésítetlen formában) az egykori nazálisok helyén (tehát etimológiai szempontból helyesen) vagy *a* és *u* hang helyén állnak. Utóbbi jelenség az SE keleti szláv provenienciáját erősíti meg: *помышляше* 148a, *вышнѣго* 148a és *вышнѣ* 148a, *твоа* Nsgf 148a, *гѣа* Nsgf 148b, *ааахъ* 193a, *вѣца* Npln 194a; *посѣдовавшъ* Dsgm 146a, *по вѣчыахъ* 146b, *кънѣцѣхъ* Dsgm 147b, *ѣж* Gdu 192b, *тѣж* ‘ott’ 193a, *иждившъ* Dsgm 193a, *ѣ дрѣгы* 194a. Az **ę>a* és **o>u* változást természetesen a juszok helyett írott más magánhangzós betűk is bizonyítják: *начаша* 146a, *чада* 146b, *смоуцамоу* 146b, *своа* Gsgf 147a, *зачаѣ* 147b, *ѡати* 147b, *ниѣа* Nsgm 192b, *ѡинѣа* Apl 193a és mások; *смоутица* 146b, *моудоути* 147a, *ѣжадоуѣ* 3pl 147b, *жадоуѣ* 147b, *ѡерѣченѣ* 147b, *моуѣа* 148a, *ндоу* 1sg 193a, *ѡдежадоу* Asg 193b és mások. Külön érdekesség az aorisztoszi *ѣше* 3pl 147b és *начаше* 3pl 193b alak *-ше* végződése.

Kódexünkben a juszok cseréje is tükröződik, közvetlen és közvetett módon egyaránt:

- kis jusz áll nagy helyett: *ѡ деиѣла* 146b, *гѣаѣ* Nsgf (!) 147b, *прѣвѣла* Asgf 193b;
- nagy jusz áll kis helyett: *прѣдстожи* Nsgm 147a, *помаваж* Nsgm 147b;
- *а*, *ѡ* betű áll nagy jusz helyett: *ѡжика* 148a, *долинѣа* Asgf 192b.

3. к, г után szinte minden esetben ы-t olvashatunk:

ѡ лоу́кы 146a, нѣкын 146b, 192b, га́лнленскын 147b, лн́кы 193b;

слоу́гы 146a, мнѡгы 147a, мѡгын (participium) 147b, гы́кн 193a, сапогы 193b, изыгы́лѧ 193b és изгы́лѧ 194a, съ дрѣгы 194a.

Mindössze két olyan példát találtunk, ahol a másoló nem jeryt ír az egykori torokhangok után: на лиѣ́рѣн (margó, cinóber) 147b, вѣ́кн 148a.

4. A másoló előszeretettel használja az ómegát, a ѡ-t viszont alig alkalmazza.

Az ómega olvasható

- az ѡ(-) előjárószóban és prefixumban – az ѡ(-) részeként is: ннѣ́ 146b, ѡ...ѣ́ды 146b, ѡбрати́ти 147a, ѡвѣ́щавѣ 147a és mások;

- néhány más, о-val kezdődő (nem idegen) szóban: ѡба́ 146b, ѡца́ 148a, ѡнѣ́ 193b stb.;

- idegen szavakban: ѡеѡфиле́ 146a, ѡѡа́н 146b, ѡрѡда́ 146b, ѡлѡтарѣ́ 146b, ѡѡнѡа́ 147b stb.;

- nem idegen szavak tövében: оуѡ́ 146a, мѡгын 147b, на нѡѡѣ́ 193b, кѡѡ́ (instrukcióban cinóberrel) 194a; különösen a мнѡг- szóban és származékaiban: мнѡѡн 146a, 147a, мнѡѡже́ство 146b, мнѡгы 147a, мнѡѡѣ́р 193a;

- néhány Isg-ban álló alakban: прѣ́а ѣ́ѡн 146b és прѣ́а ѣ́ѡн 146b, а́ѣѡн 147a.

A ѡ mindössze a мнѡѡн Npl 146a, 147a, по мнѡѡѣ́р Lpl 193a és на нѡѡѣ́ Adu 193b szavakban fordul elő.

5. A széles ѣ-t kizárólag szó elején találjuk: ѣго́ 146b, 147b, 193a, 193b, 194a és ѣ́р 193b, 194a, ѣ́мѧ 1sg (!) 147a és ѣ́мѣ 147a, ѣ́моу 147a, 193a(4x), 193b(2x), 194a, ѣ́ннаѣ́ 193a.

6. Az SE helyesírásának egyik jellegzetes vonása a magánhangzó utáni, а hang előtti j jelöletlensége: ѡѡеа́ Gsgf 146b, тѡѡа́ Nsgf 147a, ѡа́ Apln 147a, таа́шеа́ 147b, ѡѡа́дованнаа́ 148a, на́ѣа́ 192b, пѣ́нѡа́ 193b és mások.

Szó belsejében л, н, р után ꙗ́ írására (ahol is a jaty 'а hangot adott volna vissza) egyáltalán nem találtunk példát. Érdekesekek a Gsg-i кѣ́рѣа́ 146b,

ѣѣ 146b és ѡлѣѣ 146b alakok; talányos a jaty felbukkanása a ѡ ѣѣѣѣ ѣѣ 146b kifejezésben.

A ѣ használata eléggé pontosan tükrözi az etimológiát. Csupán néhány szóban találunk ѣ-t a helyén: ѣѣ 146b, 147a, 193a, 193b, ѡ ѣѣѣѣ 148a, ѡѣѣѣѣ 193b, ѣѣѣѣѣѣ 194a. A ѡѣѣѣѣ ѡѣѣ 147b kifejezés első szavában a jatyot ѣ helyett írta a másoló.

A XVI. században ukrán nyelvterületen másolt Sárospataki Evangélium helyesírásában döntően az ún. etimiji elvek érvényesülnek (ezek részletes leírását l. Vasilev 1980: 409–416). A másoló ennek megfelelően a redukáltak egykori betűi közül a ѣ-t ún. hangzó helyzetben használja, gyakori az ómega és a széles ѣ, az а hang előtt az intervokális j sokszor jelöletlen. A ѣ néma pozícióban történő írása ugyanakkor következtelen: a szóvégi ѣ Konstantin Kostenečki ortográfiai gyakorlatából ismert (Mošin 1972: 258–259). A nagy jusz – a keleti szlávoknál – a második déli szláv hatás során terjedt el újra (Hnatenko 1995: 51); a juszcsere tipikus középbolgár helyesírási vonás (Velčeva 1982: 91). Az egykori torokhangok betűi után a jery dominanciája az élő nyelv hatását tükrözheti: ennek alapján azt feltételezhetjük, hogy a Sárospataki Evangélium a kárpáti nyelvjárás csoport területén keletkezett (Udvari 1995: 75).

IRODALOM

- Bevzenko 1980 – С.П. Бевзенко: *Українська діалектологія*. Київ, 1980.
- Buzuk 1931 – П. Бузук. З історичної діалектології української мови. Говірка Луцької євангелії XIV в. *Збірник комісії для дослідження української мови. Т. 1*. Київ, 1931.
- Demjančuk 1928 – Василь Дем'янчук: *Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV в.* Київ, 1928.
- Dobromirovo 1975 – *Добромирово евангелие. Български паметник от началото на XII век*. Подготви за издаване Боряна Велчева. София, 1975.
- Hnatenko 1995 – Л.А. Гнатенко: Відбиття так званого другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу в правописі антропонімів Синодика кінця XVI ст. *Мовознавство 1995/6*. Київ, 1995: 47–53.
- Hryšenko 1978 – А.П. Грищенко: *Прикметник в українській мові*. Київ, 1978.
- Istoriija 1978 – С.П. Бевзенко, А.П. Грищенко, Т.Б. Лукінова, В.В. Німчук, В.М. Русанівський, С.П. Самійленко: *Історія української мови. Морфологія*. Відп. ред. В.В. Німчук. Київ, 1978.

- Jevsevičev 2001 – *Євсєвієє євангєліє 1283 року*. Відп. ред. В.В. Німчук. Київ, 2001.
- Máthé 1894 – Máthé Miklós: A sárospataki g. kath. egyház írott szerkönyvei. *Kelet*, 1894. 30. sz.: 2.
- Mošin 1972 – Владимир Мошин: „Револуције” у историји старог српског правописа. *Стара књижевност*. Приредио Ђорђе Трифуновић. Београд, 1972: 250–262.
- Pandur 1985 – М. Pandur Julianna: Két XVI. századi cirill-szláv tetraevangélium a Nyíregyházi Görögkatolikus Hittudományi Főiskola Könyvtárában. (A „Piricsei Kódex” és a „Sárospataki Evangélium”). *Könyv és Könyvtár XIV*. Debrecen, 1985: 121–135.
- Pandur 1990 – Юлианна Пандур: Кирилски ръкописни паметници в Библиотеката на Гръко-католическата Духовна Академия в град Ниредьхаза. Пириченски кодекс и Дюлайски фрагмент. *Dissertationes Slavicae. Sectio Linguistica XXI*. Szeged, 1990: 347–352.
- Udvari 1995 – Udvari István: *Ruszin (kárpátukrán) hivatalos írásbeliség a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1995.
- Vasilev 1980 – Васил П. Василев: Правописната реформа на Евтимий и отражението и в произведения на негови следовници и на българските дамаскинали. *Търновска книжовна школа 2. Ученици и последователи на Евтимий Търновски*. София, 1980: 405–421.
- Velčeva 1982 – Боряна Велчева: К правописной классификации древнеболгарских памятников. *Dissertationes Slavicae. Sectio Linguistica XV*. Szeged, 1982: 89–94.

РЕЗЮМЕ

Орфографія Шарошпатакського євангелія

Це четвероєвангеліє XVI ст., яке було знайдене в угорському м. Шарошпатак, зараз зберігається в м. Ниредьгаза. В статті описується передісторія та зміст пам'ятки, її найважливіші палеографічні та мовні особливості, а також детально аналізуються орфографічні риси тексту. В правописі, згідно з другим південно-слов'янським впливом, відбиваються т.з. євтиміївські правила. Вживання літери *ы* після *г, к, х* вказує на можливе карпатське походження цього кодексу.

УКРАЇНОМОВНІ ВІРШІ ВАСИЛЯ ДОВГОВИЧА

Коляджин Наталія

„Василь Довгович народився у Марамороші, у селі Золотарьово, що поблизу Хуста, на початку березня 1783 р. як син кріпаків. Засвоївши руську літературу дома, угорську почав вивчати тринадцятирічним у Хусті. Нижчі латинські класи пройшов у Сиготі (Мараморош); філософію закінчив у Варадині, богослов'я в Трнаві і в Ужгороді. Висвячений на попа у 1811 р., отримав місце приходського священика у селі Довге, де через 3 роки став віце-архидияконом. Пробувши тут тринадцять років, переїхав на лучанську парафію (Березького комітату), а в 1828 р. – на мукачівську...

Вже ведений дитячим інстинктом, потягся до поезії і в молоді роки вправлявся саме в ній з найбільшим зацікавленням. Писав поезії трьома мовами – по-латині, по-угорськи, по-руськи, писав їх так успішно, що багато хто вважав його з покликання поетом; він мав щастя свої поетичні спроби пера вже у шкільні роки побачити опублікованими” (Довгович 1982: 223).

Вищевикладені рядки процитовані з автобіографії визначного діяча закарпатоукраїнського культурного життя ХІХ ст. Василя Довговича (1783–1849), яку він надіслав на початку вересня 1840 року на прохання Угорської академії наук, – членом-кореспондентом якої був з часу її заснування, тобто з 1831 року. Згодом Довгович додав цю автобіографію до свого рукописного поетичного збірника „Поемата”.

До „Поемати” Василя Довговича, що в перекладі з грецької (poemata) означає „епіграми”, увійшли його ліричні поезії, епіграми, оди, сатиричні, філософські, політичні вірші тощо.

Ці твори Василь Довгович написав в період з 1803 року по 1831 рік. Уклав збірник В. Довгович 1832 року. У кінці рукопису залишив чисті аркуші з метою, про яку сам пише у „Примітці для кращого розуміння поезій”, а саме: „для запису віршів, які потім появляться” (Довгович 1982: 128). На жаль, ці сподівання не справдилися: після 1832 року автор не написав жодної поезії аж до самої смерті. Відомо, що по смерті Василя Довговича рукопис став власністю Василя Ляховича, родича Довговичевої жінки, а згодом потрапив до Августина Волошина.

Слід рукопису був загублений під час другої світової війни. Іван Мацинський знайшов його у Празі у приватній бібліотеці Корнила Заклинського на початку 60-х років XX століття. І аж через 20 років потому була „Поемата” перекладена і видана у 10 томі „Наукового збірника Музею української культури у Свиднику” групою словацьких українців на чолі з Іваном Мацинським (Мацинський 1982: 26–27).

Повна назва збірника – „Поемата Василя Довговича мукачівського пароха і замісника засідателя суду славних комітатів Марамо-рош, Берег, Унг, а також святої консисторії, директора місцевої народної школи в Мукачеві, члена-кореспондента Угорської академії наук, в рукописі видана в Мукачеві 1832 року”. Це є свого роду самопрезентацією автора, що взагалі притаманно назвам творів в епоху бароко.

Збірник складається з наступних частин.

1. „Передмова”, що починається словами „Дорогий читачу!”, являє собою своєрідне звернення автора до читача „Поемати”. В „Передмові” Довгович подає на розсуд читача свої поетичні твори, „написані колись в молодості і упорядковані в старості” (Довгович 1982: 121). Автор каже, що потребує поваги та розуміння читача. Свої вірші називає „лише поетичними забавами” та „далеко не бездоганними”, пояснює, що вірші він не друкував, тому що не вважав їх гідними цього (див. Довгович 1982: 121).

2. Латиномовна біографія автора, написана під час укладання поетичного збірника, охоплює життя В. Довговича в період з 1783 по 1831 рік, займає 10 аркушів рукописного тексту. Автобіографія цікава тим, що автор подає в ній перелік своїх надрукованих праць, рукописних і запланованих творів.

3. У „Примітці для кращого розуміння поезій”, В. Довгович пише про те, що „упорядкував свої вірші у тому ж хронологічному та топографічному порядку, в якому колись писав” (Довгович 1982: 128). Поет загострює увагу читача на тому, що кожен вірш відповідає віку автора.

4. Наступною частиною „Поемати” є похвальний вірш „Життя старого В. Довговича”, написаний у 1854 році священником Василем Ляховичем, який записав цей вірш на чистих сторінках збірника, адже, як вже згадувалося, після смерті В. Довговича „Поемата” стала його власністю.

5. Після вищенаведених вступних частин „Поемати” слідує власне поетичні твори Василя Довговича. „Поемата” являє собою збірку епіграм. Автор звернувся до цього жанру, оскільки саме жанр епіграми давав йому можливість більш повно виразити свій поетичний талант, сприйняття того світу, в якому він жив (див. Вигодованець 2000: 20). Назви Довговичевих епіграм та їх проблематика звернені до широкого кола читачів: Бонапарта і Канта, до Руссо і Спінози, до Лучкая, до клірика, до вчителя фізики, до директора школи, до учителя логіки та метафізики, до мешканців Варадіна, до коханої Агнеш Візер, до Купідона, до псевдопоетів, до розуму тощо. Це твори про історію світову, про історію закарпатську, про навколишність. У збірнику широко представлені роздуми-медитації біографічного та інтимного характеру, твори ширшого суспільного змісту – про призначення мистецтва, про поетів та поезію, про сенс і марноту людського буття, про людську гріховність і високу духовну місію на землі, про роль освіти у житті людини, про талант і бездарність, про розум і людську глупоту.

6. У переліку віршів „Поемати” Довгович окремо групує латиномовні, угорськомовні та українськомовні поезії.

7. Завершує збірку угорськомовна „Автобіографія”, що була написана автором у вересні 1840 році. Як уже згадувалося, Довгович відіслав її також до Угорської академії наук. У даній автобіографії, на відміну від латиномовної, В. Довгович подає лише основні моменти зі свого життя, а більшу її частину займає перелік власних праць, опублікованих і тих, що в рукописах. Автобіографію також доповнює значний за обсягом список тих корисних праць, якими, окрім літературної та наукової діяльності, В. Довгович займався останні тридцять років.

„Поемата” Василя Довговича містить 190 поезій, з яких 131 написана латинською мовою, 41 – угорською і 18 – українською. Василь Довгович вільно володів цими мовами. На те, наскільки активно він користувався тією чи іншою мовою у різні періоди свого життя впливало багато факторів, зокрема культурне середовище, в якому Довгович перебував. Латиномовна поезія у „Поематі” займає найбільш вагоме місце. На той час латинська мова була мовою викладання у богословських навчальних закладах, мовою тодішнього духовенства. Дослідник творчості В. Довговича Іван Мацинський у своїй праці „Кінець XVIII – перша половина XIX ст. та життя і діяльність Василя Довгови-

ча: до двохсоті річниці від дня народження” доводить, що латинські вірші були створені Довговичем саме під час років навчання у Сигеті, Варадині, Трнаві та Ужгороді (Мацинський 1982: 47–48)

Угорські вірші Василь Довгович починає писати десь з 1805 року, під час перебування у Великому Варадині. Писав В. Довгович тодішньою угорською літературною мовою. Частина цих віршів входить до циклу любовної лірики, присвяченому молодій панні Агнеш Візер. За словами Івана Мацинського, в цих угорськомовних віршах Довгович відходить від формальностей латиномовного віршування (Мацинський 1982: 51–52).

Вірші рідною українською мовою складають лише невелику частину збірки, що не є дивним з огляду на той час, в якому жив і творив Василь Довгович.

Іван Мацинський на підставі мовної еволюції поділив творчість В. Довговича на періоди його поетичного розвитку. Вірші В. Довговича він поділив на два основні періоди: 1) написані в шкільні роки; 2) написані вже під час священикування; а також поділив їх на 7 циклів: 1. Сигет; 2. Варадин; 3. Трнава, Золотарево; 4. Ужгород; 5. Довге; 6. Лучки; 7. Мукачево. До першого періоду входять поезії написані в Сигеті, Варадині, Трнаві, Золотареві, Ужгороді; до другого – в Довгому, Великих Лучках, Мукачеві. Ось, як виглядає таблиця дослідника (Мацинський 1982: 46):

ПЕРІОД	№ п/п	ЦИКЛ	МОВА			РАЗОМ
			латина	угорська	українська	
Перший	1	Сигет	3	0	0	3
	2	Варадин	36	24	1	61
	3	Трнава	67 – 4	1	1	73
	4	Золотарево	5	0	0	5
		Ужгород	19 – 1	9	2	31
Другий	5	Довге	1	6	13	20
	6	Великі Лучки	0	0	1	1
	7	Мукачево	0	1	0	1
Разом			131 – 5	41	18	190 – 5

Поділ на цикли І. Мацинського розбіжний із тим, що сам Довгович подає в „Поєматі”, адже автор уклав свої вірші у 8 циклів, назвавши їх за місцем навчання та священникування – сигетський, варадинський, трнавський, ужгородський, золотарівський, довжанський, лучанський, мукачівський, – виділивши в окремий цикл золотарівський. Своє рішення перерозподілу циклів І. Мацинський аргументує тим, що „В. Довгович писав т. зв. золотаревські вірші у канікули після трнавських студій і під час якихось інших вакацій протягом навчання в Ужгороді” (Мацинський 1982: 47).

Якщо україномовні вірші В. Довговича розглядати в контексті виділених І. Мацинським періодів, то можна простежити, що протягом першого періоду В. Довгович написав 4 вірші українською мовою: по одному у Варадині і Трnavі („Союз любве” та „На тезоименитый день Андрея Бачинский, еппа Мункач”) і два в Ужгороді („Радость дітей на день отца”, „Піснь на Великий п’яток”). Протягом другого періоду своєї творчості Довгович пише вже 14 віршів українською мовою: 13 – у Довгому („Піснь Храму на Успеніє Пр. Діvy”, „Моя гусочка”, „Дурень бым я журитися”, „Чортова жона”, „Баба піпашка”, „Привилегія Блысь”, „Дівка на яри співат”, „Піснь жаbam”, „Гудзиця и ей сусіда”, „Коханка тай Гунтай”, „Лучкай безжонный”, „Пяница й его корчажиця”, „Чому я й тепер музикант”) та один у Великих Лучках („Піснь пастырская на Рождество Христово”).

Дослідник Володимир Бірчак у праці „Літературні стремління Підкарпатської Руси” подає тематичний розподіл україномовних поезій В. Довговича. 18 віршів він поділяє на 3 похвальні, 3 релігійні та 12 світських поезій. До похвальних відносить вірші: „Союз любве”, „На тезоименитый день Андрея Бачинский, еппа Мункач”, „Радость дітей на день отца”; до релігійних – „Піснь на Великий п’яток”, „Піснь Храму на Успеніє Пр. Діvy”, „Піснь пастырская на Рождество Христово”; до світських – „Моя гусочка”, „Дурень бым я журитися”, „Чортова жона”, „Баба піпашка”, „Привилегія Блысь”, „Дівка на яри співат”, „Піснь жаbam”, „Гудзиця и ей сусіда”, „Коханка тай Гунтай”, „Лучкай безжонный”, „Пяница й его корчажиця”, „Чому я й тепер музикант” (Бірчак 1937: 74–76).

Поява першого вірша українською мовою у рукописному збірнику припадає на варадинський період творчості В. Довговича, що охоплює 1805–1807 рр.. Це вірш під номером дев’ять „Про цю саму

Іванну інший вірш руською мовою”, який у доповіді вже згадувався як „Союз любове”¹, оскільки у переліку віршів у кінці „Поемати” В. Довгович подає його саме під цією назвою. Вже сама назва вірша дає нам зрозуміти, що дана поезія є поетичною спробою Довговича написання україномовного варіанта латинської поезії під назвою „Епіграма на портрет Іванни Ковачич”. У примітці автор пояснює читачеві, хто така Іванна Ковачич: це дружина відомого угорського письменника Юрія Ковачича. Тужачи по ній після її смерті Ю. Ковачич відвідував відомих поетів свого часу, серед них і Довговича, аби зібрати збірку поезій і видати її на честь померлої дружини. Цим В. Довгович і пояснює появу двох віршів, та додає, що так і не зміг довідатися, чи були вони надрукованими (Довгович 1982: 48). Вірш-елегію „Союз любове” було таки надруковано у Буді 1807 року в поетичній збірці під назвою „Kováchich Johanna költészi emlék gyűjteménye” („Пам’ятна поетична збірка Іванни Ковачич”).

У латиномовній поезії автор коротенько малює портрет Іванни: „Очі, чоло, груди, обличчя / Були оздобою зображеної”, оповідає про відчуття гіркоти втрати після несподіваної смерті коханої дружини, порівнюючи подружжя з Орфеєм та Евридікою:

*Чоловік важко стогнав на передчасних похоронах.
Вірний! Річкою текли по щоках сльози у нього.
Плавав. Так колись оплакував Орфей покійну Евридику,
Яку він сам вивів із стигійських вод*

(Довгович 1982: 138).

В україномовній поезії, що є свого роду одою кохання, вже відчувається певне заспокоєння героя, ніби прийняття смерті та впевненість у безмежності і безкінечності любові, що зажди буде жити у його пам’яті:

*Іоанна – мужу плач, нужда,
Жаль, сльози, пам’ять – всегда –*

¹ Надалі назви віршів наводимо на підставі переліку віршів у „Поематі”, поданого В. Довговичем.

*Ким небывала добрым
Приклад, наука бодрим
Докля жила? – Гніет!*

*Адтак Смерть побожных
Погрібаєт недолжных!
Двом есь віру разлучила
Двом надію вничижила:
Токмо любовь жієт...*

(Довгович 1982: 138).

Наступний україномовний вірш В. Довговича це вірш „На тезоименитый день Андрея Бачинскій, еппа Мункач” під номером вісімдесят п’ять у трнавському циклі. Це вірш-панегірик, написаний Довговичем у 1808 року на честь іменин єпископа Андрія Бачинського від імені його мукачівських вихованців. Вірш написаний високим стилем. Опираючись на спостереження мовознавця Василя Німчука щодо мови україномовної поезії В. Довговича у праці „Середньозакарпатський говір на початку ХІХ ст. (Мова поезій В. Довговича)” можна сказати, що мова цього вірша, як і мова всіх релігійних віршів є церковнослов’янською (Німчук 1985: 25–28). У рукописному збірнику В. Довговича є чимало панегіриків, од, присвячених Андрію Бачинському зокрема та іншим церковним служителям, але це єдиний вірш написаний українською мовою.

Українськомовна поезія Довговича незалежно від обраної ним тематики значно переважає над латинською та угорською у довжанському періоді. У цей час його руська мова вже набула більш характерних живорозмовних ознак і стала більш народною, більш близькою до мови довжанської парафії та околиці. За словами І. Мацинського у період служіння у селах Довге та Великі Лучки (1811–1824) у Довговичевих віршах помітна „швидка еволюція від штучної і церковно-архаїчної стилістики учнівського періоду (1800–1811) до природної народно-розмовної діалектної мови” (Мацинський 1982: 97).

Світські вірші Василя Довговича, поява більшості з яких теж припадає на довжанський період творчості поета, носять в більшій мірі гумористичний характер. Здебільшого це вірші-пісні, що є переробками чи доповненнями до оригінальних народних пісень. До цих віршів

автор навіть зазначає, на мотив якої народної пісні та чи інша його поезія повинна виконуватися, вносячи ці нотатки у підзаголовки. Наприклад, до вірша „Гусочко моя” Довгович додає: „Арія, що співається на мотив «Дай мені квітку, дай мені вінок»”; віршу „Дурень бым я жури-тися” передує така примітка: „Застольна пісня на мотив «Пий, Лоці, поки маєш дяку»”; віршу „Чортова жона” – „Пісня мараморошського народу, початок якої чув, а решту я доповнив”; пісня „Блыха” виконується на мотив „Гей шум, шумандра, шумандриха молода”; „Дівка на яри співат” – на мотив „Я ходив до школи в Пешті – ку!” (тобто на зразок угорської пісні „Pesten jártam oskolában, ku!”); „Чому я музикант й тепер” – на мотив „Не ходи, Грицю, та на вечорниці” тощо.

Серед україномовних поезій знаходимо й переклад-переспів, чи за словами Василя Довговича, „віртуозний варіант” вірша угорського поета Чоконаї Вітиза Мірая „Szerelemdal a csikóbőrös kulatshoz”, який у Довговича українською мовою має назву „П’яниця й его корчажиця (Шкіряста фляга чоконайського лошати. Віртуозний варіант)”. У Яноша Вароді-Штернберга знаходимо підтвердження тому, що поет був знайомий із творчістю Чоконаї, який в останні роки життя (1802–1804) часто приїздив у Варадин. Тому Довговича можна вважати першим, хто спробував донести до українського читача твори угорського поета Чоконаї Вітиза Мірая (Sternberg 1983: 3–4). Насолодитись „віртуозним” перекладом цієї поезії ми зможемо після порівняння її з оригіналом. Для зразків мови цих поезій подаємо з них уривки:

*Drága kincsem, galambocskám,
Csikóbőrös kulacsocskám!
Érted halok, érted élek,
Száz leányért nem cseréllek.*

*Люба моя голубице,
Зорілчана корчажице!
Не дав бем тя і за сестру
І за май ліпше посестру.*

*Megvidító orcácskádát,
Csókra termett kerek szádat
Ha a számhoz szoríthatom,
Zsuzsiét nem csókolgatom.*

*В тебе ротик гей кругличка,
А йще які мудрі личка!
Коби ти мя ціюлювала,
Най би собі жона спала.*

Тема насолоди від споживання вина приваблювала поета, адже у довжанському періоді Довговича вона знаходить відображення також

у жартівливому вірші 175 під назвою „Застольна пісня на мотив: «Пий, Лощі, поки маєш дяку»” та у вірші 182 „Бідкання над рештками вина в бочці. На мелодію: «Вода-вода, нема такої води»”, а також в угорськомовному вірші ужгородського періоду під номером 163 „На похвалу вина (фрагмент)”, що в оригіналі має назву „A Bor ditséretére (fragmentum)”.

Віршем під номером 189 на релігійний мотив „Піснь пастырская на Рождество Христово. Поетичний переклад з польської” лучанського періоду, що свого роду є майстерним переспівом польської колядки, автор фактично завершує свою поетичну творчість, цим віршем немов обривається весь творчий процес поета, він є останнім, написаним Довговичем українською мовою і передостаннім у „Поєматі”.

Як пише В. Німчук, В. Довгович був карпатоукраїнським поетом, який „сміливо використав живу народну мову як засіб індивідуальної поетичної творчості” (Німчук 1985: 51).

Василь Довгович відноситься до тих українських літературних діячів, – зокрема карпатоукраїнських, – чиї імена були несправедливо забутими. Вірші Василя Довговича довго йшли до читача, і нині, нарешті, сучасний читач має змогу ознайомитися з ними. І навіть через 200 років його вірші, проблематика поезій, залишаються актуальними, але постать автора й донині оповита загадковістю.

ЛІТЕРАТУРА

- Бірчак 1937 – Бірчак Володимир. Літературні стремління Підкарпатської Руси. Друге, доп. вид. – Ужгород, 1937.
- Вигодованець 2000 – Вигодованець Наталія. Василь Довгович: людина Бароко. – Ужгород, 2000.
- Довгович 1982 – Поезія Василя Довговича // НЗМУК у Свиднику. – Пряшів, 1982. – Т. 10.
- Мацинський 1982 – Мацинський Іван. Кінець XVIII – перша половина XIX ст. та життя і діяльність Василя Довговича / До двохсоті річниці від народження (1783–1849). – НЗМУК у Свиднику. – Пряшів, 1982. – Т. 10.
- Німчук 1985 – Німчук Василь. Середньокарпатський говір на початку XIX ст. (Мова поезій В. Довговича). // Структурні рівні українських говірок. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 23–53.
- Sternberg 1983 – Sternberg János. Az ismeretlen Dóhovies // Kárpáti Igaz Szó. Uzshorod, 1983.

К ВОПРОСУ ЛИТЕРАТУРНОЙ ОНОМАСТИКИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Г. КВИТКИ-ОСНОВЬЯНЕНКО

Виктория Лебович

Григорий Квитка-Основьяненко (1778–1843) был основоположником украинской художественной прозы и жанра социально-бытовой комедии в классической украинской литературе. Его творчество оказало значительное влияние на дальнейшее развитие украинской литературы, в первую очередь на так называемую этнографическую школу.

Уже литературные псевдонимы Квитки свидетельствуют о важности ономастики как в жизни писателя, так и в его творчестве, что мы и попытаемся проиллюстрировать на примерах, взятых из его произведений разных времен.

Литературную деятельность Г. Квитки-Основьяненко, начало которой приходится на 1816 год, можно разделить на русскоязычные и украиноязычные периоды творчества. Это объясняется среди прочего и тем, что в сложной, обремененной политическими перипетиями ситуации Г. Квитка-Основьяненко, как и другие представители современной украинской словесности, борется за право украинского языка, украинской литературы и украинской нации за существование.

Квитка был выходцем из старого козацко-старшинского рода, воспитывался в патриархально-религиозном духе. Писать начал поздно, в возрасте 35 лет, сначала писал по-русски, а по-украински стал писать лишь тогда, когда ему исполнилось уже 55 лет.

Оценка литературной деятельности Г. Квитки-Основьяненко всегда была противоречивой. Объяснением этому служат с одной стороны противоречия в мировоззрении и творчестве самого писателя, а с другой – его своеобразное двойственное общественное положение: он был либеральным дворянином и вместе с тем всю жизнь занимал высокопоставленные должности. Хорошо иллюстрирует противоречивую оценку деятельности писателя следующий эпизод. Когда в 1840 году Квитку выбрали главой харьковского уголовного суда, дворяне, поздравляя его, просили: «Только вы (...) уже не пишите ни по-хохлацки, ни по-русски: это к такому важному месту и теперешнему вашему положению не подобает! Так, уже, будьте добры, Григорий

Федорович, бросьте свои писания! Мы вас об этом очень сильно просим...» В ответ на это Г. Квитка-Основьяненко спокойно достал из кармана письмо П. Плетнева и стал его читать вслух. В письме речь шла о том, что П. Плетнев представил одну из повестей писателя в императорской семье. Повесть понравилась императрице, а ее дочери, слушая произведение, плакали. Все они просят Квитку писать еще и еще. Ошеломленным дворянам ничего другого не оставалось как поздравить автора с успехом (Гончар 1969: 31–32).

С 1816 до 1828 года Квитка-Основьяненко был уездным предводителем дворянства: в это время он накапливает весь тот отрицательный опыт, который стал основой его русскоязычных произведений двадцатых годов.¹

В начале своей литературной деятельности Г. Квитка-Основьяненко пишет ряд сатирических очерков на русском языке, в которых остроумно высмеивает жизнь помещиков. «Письма к издателям» и «Письма к Лужицкому старцу», в которых автор «особое внимание уделяет раскрытию *галломании* русского и украинского дворянства», высмеивает ограниченность провинциальных помещиков, их слепую пристрасть ко всему иностранному и глупую погоню за модой, выходят в свет с подписью-псевдонимом Фалалей Повинухин. «Главный персонаж фельетонов – помещик Фалалей Повинухин – это продолжение новиковской традиции и в жанре писем, и в имени Фалалей, который вроде бы перешел, постарев, от Новикова к Квитке», – пишет Е. Вербицкая (Вербицька 1968: 19).

Оним Фалалей, который в русской сатирической литературе XVIII столетия использовался в символическом значении невежества и тупости, обозначает «глупца или простака» и предположительно происходит от греческого «Thallō» – «цвести» и «elaia» – «маслина» (Петровский 1995: 286).

Однако третье письмо Фалалей подписывает уже иначе: «Адье! Есьм, как и был, только с небольшою переменою Фалурден Повину-

¹ В конце 20-х годов Квитка-Основьяненко написал пьесы «Приезжий из столицы или суматоха в уездном городе» (1827), «Дворянские выборы» – часть первая (1829) и «Дворянские выборы» – часть вторая (1830), «Турецкая шаль, или Так водится» (1829), «Ясновидящая» (1829), «Шельменко – волостной писарь» (1831).

хин» (309).² А в самом письме Повинухин объясняет, что нанятый для обучения дочери француз: «созвал всю дворню, приказал барыню называть мадам, Дуняшу – мадемуазель, меня – Фалурден, а себя – мосье Леконт». И делает вывод: «Теперь вместо дурака, нет мне другого имени, как Фаля – а от французского Фалурден» (308–309). Французское слово «*falourde*» в первом значении обозначает «вязанку дров или поленьев», что несомненно актуализирует коннотации, связанные с именем героя, т.е. «дурак» = «дубина». Во втором же значении слова появляются разные оттенки семантического гнезда, связанного с уголовщиной, так как «*falourde*» – это «преступник, просто заключенный или бежавший заключенный». Таким образом, глупый простофиля Фалалей в третьем письме как бы «повышается в звании» и строит свою «ономастическую карьеру», превращаясь из наивного глупца в ведущего себя противоправно гражданина. Заключенное в смене имени «перерождение» героя реализуется и на уровне сюжета произведения: из-за того, что полностью разоренный французом Фалалей перестал платить подушные за своих крестьян, содержал их в нечеловеческих условиях и заложил свою деревню, имение описывают, а его с семьей пускают по миру.

Явные и скрытые семантические коннотации имени героя обыгрываются в тексте не раз. Например, пришедший исполнять приказ правительства исправник говорит: «Нет, сударь, я вас теперь очень знаю: вы точный Фалалей (читай *дурак* – Л.В.), или как стоит в *Украинском Вестнике*, Фалурден Повинухин» (317). Намек, содержащийся в определении «точный», подтверждает и сам помещик. «Что я Фалалей (читай *дурак* – Л.В.) – то уже доказано, и никто против того не поспорит; а что Повинухин, то еще больше докажу, когда в часы величайшего гнева жены моей стану, уединяясь в свой кабинет, описывать вам важнейшие приключения моей жизни» (304). Вот, что обещает Фалалей, и выполняя обещание, неоднократно эксплицирует в письмах значение своей прозрачной «говорящей фамилии»: «Мы там живем двое с женою очень согласно: жена моя капризна, своенравна, сердита, как злая женщина; зато я (...) повинуюсь ей, слушаюсь во всем и угождаю (...). Единственное наше и ничем не прерываемое занятие:

² Цитаты из «Писем...» здесь и далее приводятся по изданию: Г.Ф. Квітка-Основ'яненко. Зібрання творів у семи томах. т. 2. Драматичні твори. Рання проза. Київ, 1979. Номер страницы дается в скобках.

жена меня бранит, а я молчу; или я молчу, а жена меня бранит» (301). Значение онима в тексте усиливается при помощи разных стилистических средств, в данном случае при помощи остроумного хиазма, а в следующей цитате посредством тавтологии: «Нечего делать, Повинухин повинуется...» (318).

Отчество Фалалея, также содержащее в себе образотворческие функции, встречается в тексте всего лишь один раз и совсем неслучайно в названии написанного сельским батюшкой в качестве поздравления с именинами стихотворения под названием «Акростишие в день тезоименства его благородия Фалалея Феодуловича Повинухина». Краестишие, рассчитанное на зрительное восприятие, отсылает к графической оболочке онима:

«Пусть Крон несет с собой все в пропасти забвенья,
Отнять же чтоб тебя, нет сил в нем, нет уменья,
Вот, может, под его и ты падешь косою;
И что ж успеет он? Сердечною слезой
Несчастливых сирот всегда прах оросится,
У счастливых же жен вовеки продолжится
Хоть воспоминание о твоих делах
И сколь таков, как ты, для жен всегда муж благ?
На многие лета тебе я жить желаю;
У края же стихов тебя я называю.

Нижайший вашего села
отец Трифан Панахидин» (314).

Сына «раба божьего» – (Феодул – это имя греческого происхождения, образованного от «theos» – «бог» и «dulos» – «раб») – с именинами поздравляет рифмач, горе-стихотворец сельский батюшка Трифан Панахидин, литературный талант которого Повинухин превозносит вот как: «... мой батяня Трифан, учившийся в семинарии 10-ть лет назад, написал мне стихи на день пасхи и потом каждый год их – то задом наперед поставит, то с боку на бок перевертит, то стопы и рифмы перековеркает и всегда мне их подносит как новые: хотя материя все та же и толку по-прежнему не добыешься; но – очень приятно иметь в деревне собственного стихотворца» (304).

Трифан Панахидин является типичным представителем современного духовенства. Его имя образовано по тому же принципу, что и оним главного героя: с одной стороны говорящая фамилия, созвучна со словом «панихида», т.е. церковной службой по умершему, и с другой – содержащее в себе скрытые коннотации имя иностранного происхождения. В имени «Трифан», а это просторечный вариант «Трифона», образованного от греческого причастия «tryphōn» – «живущий в роскоши» (Петровский 1995: 281), закодирована критика современного духовенства, нарушающего все нормы христианской морали, встречающаяся в едва заметной «штрихообразной» форме в большинстве украинских произведений XIX столетия.

Даже этот краткий экскурс доказывает, что Квитка-Основьяненко совершенно сознательно использует в своих произведениях образотворческие функции онимов. Важным средством в его литературной ономастике является мена имен, к которой автор не раз прибегает в своих произведениях. Причем, вызванная разными причинами мена имен как правило сопровождается дидактическими поучениями, также характерными для творчества Квитки. Например, Фалалей заключает цикл своих писем следующим образом: «Прощайте, господа! (...) Все, все суета: я испытал, – что ни имя, ни чин не умножает в человеке достоинств. Я имел множество имен: настоящее Фалалей, в цыганстве был Сергейка, в жидовстве – Абрамчик, у турков – Солиман, у французов – Фалурден, а все был ни лучше, ни хуже, как ваш покорный судья Фалалей Повинухин» (319).

В украиноязычной повести «Сердешна Оксана», которая была напечатана в альманахе «Ластівка» в 1841 году, Григорий Квитка обращается к классическому мотиву сентиментальной литературы: Оксана гибнет, повторяя трагическую судьбу девушек-селянок, ставших жертвами господ-искусителей. «Сердешна Оксана» может рассматриваться как вариация «Бедной Лизы» Н.М. Карамзина (Чалий 1961: 226), однако здесь важно и то, что Оксана украинка, а ее искуситель – русский солдат. Насильное лишение девушек родного украинского имени и отказ от старосветских законов дает повод автору-рассказчику поразмышлять: «Оксано, Оксано! Якби ти більше панів знала, (...) ти б з першого слова відбігла б від нього, як від лихої години. Ти не знала панів, чи ще лучше – паничів! Не диво їм одурити селянку, що зроду їх не бачила, не чула, як вони брешуть, як заприсягаються, як опісля гублять

тих, що їм піддається. Паничі звиклися на тих бідних, що озьмуть від батька, від матері у двір за панночками ходити, зараз обстрижуть їм коси і піднімуть на гребішок, що так і тирчать на голові, мов на півневі; з православної плахти та нарядять її у той проклятий компот; з Явдохи перевернуть на Дуняшку, з Ївги – на Євгенію, з Пріськи – на Афроську...» (Квітка-Основ'яненко 1981б: 272). Именно в этом ракурсе становится понятно почему в другой повести «Божі діти» Захарий, благодаря добрых господ-москалей, взявших к себе на воспитание девочку-украинку, при первом свидании говорит: «А найпуще вам, добродійко, за те дякую, що Мелася і в вас Мелася. Будьте ласкаві, не перехресцуйте її на панське імення: нехай зостанеться так, як і у віру уступила: Мелася та й Мелася» (Квітка-Основ'яненко 1981а: 358).

В 1827 году выходит в свет комедия «Приезжий из столицы, или суматоха в уездном городе», которая перекликается со знаменитым гоголевским «Ревизором». И в этой комедии «писатель широко использует эмоционально-окрашенные говорящие имена для создания комической ситуации» (Медведев 1968: 148). В доме городничего Трусилкина, сильно опасавшегося вышестоящего начальства, собираются бичующий всех судья Спалкин, почтовый экспедитор Печаталкин, тупой и недалекий смотритель уездных училищ Ученосветов, частный пристав Шарин. Их всех бессовестно вводит в заблуждение псевдоревизор Пустолобов. Галломания провинциального дворянства, являющаяся сюжетообразующим каркасом «Писем к издателям», проявляется и в грубом жеманстве недалекой дочери стряпчего (судебного чиновника), упрекающей свою мать М.С. Кусакину следующими словами: «Ах, *chère maman!* Не я ли вас сто раз просила называть меня по-людски, а не по-однودворчески. Что это за ужасное выражение – Евгаша! Эйжени!... кажется, ясно» (Квітка-Основ'яненко 1978: 31). Евгаша-Эйжени бахвалится перед своим антиподом – племянницей городничего Анной Петровной Любимовой, олицетворяющей символ чистоты, ума и добродетели: «Извините. В два года я была в трех пансионах: у мадам Вашер, у мадам Гросваш, у мадам Торшон, и везде ни слова по-русски... и даже русской книги в руки не брала» (Квітка-Основ'яненко 1978: 33).

Имена владелец пансионов, «педагогов», готовящих благородных девиц к достойной жизни в высшем свете, содержат в себе обилие коннотаций, раскрывающих реальное положение дел. Номинация ма-

дам Вашер (Vacher) осуществляется от французского слова, обозначающего в первом значении «пастушку при стаде коров», что уже само по себе не очень-то лестно характеризует воспитанниц заведения. А с пометками «разговорное и фамильярное» слово «vacher» обозначает еще и «неуча, невежду и неотесаную детину». Мадам Гросваш (Grosse vache), будучи «толстой или большой коровой» дополняет картину: и во втором пансионе «достойные» воспитанницы набираются ума-разума у «достойной» воспитательницы. А имя мадам Торшон (Torchon), образованное от слова «тряпка», имеющее также значение нецензурного названия женщины легкого поведения, писанины, грязного чтива, неряхи, грязнули и простыни, уточняет и наносит дополнительные многозначные штрихи к образам воспитывающих молодежь «жриц науки, мудрости и изысканного вкуса».

Интересно, что Квитка-Основьяненко временами возвращается к своим находкам и заимствует у себя же ранее использованные онимы. Так, в русскоязычном сатирическом романе «Пан Халявский» (1839), идею написания которого подсказал автору В.А. Жуковский, охарактеризованном В.Г. Белинским следующими словами: «Остроумному Основьяненку пришла в голову счастливая мысль – сравнить прошедшее время с настоящим, заставив человека прошлого века рассказывать про жизнь своих *дражайших родителей*, свое воспитание и про всю свою жизнь. Этот человек – род малороссийского Митрофанушки, и он выполнил задачу автора как нельзя лучше: словно на ладоне видите вы почтенную старину, преисполненную невежества, лени, обжорства и предрассудков; видите как глупый муж бьет свою глупую жену и тузит детей; как глупая мать насмерть закармливает своих милых деток. А детки дерутся друг с другом за всякий кусок, обманывают отца и мать и, выросши, заводят друг с другом процессы и творят друг другу всевозможные обиды. (...) Кто смешлив от природы, советуем не читать *Пана Халявского*, если боится заболеть от хохота: уморительнее ничего нельзя выдумать» (Белинский 1978: 462). Автор, хоть и мимолетно, вспоминает мадам Гросваш: «Тут все, написанное мною, моя невестка, второго сына жена, женщина модная, воспитанная в пансионе мадам Гросваш, зачернила так, что я не мог и разобрать...» (Квитка-Основ'яненко 1979: 17).

С 30-х годов начинается новый этап творчества писателя: выходят в свет произведения, написанные на украинском языке. В то

время как русскоязычные пьесы Г. Квитки-Основьяненко несут в себе острый сатирический изобличающий элемент, в украинских произведениях явно превалирует стремление показать украинский народный идеал. В центре внимания автора – герой из народа, изображенный в сентиментально-идиллическом духе с обилием дидактических, морализаторских размышлений и поучений. В 1834 и 1837 году в Москве были изданы два сборника прозаических произведений Г. Квитки-Основьяненко, написанных на украинском языке «Малороссийские повести, рассказываемые Грыцьком Основьяненком».

Так, по словам С. Ефремова, Фалалей Повинухин переродился в Грыцька Основьяненко (Ефремов 1995: 329). Сам Квитка объяснял этимологию своего украинского псевдонима «Основьяненко», являющегося данью времени, следующим образом: «Написавши кілька повістей на малоруській мові, я, за звичаєм добрих земляків моїх – крім свого справжнього прізвища, брати інше, або по імені батька (напр. Пертенко, Василенко), або за місцем проживання (напр. Зайченко, Боровенко, – така вже у них вдача!) – щоб повністю підробитися під їх вдачу, взяв собі прізвище за місцем проживання: живу в селі Основа, отже – хай буду «Основьяненко» (Квітка-Основ'яненко 1961: 213).

В 1841 году в одном из писем к А.П. Плетневу Г. Квитка-Основьяненко прилагает цитату из ядовитой, уничтожительной критики «Библиотеки для чтения», автор которой не оставил без внимания и псевдоним Квитки. Отец украинской прозы возмущенно спрашивает: «Где приличие, где пристойность, где уважение к неотъемлемой собственности человека, к его имени, хотя бы и принятому? Напечатанная книжка, она одна подтверждена суждению всех и каждого, но написавший ее должен быть неприкосновенным ни в имени, ни в наружности, ни в образе жизни, ни в чем, составляющем собственно *его*» (Квітка-Основ'яненко 1981в: 291). Писатель с полным правом оскорблен, ведь «... в 20-х гг. прошлого столетия было запрещено употреблять в критике *личности*, т.е. вместо опровержения данной мысли, подрывать моральный авторитет ее автора. Поэтому и в литературной полемике того времени часто переносят действие куда-нибудь в Китай и вволю язвят над каким-нибудь мандарином: современники, ощущавшие всю литературную обстановку, хорошо знали, кого следует разуместь под этим мандарином» (Аронсон – Рейсер 1929: 17–18).

Литературные онимы в произведениях Григория Квитки-Основьяненко являются особым лингвистическим средством порождения разнообразных смыслов. Даже этот краткий экскурс свидетельствует о том, что корпус ономастической лексики Квитки-Основьяненко безусловно заслуживает дальнейшего изучения.

ЛИТЕРАТУРА

- Аронсон – Рейсер 1929: Аронсон М., Рейсер С.: Литературные кружки и салоны. Ленинград, 1929.
- Белинский 1978: Белинский В.Г.: Сочинения Основьяненка. In: Собрание сочинений в девяти томах. т. 3. Статьи, рецензии, заметки. Февраль 1840 – февраль 1841. Москва, 1978.
- Вербицька 1968: Вербицька Є.Г.: Г.Ф. Квітка-Основ'яненко. (Життя і творчість.) Харків, 1968.
- Гончар 1969: Гончар О.І.: Григорій Квітка-Основ'яненко. Київ, 1969.
- Євремів 1995: Євремів С.: Історія українського письменства. Київ, 1995.
- Квітка-Основ'яненко 1961: Квітка-Основ'яненко Г.Ф.: Супліка до пана іздателя. In: Матеріали до вивчення української літератури. т. 2. Київ, 1961.
- Квітка-Основ'яненко 1978: Квітка-Основ'яненко Г.Ф.: «Приезжий из столицы, или суматоха в уездном городе». In: Г.Ф. Квітка-Основ'яненко. Зібрання творів у семи томах. т. 3. Драматичні твори. Київ, 1978.
- Квітка-Основ'яненко 1979: Квітка-Основ'яненко Г.Ф.: Пан Халаявський. In: Г.Ф. Квітка-Основ'яненко. Зібрання творів у семи томах. т. 4. Прозові твори. Київ, 1979.
- Квітка-Основ'яненко 1981а: Квітка-Основ'яненко Г.Ф.: Божі діти. In: Квітка-Основ'яненко. Зібрання творів у семи томах. т. 3. Прозові твори. Київ, 1981.
- Квітка-Основ'яненко 1981б: Квітка-Основ'яненко Г.Ф.: Сердешна Оксана. In: Г.Ф. Квітка-Основ'яненко. Зібрання творів у семи томах. т. 3. Прозові твори. Київ, 1981.
- Квітка-Основ'яненко 1981в: Квітка-Основ'яненко Г.Ф.: Зібрання творів у семи томах. т. 7. Історичні, етнографічні, літературно-публіцистичні статті. Листи. Київ, 1981.
- Медведев 1968: Медведев Ф.П.: Квітка-Основ'яненко Г.Ф. та історія української літературної мови. In: Є.Г. Вербицька. Г.Ф. Квітка-Основ'яненко. (Життя і творчість.) Харків, 1968.
- Петровский 1995: Петровский Н.А.: Словарь русских личных имен. Москва, 1995.
- Чалий 1961: Чалий Д.В.: Перший прозаїк нової української літератури. In: Матеріали до вивчення історії української літератури. т. 2. Київ, 1961.

ЖИТИЕ ПРЕП. АЛИПИЯ КАК ЧЕРЕДА СКАЗАНИЙ О ЧУДОТВОРНЫХ ИКОНАХ ПО КИЕВО-ПЕЧЕРСКОМУ ПАТЕРИКУ

Валерий Лепахин

Впервые сказания о чудотворных иконах встречаются, как можно полагать, в житиях. В них они еще не являются самостоятельным жанром, они органично вписаны в жизнеописание и автор делает ударение не на чуде от иконы, а на святости святого. Первые сказания о чудотворных иконах – по времени, которое в них описывается, – восходят к апостольским временам. Например, сказание о Лиддской иконе Богородицы на столпе – одно из самых известных и популярных – переносит читателя в первый век, во времена апостолов, хотя возникло оно позже, а рукопись датируется XI веком (Легенды 1994: 164). В житии вмч. Георгия († 303) есть сказание о сарацине, который стрелял в изображение святого, и был наказан за это: пущенная им стрела вернулась и пронзила ему сердце (рукопись предположительно XI века – см. Легенды 1994: 193, 297). В житии преп. Марии Египетской († 552) рассказывается об иконе, которая стояла в притворе храма. Перед ней молилась святая, когда почувствовала, что какая-то неведомая сила не пускает ее в Иерусалимский храм (рукопись датируется VII веком; см. Легенды 1994: 92–93, 283). В сочинении Иоанна Мосха († 619) *Луг духовный* есть рассказ о монахе, молившемся перед иконой. Этому старцу сам бес открыл, что перестанет искушать его блудными помыслами, если тот перестанет почитать икону Богородицы, которая стояла у него в келии (Луг 1896: 59–61). Это сказание *Луга духовного* дважды в разных редакциях зачитывали на VII Вселенском соборе (Деяния 1996: 444–445, 507–508). В житии Михаила пресвитера и синкелла града Иерусалима († 845), составленном в IX веке, упоминается легенда о царе Авгаре и Нерукотворном Спасе, об ученике и крестнике апостола Петра, епископе Тавроменийском Панкратии, которому перед отбытием на Сицилию апостол подарил в напутствие две иконы: Спасителя и Богородицы (Легенды 1994: 120, 286).

Исключительно важное значение для иконопочитания и для сказаний о чудотворных иконах как жанра приобрела легенда о Спасе Нерукотворном, т.е. об убрусе с отпечадавшемся на нем Ликом Христа. Это

повествование понималось как свидетельство того, что сам Спаситель «изготовил» первую икону, а потому иконописание есть дело богоугодное. Во времена иконоборчества это сказание стало одним из доводов в пользу иконопочитания. Кроме того, в этом повествовании говорится, что от убруса Нерукотворного Спаса совершалось множество чудес как в Эдессе, так позже и в столице Византии. Вплоть до его исчезновения после взятия крестоносцами Константинополя святой убрус был известен и пользовался почитанием во всем православном мире. Об одном чуде от убруса (при осаде Эдессы персидским царем Хозроем в 544 г.) сообщает в своей *Церковной истории* Евагрий Схоластик (см. Евагрий 1853: 221). А император Константин Багрянородный (905–959) составил подробное изложение легенды, которое называют *Повестью о Нерукотворном образе* (Мещерская 1984: 80–83).

Важнейшее значение для оформления сказаний о чудотворных иконах как особого жанра имеет предание об апостоле и евангелисте Луке как иконописце. Согласно этому преданию, евангелист Лука написал три иконы Богородицы, и Пресвятая не только одобрила их (само изображение, его композицию), но и обещала своей благодатью «присутствовать» на своих иконах.¹

¹ Икона, принадлежащая кисти апостола Луки впервые упоминается историком времен Юстиниана Федором Чтецом († ок. 530). Он рассказывает, что вдовствующая императрица Евдокия совершила паломничество в Иерусалим и оттуда прислала в дар Пульхерии, супруге императора Маркиана, икону, написанную апостолом Лукой (Голубцов 1995: 204–211). Это была икона Одигитрии и о ней говорится в единственном числе. Затем примерно в течение двухсот лет никакие источники об иконе не упоминают. Начиная с середины VIII века, об этом образе говорят многие защитники почитания икон. Творец Великого канона свт. Андрей Критский, например, сообщает, что ап. Лука написал иконы Спасителя и Богородицы, которые находятся в Иерусалиме; там же говорится, что апостол послал их некоему Феофилу. Напомним, что Евангелие от Луки также обращено к Феофилу. Позже, в середине IX века об иконе Богородицы упоминается в житии Стефана Нового и в Послании трех восточных патриархов императору Феофилу. В начале X века знаменитый агиограф того времени преп. Симеон Метафраст, упоминая об иконе, уточняет, что она была написана воском и красками. Церковный историк Никифор Каллист (XIV в.) в качестве одной из заслуг императрицы Пульхерии называет строительство ею Одигитриевского храма в Константинополе. Именно там она и поставила присланную ей из Антиохии (а не из Иерусалима, как сообщают другие источники) икону Богородицы, написанную апостолом Лукой (см. Réau 1957: 25–26, 70–71, 828). Согласно более поздним сообщениям апостол написал три иконы Богородицы с Младенцем, которые Она одобрила. Богородица ниспослала на первописанные образа

Это предание важно именно потому, что в нем Богородица предсказывает чудотворную благодатную силу икон.

Со временем эпизоды, связанные с чудотворными иконами, умножались чисто количественно, они входили не только в жития, но в другие жанры: в летописи, в воинские повести, в сказания об основании монастыря, в проповеди, в патерики (от *Луга духовного* Иоанна Мосха до русских патериков XVIII века), в хождения и паломничества, в Минеи-Четьи и богослужебные Минеи, в Постную Триодь, в материалы Вселенского собора, в Прологи и в Торжественники, в специальные сборники легенд о чудесах Богоматери, а позже в сборники, посвященные исключительно чудотворным образам, в полемическую религиозную литературу, в духовные стихи, в исторические песни и даже в бытовые сказки. Пожалуй нет такого жанра, в который не включались краткие сказания о чудотворных иконах или рассказы о единичных чудесах от икон. Нередко сказания вновь выделялись из других жанров, становились самостоятельными произведениями, а потом в переработанном виде вновь включались в летописи или в произведения других жанров. И в этом постоянном взаимодействии формировался жанр «сказания о чудотворной иконе».

Бесспорно самой плодотворной эпохой для жанра стал иконоборческий период. Иконоборчество с самого начала выступило в двух направлениях: как богословское опровержение иконы, иконопочитания и как изгнание икон из храма, физическое уничтожение, осквернение икон. В защиту иконопочитания и богословия иконы был созван, как известно, VII Вселенский собор, который выработал догматические основы церковного образа и его почитания. Но как бороться против физического уничтожения икон или их осквернения, если вся власть у императора-иконоборца, если и сам патриарх, и большинство епископата придерживаются иконоборческих взглядов? И вот в это время все более широкое распространение получают сказания о чудотворных иконах. Именно они служат одним из способов борьбы против кощунственного отношения к иконе. Кстати, как уже говорилось, на VII Соборе читали отрывок из *Луга духовного* Иоанна Мосха, в котором рассказывалось о чудотворной иконе. То есть Собор принял сказания о чудотворных иконах и использовал их как одно из важных средств в полемике против иконоборчества.

Свое благословение: «Благодать рождшегося от меня и моя милость с сими иконами да будут» (Житие 1904: 422).

Киево-Печерский патерик содержит несколько сказаний о чудотворных иконах. При этом они органично включены в произведение, обладая вместе с тем всеми признаками сказаний о чудотворных иконах, что свидетельствует о наличии в Киевской Руси уже в XI–XII веках самобытного творчески воспринятого и богословски обоснованного иконопочитания. Сказания содержат в себе несколько иконных тем и мотивов, которые позже повторяются во многих других древнерусских сказаниях о чудотворных иконах и патериках: а) икона вручается человеку самой Богородицей; б) икона приводит человека в определенное место, иногда даже против воли человека; в) икона изображается сама – в технике мозаики, фрески или темперной живописи на доске; г) Ангел помогает иконописцу написать икону; д) икона излучает неизреченный Божественный свет; е) Святой Дух в виде голубя освящает иконы; ж) пожар уничтожает храм, но икона остается цела; з) храм обрушивается, но икону находят невредимой; и) икона разоблачает ложь и обман; к) икона наказывает клятвопреступника или вообще грешного человека; л) икона украшается золотым драгоценным окладом, что приравнивается к милостыне нищим. Некоторые сказания *Патерики* об иконах восходят по своим сюжетам к византийской литературе (например, мотив самоизобразившейся иконы или воссияния иконы ярчайшим светом), но *Патерик* никогда ничего не заимствует механически, в нем все творчески переосмыслено, дополнено самобытными чертами и деталями, что делает его оригинальным произведением древнерусской литературы. *Киево-Печерский патерик* является и источником, и образцом, и прототипом для многих последующих патериков, а также сказаний о чудотворных иконах в древнерусской литературе.

Патерик уникален и с другой точки зрения: в нем впервые видим житие святого иконописца – Алимпия (правильно – Алипия). Интересно отметить, что житие преп. Алипия не всегда включалось в *Патерик*. Например, в списках Арсеньевской редакции *Патерики* житие Алипия, как правило, отсутствовало.¹ Однако в другие редакции оно чаще всего входило, а в третьем варианте второго типа второго вида Арсеньевской редакции² оно помещено между Словом о первых подвижниках монас-

¹ О причинах исключения жития преп. Алипия из корпуса *Патерики* выдвигаются разные гипотезы (см. Патерики 1999: 270).

² Классификация различных списков *Патерики* принадлежит Ольшевской (см.

тыря и Словом о перенесении мощей преп. Феодосия Печерского (Патерики 1999: 276), т.е. в начало произведения, что вполне оправдано с хронологической точки зрения.

Можно сказать, что из посвященного Алипию *Слова* о его биографии мы узнаем довольно мало, но очень много об иконе, иконописании и особенностях иконопочитания той поры. Если отдельные главы *Патерики* можно рассматривать как сказания о чудотворных иконах (например, *Слово об Иоанне и Сергии*), то житие Алипия – как цепь взаимосвязанных сказаний о чудотворных иконах.

Известно, у *Патерики* несколько авторов, но основную часть произведения написали или составили епископ Владимирский Симон и инок Поликарп. Симон подробно рассказал о приходе зодчих из Константинополя и возведении Киево-Печерской церкви. Однако он умолчал о чуде, которое случилось во время росписи знаменитого храма. Именно с этого чуда Поликарп и начинается житие преп. Алипия-иконописца. В частности, он рассказывает следующее.

Преп. Алипий «**преданъ бываеъ родителема своимъ на оученіе ікѣньнаго писаніа**» (Патерики 1997: 458). Это замечание можно понять так, что Алипий еще в отроческом возрасте был отдан родителями в ученики греческим мастерам. Однако точно сказать, когда именно это случилось, и в каком возрасте был в ту пору Алипий не представляется возможным, поскольку роспись церкви велась несколько лет. Иконописцы пришли в монастырь при игумене Никоне, который управлял монастырем с 1078 по 1088 год. При этом, когда мастера попросили «поставить пред ними» преподобных Антония и Феодосия, игумен Никон ответил, что они десять лет, как умерли. Итак, если исходить из того, что преп. Феодосий скончался в 1074 году, то действие происходит в 1084 году, и значит преп. Алипий был отдан в учение в этом или следующем году.¹

Итак, когда греческие мастера украшали алтарь мозаикой (**Алипій же бѣ помогаа имъ и оучасъ**, – подчеркивает Поликарп), икона Пресвятой Богородицы изобразилась сама и просияла нестерпи-

Патерики 1999: 462–467).

¹ Кстати, раскопки 1972 года свидетельствуют, что в строительстве церкви принимали участие и болгары. Возможно ли, что болгары были также среди стенописцев и иконников? Ответить на этот вопрос вряд ли возможно, но если это так, то снимаются проблемы языка общения.

мым светом, так что мастера упали ниц.¹ Подняв глаза, они увидели, как из уст явленной иконы Пресвятой Богородицы вылетел белоснежный голубь, воспарил вверх к образу Христа Спасителя и скрылся за ним. Затем голубь выпорхнул из уст Спасителя и, летая по храму, стал садиться на изображения святых – кому на голову, кому на руку, а потом скрылся за наместной иконой² Богородицы в иконостасе. Присутствовавшие стали искать голубя за завесой возле наместной иконы, но он вылетел опять из уст Богородицы и влетел в уста Спасителя, и тут неизреченный свет еще раз осиял свидетелей чуда.

Это киевское сказание о явлении иконы Богородицы имеет древний прототип. Первое повествование о самоизобразившейся иконе, как уже упоминалось, описывает события I века в г. Лидде. Апостолы Петр и Иоанн проповедовали там Христианство, устроили общину и возвели храм. Вернувшись в Иерусалим, они попросили Богородицу пойти с ними в Лидду, поддержать новоустроенную общину и благословить храм. Богородица обещала им быть там. Когда апостолы вернулись в Лидду, они увидели в храме на столпе нерукотворное изображение Богоматери.³

¹ В *Патерике* имеется такая деталь. Греческие и кавказские купцы, прибывшие с иконописцами, привезли с собой мозаику *на продажу*. Когда же они увидели иконы преподобных Антония и Феодосия, то принесли мозаику в дар монастырю. Возможно, автор сказания имеет в виду алтарный образ, составленный из этой подаренной мозаики, ведь именно ею украсили алтарь (Патерик 1997: 308). В издании *Киево-Печерского патерика* 1903 года, которое представляет собой переложение этого произведения, говорится, что киевская явленная икона представляла собой фреску (Патерик 1903: 63). Но в оригинальном тексте читаем, что мастера украшали алтарь «мусией», т.е. мозаикой (Патерик 1997: 458), поэтому – в отличие от Лиддской – Киевская икона была мозаичной. Весь алтарь Печерского Успенского храма, как и Софии Киевской, был украшен мозаикой, фресок там не было (см. София 1971: 14–28).

² Икона называется «наместной» скорее всего потому, что находится в местном ряду иконостаса, слева от Царских врат. Вместе с тем, в *Патерике* наместной иконой называется и икона праздника, которому посвящен храм и которая находится справа от царских врат после иконы Спасителя (Патерик 1997: 465–467). О термине «наместная икона» и о местоположении наместных икон (см. Смирнова 2000: 267–269).

³ Далее сказание переносит нас в IV век. Император Юлиан Отступник – язычник и иконоборец, – узнав о широком почитании чудотворного образа, послал в Лидду камнетесов с приказом срубить со столпа чудотворный образ, но сколько они ни старались, «святое изображение становилось все отчетливее и яснее» (Легенды 1994: 164). Позже в VIII веке константинопольский патриарх Герман заказал список на доске с чудотворной иконы. Этот список во времена иконоборчества приплыл в Рим и прославился многими чудотворениями, получив название Римской Богоматери (см. Поселянин 1993:

В древнейшем сказании по рукописи XI–XII веков говорится следующее: «И тотчас же на чистом мраморе явлена была икона Богоматери величинной в три локтя, будто написанная рукой живописца: была и багряница и другие одежда, и руки, и лик, и все остальное» (Легенды 1994: 164). Можно предположить, что изображение было выполнено в какой-либо технике, характерной для того времени – энкаустикой или восковой темперой.

Другое, что обращает на себя внимание в сказании *Киево-Печерского патерика*, это двукратное явление яркого света от образа Богородицы. Автор сообщает, что «внезаапѣ просвѣтисѣ вбразѣ Владычица нашеѣ Богородица и Приснодѣвы Маріа паче солнца, и не могуще зрѣти, падоша ниць оужасни» (Патерик 1997: 458). А через некоторое время еще раз: «и се паки свѣтъ паче солнца всѣѣ тѣхъ, изимаѣ зраки челоуѣческыѣ» (Патерик 1997: 458). Очевидно, что автор отсылает читателя к событию Преображения Господня. Апостол и евангелист Матфей пишет: «И просвѣтисѣ лице Его акъ солнце, ризы же Его быша бѣлы акъ свѣтъ» (Мф. 17: 2). В XIV веке в спорах о природе явленного Христом света на горе Фавор Церковь приняла учение святителя Григория Паламы о Божественном происхождении явленного Христом света, его нетварной природе. Фаворский свет был тем самым светом, который воссиял в начале сотворения мира, в первый день, до того, как в четвертый день Бог сотворил свет физический – солнце, луну и звезды (Быт. 1: 3, 14). Сказание Патерика без сомнения хочет засвидетельствовать, что нетварный Божественный свет может излучать Божия Матерь через свою чудотворную икону, что является довольно смелым утверждением с богословско-догматической точки зрения, тем более, что оно сделано еще до начала исихастских споров в Византии,¹ хотя уже в *Акафисте Пресвятой Богородице* (VI в.) читаем: «Радѣйсѣ, Свѣтъ неизреченнѣ родившасѣ» (Акафистник 1993: 1, 42). Ослепительный свет, увиденный присутствовавшими, – это возвеличение Богоматери, которая в рождестве Сына исполнилась Божественного света и с того времени

196–199). По окончании эпохи иконоборчества список патриарха Германа чудесным образом вернулся в Константинополь. Это сказание было широко известно на Руси в связи также с тем, что знаменитая Тихвинская Одигитрия, явившаяся в XIV веке, согласно преданию, и есть та самая Лиддская (Римская) икона Богородицы (см. Книга 2004: 54–55).

¹ *Патерик*, как известно, составлен в начале XIII века, но события, связанные с иконой, относятся к середине 80-х годов XI века.

может излучать принятый Ею в Себя Божественный свет. Тем самым также подтверждается не только чудотворность конкретного образа, но святость церковного образа вообще; возвеличивается икона, которая способна стать окном, через которое может пролиться в мир из Царства Небесного божественная энергия нетварного света. Следует обратить внимание на *двукратное* воссияние света. Первый раз просиял образ Богородицы. А второй раз? Если исходить из того, что автор говорит «се паки свѣтъ... ѡсѣѡ», то можно подумать, что «паки», еще раз просияла мозаичная икона в алтаре. Но поскольку голубь скрылся в образе Спасителя, то нельзя исключать того, что второй раз воссиял образ Вседержителя в куполе.

С явлением чудотворной самоизобразившейся иконы связано освящение росписей и икон храма, всего экономоса новой церкви. Вначале присутствующие не понимают, кто этот голубь, и даже пытаются его поймать как случайно залетевшую с улицы птицу. Но скоро всем становится ясно, что это Святой Дух, который освятил каждое изображение и храм в целом. По православным представлениям Иисус Христос, Богородица, святые не просто изображаются на иконе, но своей благодатью реально «присутствуют» на ней, они «слышат» молитвы человеческие и по вере человека всегда готовы оказать ему помощь. Почитание, которое человек воздает образу, это не почитание дерева, линий и красок, что было бы идолопоклонством, а мысленное воззрение на Первообраз и восхождение к нему. Но кто обеспечивает реальное присутствие святого на своей иконе, кто возносит почитание видимого образа к невидимому Первообразу? Ответ на этот вопрос дал святитель Василий Великий: «Невозможно иначе видеть образ Бога невидимого как только в озарении Духа... При озарении только Духа, собственно и надлежащим образом, видим сияние славы Божией...» (Василий 1845: 330–331). Сказание о явлении иконы, об излучении ею неизреченного света и о Святом Духе в виде голубя, освятившем иконы, мозаики и фрески, является словесной иконой мысли Василия Великого. В иконопочитании Первообраз и образ, Дух и Свет действуют в гармонии и единстве. Явление в храме Святого Духа в виде голубя и предваряется, и завершается явлением ослепительного чудесного света.

Интересно в этом сказании проследить последовательность, с которой голубь освящает иконы и храм: он вылетает из уст самоизобра-

жившейся иконы → скрывается в изображении Вседержителя в куполе → вылетает через уста Спасителя → садится на голову или на руку изображенным святым → скрывается за местным образом Богородицы в иконостасе, за алтарной завесой → вылетает из уст местного образа → скрывается через уста подкупольного образа Спасителя. Итак, голубь, символизирующий Святого Духа, вылетает из уст самоизобразившейся иконы Богородицы и тем самым Она становится одним из источников, низводящих в мир благодать Святого Духа.¹ Далее голубь поднимается вверх. Очевидно, что имеется в виду фреска Спаса Вседержителя в куполе храма. Там он исчезает, но вылетает опять не из-за образа, а из уст Спасителя, и только тогда освящает изображения святых на стенах и на иконах храма. Святой Дух связывает в некое духовное единство Богородицу, рожденного Ею Спасителя и святых, благоугодивших Ему своей святой жизнью. Затем голубь снова исчезает, но уже за наместным образом Богородицы в иконостасе, тем самым выделяя его из других икон храма и как наместный, и как чудотворный, который привел и зодчих, и иконописцев в Киев для строительства и росписи храма.² Когда приставили лестницу к иконостасу, чтобы поймать голубя, то он опять вылетел из уст, но не новоявленного мозаичного образа в алтаре, а из уст местной иконы. Тем самым он невидимо соединил два богородичных образа – местный в иконостасе и алтарный мозаичный. Только после этого присутствующие понимают, что это не обычный голубь, ведь он таинственным образом преодолевает пространство, легко уходит за границы видимого мира и вновь появляется в любом месте. Наконец, голубь летит опять вверх и скрывается от присутствующих через уста подкупольного образа. Круг – символ вечности – завершен. Святой Дух, оставив на земле знамения своего невидимого присутствия, вознеся к месту своего предвечного пребывания во Святой Троице, а церковь из культового строения преобразилась в храм, в энотопос, в особое место, на которое во время совершения богослужений нисходит святая Божия вечность.

¹ Это также выглядит довольно смело с богословской точки зрения, но следует иметь в виду, что в Благовещении Святой Дух нисшел на Пресвятую Деву (см. Мф. 1: 20; Лк. 1: 35).

² В *Слове о пришествии мастеров церковных из Царьграда* рассказывается, что зодчим во Влахернской церкви Константинополя было явление Богородицы, которая послал их в Киев для возведения храма и дала им икону, сказав при этом: «*Та наместнаа да вѣдетъ*» (Патерик 1997: 302).

Все рассказанное имеет прямое отношение к преп. Алипию Печерскому. Будущий Печерский архимандрит, черноризец Поликарп сообщает: «**Сѣ нимѣ же (с мастерами, с присутствовавшими в храме. – В.Л.) бѣ сѣй блаженный Алимпіе, видѣвъ дѣтель Свѣтаго Дѣха, пребывающѣ въ той свѣтѣй честнѣй церкви Печерьской**» (Патерик 1997: 458). Итак, житие преп. Алипия начинается с чудес от икон Печерского храма, непосредственным свидетелем которых он был: самоизобразившаяся икона Богородицы в алтаре, двукратное воссияние света от икон, освящение настенных и иконных изображений Святым Духом, явившемся в образе голубя.

Преп. Алипий оставался с мастерами во все время работ по росписи храма, далее Поликарп сообщает: «**И егда же скончаше ю (церковь. – В.Л.) пишущѣ, тогда блаженный Алимпіе пострижен бысть при игѣмени Никонѣ**» (Патерик 1997: 458). Очевидно, чудеса, связанные с иконами, так сильно подействовали на молодого иконописца, что пред ним открылся один двуединый путь: монашество и иконописание. Поскольку известно, что игумен Никон скончался в 1088 году, то эту дату можно считать началом монашеского служения преп. Алипия. Таким образом, следует предположить, что он оставался в учениках (и, вероятно, в послушниках) около четырех лет.

О великом мастерстве Алипия черноризец Поликарп говорит так: «**Добрѣ навѣкъ хитрости ікѣннѣй, ікѣны писати хитрѣ бѣ сѣлау**» (Патерик 1997: 458–460).¹ В житии также подчеркивается, что он, во-первых, работал, не покладая рук, так что икон хватало и игумену, и братии, во-вторых, за свои труды не брал плату;² в-третьих, в случае отсутствия заказов принимал в долг все необходимое для работы и писал икону заимодавцу, в-четвертых, он просил братию приносить ему обветшавшие иконы для поновления, т.е. святой был, возможно, первым реставратором Киевской Руси (см. Патерик 1997: 458–460).

¹ Как известно, «хитрость» в древнерусском языке значила искусство, а «хитрый» – искусный, умелый.

² Когда Поликарп сообщает, что преподобный не брал денег за работу, то это относится только к иконам, написанным для игумена и братии. Очевидно, что для писания икон нужны различные материалы, краски, драгоценные металлы. Поэтому ниже в житии Алипия говорится следующее: «**Сѣй блаженный Алимпіе... на три части раздѣлаше рѣкодѣліа своа: єдинѣ часть на свѣтѣа ікѣны, а вторѣю часть въ милостиню нищимѣ, а трѣтїю часть на потрѣбѣ тѣла своємѣ**» (Патерик 1997: 460).

Следующий эпизод имеет особое значение в житии святого. Один богатый киевлянин заболел проказой. Он долго лечился у врачей и, как подчеркивается в житии, даже у волхвов и иноверных, но ничего не помогало. Пришел этот человек и в Печерский монастырь, где был ископан колодец самым преп. Феодосием. Вода из колодца не раз исцеляла благоверных киевлян. Но больной пришел без веры в Бога, без доверия к святому Феодосию, он хотел лишь *попробовать*, не поможет ли эта вода. Дали ему попить святой воды, помочили лицо и всю голову, и болезнь стала еще хуже, так что от больного исходил страшный смрад, и каждый день он ждал смерти. Тогда больной пришел к преп. Алипию, исповедовался у него в грехе неверия. Святой иконописец «*многѡ поучивъ его еже ѡ спасеніи дѹши, вземъ вапъницю и шаровными вапы, ими же ікѡны писаше, и снмъ лице егѡ оукраси и стрѹпы гнойныя замазавъ, и сего на первое подобіе и благоуобразіе претвори*» (Патерик 1997: 460).¹ Затем святой иконописец причастил больного, повелел умыться водой, которой умываются священники, и струпья спали с лица прокаженного.

Инок Поликарп подчеркивает, что преп. Алипий уподобился Иисусу Христу, который помазал брением глаза слепого, послал его умыться в Силоамской купели, и тот выздоровел (Ин. 9: 1–7). Автор жития сравнивает преп. Алипия также с учеником пророка Илии Елисеем, который исцелил Неемана Сириянина от проказы (4Цар. 5: 1–14). Преп. Алипий исцелил больного, но «честь исцеления» отдал «служителям Божиим», т.е. священникам и воде, которой они умывались. Другое, что подчеркивает Поликарп, – душевное исцеление больного, ведь Алипий исцелил его не только от телесной болезни, но и от душевной проказы – от неверия и языческих заблуждений. Хотя житие об этом не упоминает, но можно также сказать, что преп. Алипий уподобился и св. Луке, который, согласно преданию, был не только апостолом и евангелистом, но также иконописцем и врачом, т.е. он первым соединил в одном лице врачебное и иконописное искусство.

¹ Древнерусские иконописцы употребляли для названия красок два слова – «вапа» или «вапъ» и «шара» или «шаръ». Оба они встречаются в житии преп. Алипия. Как человек есть единство души и тела, так «шаровная вапа» – единство краски и цвета. Вапа – источник излучения и вместе с тем само излучение, она воспринимается в единстве осязаемого и неосязаемого духовного воздействия.

Может показаться, что этот эпизод не имеет отношения к иконе и иконописанию, однако это не так. Самая яркая деталь сказания – исцеление с помощью помазания лица иконными красками. Материальные краски обретают чудотворную силу по причине того, что они находятся в руках святого человека, а также потому, что ими пишут святые иконы. Но главное в этом исцелении не краски, а восстановление, возрождение образа Божия. Человек сотворен по образу и подобию Божию, он есть живая икона Христа, правда, икона, затемненная грехами, душевными и телесными недугами. Преп. Алипий своими действиями подтверждает, что каждый человек создан по образу Божию, что сам человек виноват в искажении своего небесного образа, что каждый человек может исцелиться и вернуть себе утраченный образ Божий. Единственное, но не легко выполнимое условие – чистая и искренняя покаянная вера. *Патерик* утверждает мысль о том, что каждый человек является не просто живой иконой Божией, но чудотворной иконой, только эту чудотворность надо выявить, открыть, явить, поскольку Бог любит свободу человека: вопреки воле и желанию больного и грешного Господь не очистит, не «реставрирует» потемневшую от грехов живую икону.¹

Память об этом чуде исцеления и восстановления лика прокаженного преп. Алипием долго жила в Киеве, а правнук исцеленного выразил свою благодарность монастырю тем, что оковал золотом кивот над святым престолом Печерской церкви (Патерик 1997: 462).

Следующий эпизод, рассказанный Поликарпом, уже вполне определенно представляет собой сказание о чудотворных иконах; он ясно свидетельствует о том, что святой иконописец находился под особым покровительством Божиим. Один богатый киевлянин построил на свои средства церковь и через двух монахов Печерского монастыря заказал преп. Алипию семь икон – две в местный и пять в деисусный ряд иконостаса,² причем он дал и иконные доски. Монахи взяли деньги, золото и

¹ В богослужебных песнопениях Великого поста и панихиды не раз встречается прошение, обращенное ко Христу очистить образ Божий в человеке, осквернившем свой образ грехами, и вернуть его к прежнему подобию. Например, в Великом каноне поется: «Погревохъ перваго вбраза добротоу, Спасе, страстьми, юже пакы иногда драхмѣ взыскавъ, вбрати» (Триодь 2003: 297).

² Две иконы в местный ряд, вероятно, были образами Спаса Вседержителя и Богородицы Одигитрии, а на пяти иконах для деисусного чина, скорее всего, были изображены Спаситель во славе, Богородица, Иоанн Креститель и архангелы Михаил и

растратили их, Алипию же ничего не сказали. И еще два раза приходили они от имени Алипия к заказчику, а тот по любви к иконописцу с радостью давал им золото и деньги на иконы. При третьем посещении монахов он сказал: «**Аще и до десятижды въпросить, то дамъ, токмоу благословенїа егѡ хощѣ и молитвы, и дѣла рѣкѣ егѡ**», – настолько велика была любовь христолюбивого киевлянина к преп. Алипию (Патерик 1997: 464). Наконец, когда заказчик послал в монастырь узнать готовы ли иконы, монахи ответили, что Алипий взял деньги, но икон писать не хочет. Тогда этот человек пришел к игумену монастыря жаловаться на Алипия. Игумен был удивлен, зная, что Алипий часто и даром пишет иконы. Призвали святого иконописца, но он, конечно, ничего не мог объяснить по неведению. Тогда послали за монахами, бравшими деньги. Их на месте не оказалось, но иконы чудесным образом и очень искусно – «**сѣла хытры**» – оказались написанными на досках, взятых ими у заказчика (Патерик 1997: 464). Тогда все поклонились самоизобразившимся иконам: «**вси оудившася и оужасни бывше, съ трепетомъ ници на земли падоша и поклоншася нерѣкотворенномѣ, въразѣ Господа нашегѡ Исѣс Христа и пречистѣй егѡ Матере и святыхъ егѡ**» (Патерик 1997: 464). Монахи-обманщики после этого были изгнаны из монастыря. В некоторых списках *Патерики* самоизобразившаяся икона Спасителя называется «нерукотворенной» (Патерик 1997: 464), тем самым автор проводит параллель с византийским сказанием об известнейшей иконе *Нерукотворного Спаса* из легенды об Авгаре. Но, конечно, на иконе Алипия был изображен скорее всего *Вседержитель*, если для местного ряда, или *Спас во славе*, если для *Деисиса*, но не *Спас Нерукотворный*.

Повествование, однако, на этом не кончается. Монахи, как выясняется из дальнейшего повествования, были иконописцами. Из зависти к преп. Алипию они придумали новую ложь, настаивая на том, что это они написали иконы, а не сами иконы изобразились. К тому же они стали убеждать народ, во множестве приходивший поклониться чудотворным иконам, – не верить чуду. И тогда Господь еще раз прославил свои иконы и преп. Алипия. Во время большого пожара в Киеве выгорел почти весь Подол, сгорела и церковь, где стояли чудотворные иконы, но «**по пожарѣ върѣтошася седмь іконъ тѣхъ цѣлы**» (Патерик 1997: 464). Даже сам великий князь Владимир Мономах пришел посмотреть на

такое чудо. Позже в 1124 году он послал икону пресвятой Богородицы в Ростов, в построенную им церковь. Там произошло еще два чуда. Церковь обрушилась, но икона осталась цела. Тогда чудотворный образ перенесли в деревянную церковь, которая позже сгорела, но икона и на этот раз осталась невредимой: «ни знаменїа огненагѡ на собѣ имѣщи»,¹ – подчеркивает автор сказания. Как сообщает далее Поликарп, он лично видел эту икону и был свидетелем чудес в Ростове (Патерик 1997: 464).²

Последняя часть жития преп. Алипия представляет собой еще одно сказание о чудесным образом написанной иконе. Святого попросили написать местный образ к празднику *Успения Богородицы*. Взявшись за дело, он внезапно разболелся и не смог продолжить работу. Заказчик несколько раз «докучал» ему и уже жалел, что не доверил эту работу другому иконописцу. Алипий же успокаивал его, говоря, что Господь может и одним словом своим написать икону. В канун же праздника *Успения Богородицы* преп. Алипий увидел в своей келье светлого юношу, который начал дописывать образ. Юноша за три часа, как говорится в житии, закончил икону, и так, по быстроте, с которой он работал,³ Алипий понял, что это Господь послал своего Ангела завершить икону. Примечателен и конец этого эпизода. Ангел закончил образ и обратился к иконописцу: «У, калѣѣре, егда что недостаточнѡ или чимѣ погрѣшихъ?» (Патерик 1997: 466), т.е. не ошибся ли он в чем, не нужно ли что исправить в иконе. Так автор сказания ставит преп. Алипия по его мастерству выше Ангела. Иконописец одобряет икону Ангела и тот вместе с иконой становится невидим.

В день праздника утром заказчик со скорбью вошел в храм. Отворив церковные двери он вдруг увидел икону на предназначенном для нее месте, всю сияющую ослепительным светом. Присутствовавшие поклонились ей, а боголюбец-заказчик пошел в монастырь рассказать о слу-

¹ Т.е. на иконе не осталось никакого следа от огня, в котором полностью сгорела церковь.

² Исходя из этого некоторые исследователи считают Поликарпа ростовчанином по происхождению.

³ По некоторым летописным сведениям хорошие иконописцы писали в год три-четыре иконы. Конечно, число написанных икон зависело от их размера, от работоспособности мастера, от того также, прибегал ли он к помощи учеников. Наконец, многие мастера летом были заняты настенными росписями и могли писать иконы только с поздней осени по раннюю весну.

чившемся игумену. Вместе они зашли в келью Алипия и тот рассказал им об Ангеле, написавшем икону и доставившим ее в храм. Этот же Ангел явился Алипию и в минуту кончины, чтобы взять его в Царство Небесное. Преп. Алипий предал душу Богу на глазах игумена и этого заказчика, как следует из патерика, в день *Успения Богородицы* или на следующий день.

Отметим, что большая часть чудотворных богородичных образов – это изображения Богородицы с Младенцем. Обычно это *Одигитрия* (например, Смоленская), *Умиление* (например, Владимирская), *Знамение* (например, Новгородская) или *Богоматерь на престоле* (например, Всепарица). Реже встречаются чудотворные образы Богоматери без Младенца (например, Боголюбская). Здесь же мы читаем сказание о чудотворной иконе *праздника*. Согласно календарю, Церковь чествует всего несколько чудотворных икон богородичных праздников: *Рождества Богородицы* (Глинская, Лукиановская и Сямская иконы), *Благовещения* (Киевская, Устюжская и Московская иконы) и *Успения* (Киево-Печерская, Псково-Печерская и Пюхтицкая иконы). Уникальность описанного в *Патерике* чудотворного образа, завершенного Ангелом, состоит в том, что это – первая чудотворная икона *Успения Богородицы* в Киевской Руси, и это первое сказание о чудотворной иконе богородичного праздника.

Надо сказать несколько слов и об иконах преп. Алипия. Одну из семи предназначенных для иконостаса самоизобразившихся икон называют *Владимирская Ростовская*. Владимирской ее именуют не по иконографическому сходству со знаменитой чудотворной Владимирской иконой Богоматери, а потому, что она прислана в Ростов князем Владимиром Мономахом. По преданию это произошло, как уже упоминалось, в 1124 году. Чудотворный образ еще несколько раз уцелел в пожарах и падениях храма в 1160, 1204, 1408 годах (Макарий 1994–1997: II, 646–648; III, 622). В Ростове эта икона преп. Алипия пользовалась большим почитанием, однако ее исследование показало, что она написана в XVII веке (Мельник 1993: 212–213). Как и когда икона преп. Алипия была заменена поздней копией, установить теперь невозможно.

И.Э. Грабарь, Д.В. Айналов, В.И. Антонова, В.Г. Брюсова (Грабарь 1966: 168; Ainalov 1933: 56–61; Антонова – Мнева 1963: 51–54; Брюсова 1986: 84–85) считают, что до нас все же дошла ростовская икона преп. Алипия: это широко известная Богоматерь *Великая Панагия* (Всесвятая), которую часто называют *Ярославской Орантой*, поскольку ее нашли в

Спасском монастыре Ярославля. Икона происходит из Ростова, и возможно именно ее почитали там как произведение кисти преп. Алипия. Икона была перенесена в Ярославль после 1788 года, когда по причине упразднения ростовской митрополии резиденцией ярославских митрополитов стал ярославский Спасский монастырь. Назовем несколько особенностей известнейшего образа. Это большая по размерам икона (193x120 см). Богородица изображена фронтально, в полный рост с молитвенно воздетыми руками, при этом она стоит не на поземе, а на красном овальном подножии. На Ее груди в медальоне написан *Спас Эммануил* (поясное изображение Спасителя в отроческом возрасте), но благословляет Он не одной рукой, как обычно, а обеими руками. В правом и левом верхних углах – медальоны с изображениями архангелов Михаила и Гавриила. Нимбы у всех белые, а не золотые. Иконографический тип образа восходит к древней и прославленной иконе Богородицы Влахернитиссы – *Великой Панагии* (см. Кондаков 1998: II, 57–60, 64, 89–90, 92, 108 и др.). Как повествует *Киево-Печерский патерик*, греческим зодчим, построившим впоследствии Печерский Успенский храм, было явление Богоматери именно во Влахернском храме, там же Богородица показала им в небе и модель церкви, которую они должны возвести в Киеве. Печерский игумен Стефан, по изгнании своем из монастыря в 1078 году, основал новую обитель на ручье Клове между Киевом и Печерским монастырем и там воздвиг каменную церковь в честь Влахернской Богоматери (Патерик 1997: 310, 645–646). Так что киевское зодчество и киевская иконопись с самого начала были связаны с Влахернским храмом и с его святыней – *Великой Панагией*.¹ Поэтому нет ничего удивительного в том,

¹ В печатном издании *Патерики* 1661 года имеется гравюра на отдельном листе «Венец Пресвятой Богородицы». В центре в полный рост изображена Богородица Великая Панагия с воздетыми в молитве руками, на главе Ее корона, монограмма МР ΘΥ вписана в нимб. На груди изображен Младенец без мандорлы, в левой руке у Него свиток, правой – Он благословляет. Вокруг Богородицы в восьмиконечные звезды вписаны имена печерских игуменов и архимандритов. Преподобные Антоний и Феодосий изображены в отдельных медальонах справа и слева от Богородицы. Звезды с именами настоятелей монастыря пронумерованы в хронологическом порядке: в углу каждой звезды имеется буквенный номер. Например, под первым номером значится Варлаам, поставленный в игумены еще преп. Антонием, под вторым – Стефан, под третьим – Никон, которого называли Великим, и т.д. Внизу под ногами Богородицы можно видеть звезды с именами Петра Могилы, Иосифа Тризны и Иннокентия Гизеля (с номерами соответственно 50, 51, 52). На эту гравюру интересно обратить внимание прежде всего потому,

что преп. Алипий написал именно этот образ Богоматери. Вначале исследователи датировали икону началом XII века (не позже 1114 года – предположительная дата кончины преп. Алипия).¹ В настоящее время икону датируют началом XIII века. При такой датировке она никак не может принадлежать кисти преп. Алипия (см. Каталог 1995: 68–70; Словарь 2003: 44).

И еще одну икону можно возвести ко временам преп. Алипия, и, возможно, к нему самому. Речь идет об иконе *Богоматерь Печерская* (Свенская) с предстоящими Феодосием и Антонием. Двойное название иконы объясняется просто: Печерская она потому, что происходит из Киево-Печерского монастыря, а Свенская – потому, что при перенесении ее в Брянск по просьбе больного князя Романа Черниговского в 1288 году, она чудесным образом выбрала себе место на реке Свене. Там произошло исцеление вышедшего навстречу князя, и там же он воздвиг в честь иконы Богородицы Свенский Успенский монастырь.

Иконография образа восходит к древнейшим изображениям Богоматери с Младенцем на престоле, которые можно видеть, например, в поклонении волхвов в катакомбах Петра и Марцеллина (III в.), а также в катакомбах Домитиллы (IV в.) (Кондаков 1998: I, 30–36). На Руси широко известна икона *Богоматери Кипрской* с такой же композицией и предстоящими архангелами Михаилом и Гавриилом (Поселянин 1993: 251–253), а в последнее время приобрел широкую известность образ этого иконографического типа под названием *Всецарица*. На Печерской иконе Богородица сидит прямо и держит Младенца перед собой на коленях. Младенец, так же как и на иконе *Ярославской Оранты*, благословляет двумя руками. По сторонам Богородицы изображены преподобные Антоний и Феодосий с развернутыми свитками. Текст на свитке преп. Феодосия сохранился плохо, но на свитке Антония легко читается. Как полагают исследователи, икона довольно точно передает внешние черты Антония и Феодосия (см. Каталог 1995: 72). Итак, при жизни преп. Алипия – через десять лет после кончины Антония и Феодосия – в Киево-Печер-

что художник изобразил не Одигитрию, которая привела в Киев византийских зодчих, не Киевское Успение, с которым связано несколько преданий *Патерика*, не Софию Киевскую, наконец, но именно Великую Панагию.

¹ Большинство исследователей отрицает достоверность даты кончины преп. Алипия, считая ее вымышленной и не имеющей подтверждения в источниках (см. Назаренко 2001: 20).

ском монастыре существовала икона, на которой были изображены оба святых, и их можно было узнать,¹ т.е. икона еще несла на себе портретные черты. Преподобные Антоний и Феодосий скончались соответственно в 1073 и 1074 годах. Алипий мог знать их лично и не раз видеть их в детстве или в отроческом возрасте, вероятно поэтому его икона запечатлела их реальные черты. Икона, как правило, датируется концом XIII века (время ее перенесения в Брянск), и в этом случае она не может быть произведением преп. Алипия. Но В.И. Антонова предположила, что икона является списком с несохранившейся древней святыни (Антонова – Мнева 1963: 77), то есть икона все же может быть *списком* иконы преп. Алипия. Недавно А.Н. Овчинников высказался за другую датировку иконы: XI – начало XII века (Овчинников 1986: 52–61), а это значит, что икона все же может быть произведением самого преп. Алипия. Киевскому мастеру приписывали также икону *Предста Царица*, которую называют также *Царь царем*. Неизвестно, когда возникло предание о принадлежности этой иконы преп. Алипию. Уже сам сюжет иконы говорит о ее позднем происхождении. Кроме того, в самом начале XVIII века она была переписана Кириллом Улановым. В настоящее время она считается произведением сербского иконописца XIV века (см. Толстая 1979: 48). Наконец, в последнее время преп. Алипию атрибутируют мозаики Михайловского Златоверхого собора в Киеве, взорванного в 1935 году.

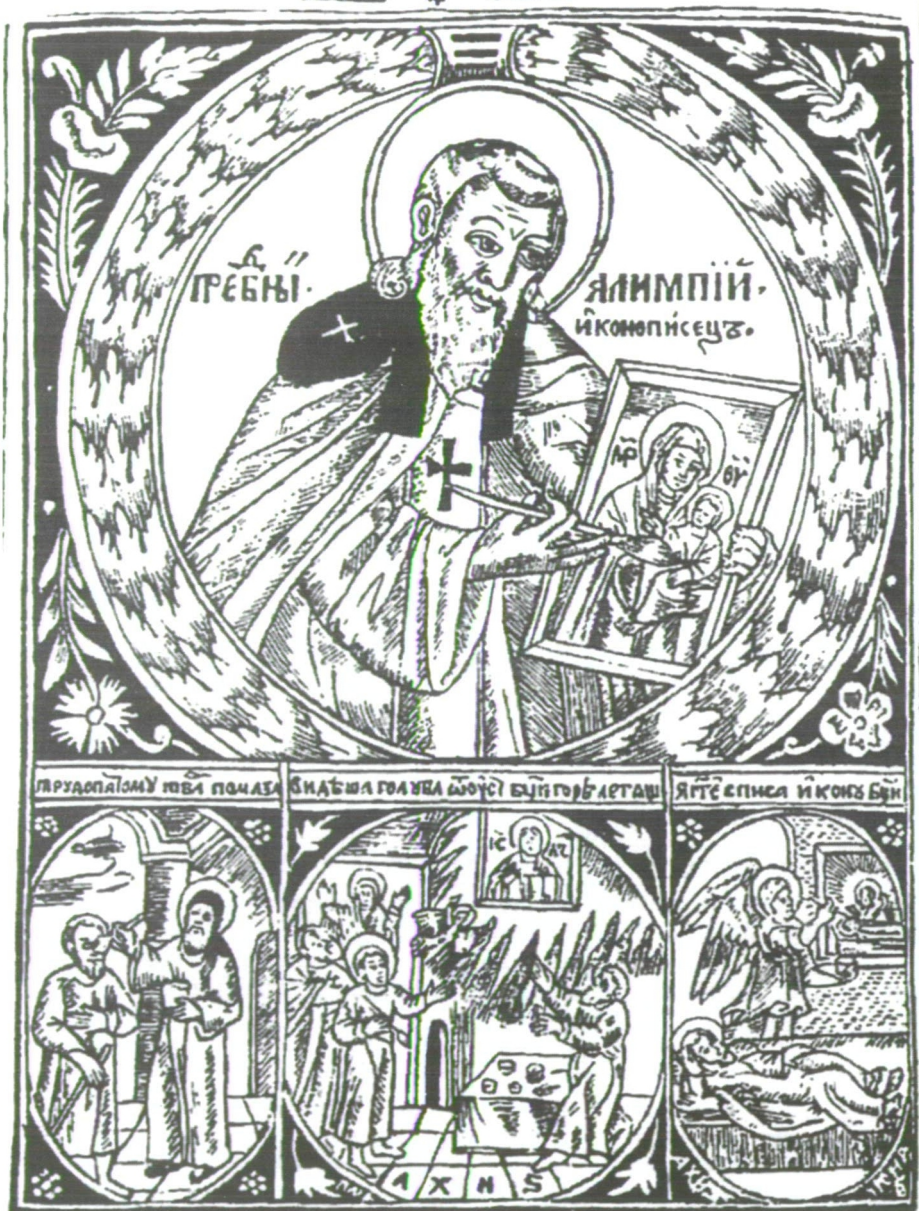
В заключение скажем о композиции *Слова об Алипии-иконописце*. Обычно житие строится следующим образом. Вначале говорится о родителях и детстве святого. У преп. Алипия были благочестивые родители. Об этом можно судить по тому, что они привели сына в монастырь и отдали учиться иконописанию, поэтому можно сказать, что детство и отрочество святого прошло в монастыре или в тесной связи с монастырем. Далее следует пострижение Алипия в монахи (при Никоне, которого некоторые рукописи называют «великим»). Это также важный этап в житии святого; в клеймах житийных икон он, как правило, изображается. Вслед за этим автор говорит о рукоположении святого во священники. Обычно на житийных иконах святых это также изображается в отдельном клейме. Затем повествуется об искушениях, которые преп. Алипий испытал в монастыре (эпизод с двумя монахами, обманувшими иконо-

¹ Так, по иконе, их узнали византийские мастера-иконописцы, когда прибыли в Киев и попросили показать им тех, кто их подрядил.

писца и заказчика). Несколько раз в житии описывается помощь Божия Алипия в разных случаях и чудеса. Наконец, описывается блаженная кончина святого в присутствии игумена, заказчика и Ангела. И все эти этапы его жития связаны с чудотворными иконами или с чудотворениями от икон. Его отрочество связано со знаменитой самоизобразившейся иконой Печерского Успенского храма, его пострижение связано с завершением иконописных работ в церкви и с началом его деятельности как самостоятельного мастера-иконника. Его рукоположение во пресвитера связано с исцелением прокаженного, т.е. с чудом написания «живой иконы». Испытания Алипия также связаны с иконами. Вопреки обману и клевете врагов Алипия он стал *номинальным* автором семи самоизобразившихся икон. Это один самых интересных фактов его жития: иконы изобразились на досках сами (так сообщают все тексты), но приписываются они кисти Алипия. Конец его жизни и кончина также осенены иконными чудесами: последний образ, начатый святым, дописан самим Ангелом Божиим, который потом пришел, чтобы проводить душу святого иконописца к Богу. Символичен и день, в который скончался Алипий, – Успение Богородицы, престольный праздник монастыря.¹ В богослужебных песнопениях говорится, что смерть праведника – это не кончина, а блаженное успение. Таким успением можно назвать и кончину преп. Алипия. И последнее. Чаще всего житие кончается посмертными чудесами святого. Казалось бы в житии Алипия их нет, однако таковым чудом можно считать икону Владимирской Ростовской иконы Богородицы, которая уже после кончины Алипия была передана Владимиром Мономахом в Ростов, и там несколько раз уцелела в пожарах и обрушении храма. Таким образом, житие преп. Алипия имеет традиционную композицию жития святого, но все события его жизни прямо или косвенно связаны с иконами и чудесами от икон. Патеричное *Слово об Алипии-иконотисце* составлено как череда, как своего рода «златая цепь» чудес от икон.

Приложение: гравюра с изображением преп. Алипия Печерского.

¹ Память преп. Алипия совершается дважды: 17 августа – на третий день после Успения Богородицы, но в рамках попразднества, и 28 сентября – в Соборе Киево-Печерских святых. Возможно, преп. Алипий скончался не в самый день Успения, а именно 17-го августа.

Эта гравюра выполнена мастером Ильей в 1656 году – о чем свидетельствует надпись в среднем нижнем клейме – для Киево-Печерского патерика издания 1661 года.¹ Изображение Алипия заключено в круг. В левой руке он держит икону Богородицы Одигитрии с надписью на греческом языке – ΜΡ ΘΥ, в правой у него – кисть, которой он касается изображения Младенца. Алипий изображен в преподобническом одеянии, как и предписывается более поздними подлинниками XVIII и XIX веков.² Его глава обнажена, нимб чистый без штриховки, на правом плече лежит черный кукуль с крестом. На груди Алипия виден аналав с крестом, что является принадлежностью схимнических одежд (как и кукуль с крестом). Надпись по сторонам изображения гласит: «**прѣвны Алипій иконописецъ**» («**прѣвны**», т.е. преподобный, под буквенным титлом в виде буквы «д», т.н. «добро-титлом»).

Внизу гравюры находятся три клейма: боковые – овальной, а среднее – круглой формы. Надпись в первом клейме гласит: «**трудоуато-мѣ тва помаза**». Здесь изображен эпизод исцеления преп. Алипием прокаженного. «Трудоватый» – значит «болящий» (см. Срезневский 1903: III, 1006);³ в церковно-славянском языке «трудный» – это больной, недужный (ср.: «трудоуатица» – больница); «труд» – значит болезнь, конечно, в старославянском на месте «у» пишется «юс большой» – **трьдъ** (см. Срезневский 1903: III, 1008–1009; Дьяченко 1993: 736).⁴ Слово «**тва**»

¹ Это уже второе (первое вышло в 1635 году) печатное издание Патерика, выполненное «по повелению и благословению» печерского архимандрита Иннокентия Гизеля († 1683) на церковно-славянском языке. В книге 49 гравюр, не считая заставок, концовок и инициалов. Большая часть гравюр выполнена мастером Ильей в период с 1655 по 1660 годы.

² Например, в одном подлиннике XIX века из собрания ИРЛИ говорится: «Сед, брада Сергиева, на конец поуже, власы с ушей свились, схи́ма, в правой руке держит образ Богородицы, ризы преподобнические» (см. Назаренко 2001: 21). Кажется, можно быть уверенным, что подлинники с описанием преп. Алипия восходят к гравюре мастера Ильи, поскольку словесное описание в подлиннике совпадает с гравюрой во всем, вплоть до того, что «власы с ушей свились».

³ Срезневский приводит пример из языка XI века.

⁴ В этом случае Срезневский приводит пример также из XI века. Церковнославянское «трудоватый» (больной) созвучно с польским «trędowaty», которое значит «прокаженный» (см. Стыпула 1980: 639). Так что в надписании первого клейма можно увидеть и влияние польского языка. Такое предположение не беспочвенно, поскольку *первое печатное* издание Патерика было осуществлено в 1635 году по благословению митрополита Петра Могилы Сильвестром Коссовым, епископом Мстиславским (с 1647 года

написано под буквенным «рцы-титлом» в форме горизонтально расположенной буквы «р». В украинском языке твар – значит лицо, обличье; это слово приводится во всех украинских словарях с пометкой «устаревшее» или «народное» (см., например, Szótár 2001: 334). Для мастера Ильи оно, конечно, таковым не было.¹ Итак, в первом клейме Алипий держит в левой руке «вапницу», а в правой – кисточку, которой помазывает лицо больного. Отметим, что святой изображен в том кукуле, который лежит на его плече в главном изображении. Действие происходит внутри палат.

Второе клеймо посвящено чуду с самоизобразившейся мозаичной иконой. Надпись во втором клейме: «Видѣша голѣва ѿ оуст Бци горѣ летащ(а)». Слово **Бци** (Богородицы) стоит под простым титлом. Это самое интересное по композиции и мысли изображение. Слева сверху изображена икона Богородицы, именно икона в раме, а не алтарная мозаика, как говорится в Патерике. При этом с точки зрения иконографии – это изображение Божией Матери *Нерушимая Стена*, как в Софийском соборе. Нельзя ли в связи с этим предположить, что у гравера Ильи произошла контаминация двух киевских храмов? Или же действительно самоизобразившаяся мозаичная икона в алтаре Печерского храма была *Орантой* или *Нерушимой стеной*, как ее называли на Руси? Внизу перед иконой художник изобразил одного из присутствовавших тогда в храме мастеров и преп. Алипия, которого можно узнать по наличию нимба. Справа внизу изображен греческий иконописец, перед ним – столик с красками или мозаикой. В верхней части клейма видна икона Спасителя. Она находится не посередине, а чуть сдвинута вправо. Это Спас Вседержитель с обычным надписанием ІС ХС. В *Патерике* читается, что голубь из уст Богородицы полетел «горѣ», т.е. вверх к фреске Спасителя в куполе. На гравюре же Спаситель представлен как икона, заключенная в раму.

митрополит Киевский), именно на польском языке под названием: Paterikon, abo Żywoty ss. ojców pieczarskich. Мастер Илья мог воспользоваться польским переводом, и так в надписании клейма появилось слово «трудоуатый», хотя в рукописях самого *Патерика* употребляются два слова — «прокаженный» и «больной». Но, конечно, надпись легко понять и при опоре на церковно-славянский язык. Кроме того у мастера Ильи могла быть рукописная редакция *Патерика*, составленная в 1647–1656 годах печерским архимандритом Иосифом Тризной (известна в единственном списке – РГБ. Ф. 304. № 714).

¹ Слово «тварь» в значении «вид», «облик» приводится в Словаре Срезневского, при этом дается пример из языка XI века (см. Срезневский 1893–1903: III, 932).

Интересно, что образ окружен лучами сияния, т.е. по мысли мастера Ильи второй раз воссияла неземным светом не мозаичная икона Богородицы, а образ Спасителя, хотя из контекста повествования однозначно решить этот вопрос невозможно. Наконец, голубь изображен на диагонали из левого нижнего угла в верхний правый между Спасителем и преп. Алипием. Св. иконописец (тогда еще ученик) стоит с руками молитвенно воздетыми к иконе Спасителя, а голубь, как бы вылетая из его рук, устремляется к иконе Христа. Пол расчерчен прямоугольниками, он как бы выложен плиткой. Внизу на нем – обозначенная буквами дата, вписанная в прямоугольники: «**αχης**» – 1656.

Надписание третьего клейма: «**Αγγελε σπισα ικονη Βτσι**». Слово «**Αγγελε**», т.е. Ангел написано под двумя титлами – простым и буквенным в виде буквы «л»; над словом «**Βτσι**» (Богородицы), как и во втором клейме, – простое титло. В клейме на переднем плане покоится больной иконописец. Он в три четверти повернут к зрителю и не следит за работой Ангела. Возможно, художник Илья внимательно прочитал текст и решил, что Ангел не случайно в конце работы спросил Алипия, нравится ли тому икона. Такой вопрос возможен в том случае, если Алипий не следил за работой бесплотного с тех пор, как понял, кто помогает ему. Ангел изображен в короткой тунике, он также повернут в три четверти. Над главою у него нимб, видны оба крыла. В правой руке он держит кисть, в левой – баночку с красками. Перед ним в правом верхнем углу икона *Успения Богородицы*. Видна покоящаяся на ложе Богородица и Спаситель с душою усопшей Божией Матери в виде спеленутого младенца на руках. Икона тоже заключена в раму. Как говорилось, правое и левое клейма имеют форму овала. На правом клейме в левом нижнем углу под овалом можно еще раз прочитать год: «**αχης**», а под овалом в правом нижнем углу находится даже дата создания произведения – «**ιουνα**» «**в**» (под титлом), т.е. 2-е июня. В этот день, как известно, совершается празднование чудотворной Киево-Братской иконе Божией Матери.¹ Итак, мы

¹ Явление чудотворной иконы Богородицы в Вышгороде произошло в 1654 году, за два года до написания гравюры. Самое известное чудо от иконы – после разорения Вышгорода поляками в союзе с татарами икона сама приплыла по Днепру в Киев и остановилась напротив Киево-Братского монастыря – произошло в 1662 году (см. Поселянин 1993: 566–567), т.е. через год после первого издания *Патерики* на церковно-славянском языке.

точно знаем дату создания или окончания гравюры.¹

Произведение мастера Ильи, о котором мы до сих пор говорили, опубликовано в книге «Древнерусские патерики» (см. Патерики 1999: 160–161). Там же в «Списке иллюстраций» указывается, что эта гравюра помещена на вклейке, значит не на отдельном листе (Патерики 1999: 494). Однако, в доступном нам собрании гравюр Патерика издания 1661 года изображение Алипия помещено в начале его жития. Внизу под изображением можно прочесть тринадцатисложный силлабический стих:

«Алипій писа вапы зракъ сты,
жизн дѣлы:

Образъ нешписанный зрѣтъ Божіа
силы».

Такого рода двустишия предпосланы и другим житиям *Патерика*. Обратим внимание, что в тексте имя Алипия пишется уже правильно, через ижицу, как в греческом языке, а не через простое «и», как у мастера Ильи. Слово «сты», т.е. «святыхъ» написано под простым и буквенным титлом «х». Над словом «жизн» стоит «паерок», означающий бывший редуцированный звук. Можно предложить следующий перевод двустишия:

«Алипий писал красками лик святых, жизнь (их) через дела (их),² (ныне же) он зрит неописуемый образ силы Божией».

Ниже следует узорная полоска с декоративным крестиком посередине. Такие полоски предваряют названия и других житий. Далее следует собственно название жизнеописания: «Житіе прпв Ѡца нше Алипїа

¹ Отметим также, что в киевском издании Печерского патерика 1702 года помещена гравюра преп. Алипия с теми же тремя клеймами внизу, но на главном изображении Алипий пишет икону преподобных Антония и Феодосия, а не Одигитрии (см. Назаренко 2001: 21).

² Скорее всего, автор хочет сказать, что Алипий писал лики святых, изображая их жизнь через их дела (или в их делах, с помощью их дел). Возможно, речь идет о житийных иконах, в клеймах которых показаны «дела» святых, но скорее всего – просто о том, что святая жизнь преподобного неизбежно отражается в его лике.

икѡнописца». Слово «**прпѣ**» (преподобнаго) – под буквенным «добро-титлом», как и в главном изображении; «**ѡца**» (отца) – под простым титлом; «**нше**» (нашего) – под простым и буквенным «глаголь-титлом». Имя Алипия опять написано через ижицу, а «**икѡнописца**» – через омегу, а не через о микрон, как у мастера Ильи. Как видим, здесь, во-первых, житие Алипия отделено от жития преп. Спиридона-просфорника, тогда как в древних рукописях они составляют одну главу,¹ а во-вторых, текст называется именно *житием*, т.е. ему дается жанровое определение, в рукописях же отдельная глава Патерика обычно называется «Словом». Следующая после заглавия строчка является придаточным предложением:

«Иже бѣ мзды Иконы къ црква писаше, и бы вра чѣдотворный иконописнымъ Вапы: за негоже написашася невидѣмо Икѡны Чѣдотворнымъ: послѣдиже и видимо Анггль икѡнѣ написа». Если некоторые слова вывести из-под титл и перевести, то получится следующее: «Житие преподобного отца нашего Алипия-иконописца, который без вознаграждения писал иконы для церквей, и был врачом-чудотворцем, (исцеляя) иконописными красками; чудотворные иконы вместо него сами написались невидимо; а позже и видимо Ангел написал (вместо него) икону».² Теперь сделаем несколько замечаний о словах под титлами: «**бѣ**» (без) – написано под буквенным титлом «з»; «**црква**» – под двумя титлами: простым и буквенным «м»; «**бы**» (бысть) – под буквенным титлом «ст»; «**вра**» (врач) – под буквенным титлом «ч»; «**Чѣдотворнымъ**» – под «рцы-титлом»; «**Анггль**» (Ангел) – под простым титлом. Обратим внимание также на колебания в правописании слова «икона»: в первых двух случаях (**Иконы, иконописнымъ**) написано через о микрон, в двух других случаях (**Икѡны, икѡнѣ**) – через омегу.

Слева на полях на уровне слова «житие» сделана пометка: «**мца агѣ зі дна**»; «**мца**» (месяца) – под «слово-титлом», т.е. буквенным титлом «с»; «**агѣ**» (августа) – под двумя титлами: «в» и «ст». Итак, месяца августа 17 дня – это церковное празднование памяти преп. Алипия и, возможно, день его блаженной кончины.³

¹ Житие преп. Спиридона составитель *Патерика* перенес в другое место и объединил его с жизнеописанием другого просфорника – преп. Никодима. Там они изображены рядом на одной гравюре, предваряющей их житие.

² Вставки, заключенные в скобки, принадлежат нам.

³ Исследование осуществлено при финансовой поддержке РГНФ в рамках

ЛИТЕРАТУРА

- Антонова – Мнева 1963* – Антонова В.И., Мнева Н.Е. Государственная Третьяковская галерея. Каталог древнерусской живописи XI – начала XVIII века. М., 1963. Т.1.
- Брюсова 1986* – Брюсова В.Г. К атрибуции произведений живописи домонгольского времени. «Ярославская Оранта» (Богоматерь Знамение) // Русское искусство XI – XIII веков. Сборник статей. М., 1986.
- Василий 1845* – Творения иже во святых отца нашего Василия Великого, архиепископа Кесарии Каппадокийския. Т. 3. М., 1845.
- Голубцов 1995* – Голубцов А.П. Из чтений по церковной археологии и литургике. СПб., 1995.
- Грабарь 1966* – Грабарь И. О древнерусском искусстве. Исследования, реставрация и охрана памятников. М., 1966.
- Деяния 1996* – Деяния Вселенских соборов. Т. IV. Издание пятое. СПб., 1996.
- Дьяченко 1993* – Полный церковно-славянский словарь. Сост. Священник, магистр Григорий Дьяченко. М., 1993.
- Евагрий 1853* – Евагрий Схоластик. Церковная история. Перев. СПб. Духовной Академии, пересмотрен и исправлен Серповой В.В. СПб., 1853.
- Житие 1904* – Житие святого евангелиста Луки // Жития святых, на русском языке изложенные по руководству Четьих-Миней св. Димитрия Ростовского. Книга вторая. М., 1904.
- Каталог 1995* – Государственная Третьяковская галерея. Каталог собрания. Древнерусское искусство X – начала XV века. М., 1995.
- Книга 2004* – Книга об иконе Богоматери Одигитрии Тихвинской. СПб., 2004.
- Кондаков 1998* – Кондаков Н.П. Иконография Богоматери. Т. 1–2. М., 1998.
- Легенды 1994* – Византийские легенды. Изд. подгот. С.В. Полякова. М., 1994.
- Луг 1896* – Луг духовный. Творение блаженного Иоанна Мосха. М., 1896.
- Макарий 1994–1997* – Макарий (Булгаков), митрополит Московский и Коломенский. История Русской Церкви. М., 1994–1997.
- Мельник 1993* – Мельник А.Г. К атрибуции двух икон из собрания Ростовского музея // История и культура ростовской земли. Ростов, 1993.
- Мещерская 1984* – Мещерская Е.Н. Легенда об Авгаре – раннесирийский литературный памятник. М., 1984.
- Назаренко 2001* – Назаренко А.В., Барская Н.А. Алипий // Православная энциклопедия. Т. 2. М., 2001.
- Овчинников 1986* – Овчинников А.Н. «Пантелеймон» из ГМИИ и «Богоматерь Печерская» из ГТГ в свете реставрационного исследования // Русское искусство XI – XIII веков. Сборник статей. М., 1986.
- Патерик 1991* – Киево-Печерский патерик. Киев, 1991 (репринт издания 1903 года).
- Патерик 1997* – Киево-Печерский патерик // Библиотека литературы Древней Руси. Т. 4. М., 1997.

- Патерики 1999* – Древнерусские патерики. Киево-Печерский патерик. Волоколамский патерик. Изд. подг. Л.А. Ольшевская и С.Н. Травников. М., 1999.
- Поселянин 1993* – Поселянин Е. Сказания о чудотворных иконах Богоматери и о Ея милостях роду человеческому. Коломна, 1993.
- Словарь 2003* – Словарь русских иконописцев XI – XVII века. Ред.-сост. И.А. Кочетков. М., 2003.
- Смирнова 2000* – Смирнова Э.С. Иконы XI в. из Софийского собора в Новгороде и проблема алтарной преграды // Иконостас. Происхождение – развитие – символика. Ред.-сост. А.М. Лидов. М., 2000.
- София 1971* – Софія Київська. Державний архітектурно-історичний заповідник. Київ, 1971.
- Срезневский 1893–1903* – Срезневский И.И. Материалы для Словаря древне-русского языка по письменным памятникам. Т. I–III. СПб., 1893–1903.
- Степовик 1982* – Степовик Д.В. Українська графіка XVI – XVIII ст. Еволюція образної системи. К., 1982.
- Стыпула 1980* – Стыпула Р., Ковлаева Г. Польско-русский словарь. М.-Варшава, 1980.
- Толстая 1979* – Толстая Т.В. Успенский собор Московского Кремля. М., 1979.
- Триодъ 2003* – Триодъ Постная. М., 2003.
- Ainalov 1933* – D. Ainalov. Geschichte der russischen Monumentalkunst zur Zeit des Grossfürstentums Moskau. Berlin, Leipzig, 1933. S. 56–61.
- Réau 1957* – Réau L. Iconographie de l'Art chrétien. II/2. Nouveau Testament. Paris. 1957.
- Szótár 2001* – Ukrán–magyar szótári adatbázis V. Szerk. Udvari István. Nyíregyháza, 2001.

BETEKINTÉS NÉHÁNY AZONOS SZEMLÉLETET TÜKRÖZŐ MAGYAR ÉS (KÁRPÁT)UKRÁN SZÓ KELETKEZÉSMÓDJÁBA

Mokány Sándor

Előadásomban néhány olyan „párba kötött” – azonos vagy igencsak közel álló jelentésű – magyar, ukrán és ruszin szót mutatok be, melyeknek az a jellemző sajátosságuk, hogy szemantikai motivációjuk, szemléletmódjuk jóllehet azonos, ámde valamelyiküké mára már kevésbé világos vagy éppen rejtett. Ha faggatóra fogjuk egy-egy ilyen „vegyes páros” valamelyik tagját, hogy kiderítsük az elmúlt idők szellemét, felfogását magában foglaló motiváltságát: a másik tagja (párja) az, amelyik rávezt a keresett elnevezés keletkezése mikéntjének („rejtőzködő” szemléleti háttérnek) nyitjára. Egy ilyen onomasziológiai jellegű felderítő munka természetesen megkövetel(het)i a kutatótól, hogy a megtalálandó szemléleti háttér felfejtéséhez figyelembe vegye mind a régi nyelvi és nyelvjárási adatoknak, mind pedig egy-két (rokon)nyelvnek támogató vallomását is.

1.a. Amikor elolvassuk az

ingyenélő

összetett szót ebben az 1798-ból származó mondatban: „Kőrösi olyan *élődi*, *ingyen élő* ember volt” (SzT. 5: 653), akkor az elavult *élődi* = *élősd* ’parasiticus; parazita’ (uo. 2: 1114) melléknév révén, meg a *gyalogjáró* ← *gyalog jár*-féle példák analógiáját követve könnyűszerrel kikövetkeztethetjük mind az *ingyen él* ’munka nélkül vagy másnak a jóvoltából, segítségéből él’ (egyébként régi: ÉrtSz. 3: 500) értelmezett szókapcsolatot, mind az *ingyenélő*-nek ’mások munkájából élő (ember); dologkerülő, naplopó’ (uo.) jelentését. Eközben még az is kiderül, hogy az idézett mondatban az *ingyen*-nek nem ’fizetség nélkül, ingyenesen’ a jelentése. E határozószónk ugyanis itt ’munka nélkül, haszontalanul, dologtalanul’ értelmezendő, ezt egybevágóan megerősítik az alábbi régi magyar példák is:

1716: „De azt bánom igen, hogy ott tölték *ingyen* [értsd: munka nélkül, haszontalanul] két egész holnapokat” (NySz. 1: 1592. *ingyen* a.);
1847: Varga Katalin ... beszéltte, hogy helységeink szolgabírója, tekintetes Tövissi Gergely úr csak *ingyen* [azaz: potyára] veszi a fa-

luktól a napibért, mivel nem jön azért a falukra, hogy a dolgot eligazítsa” (SzT. 5: 562. *ingyen* 5. jelentése a.).

Magától értődik, hogy az *ingyenélő* összetett szó utótagjának, az *élő*-nek sem ’lebed, lebedig; általában olyan, aki, ami él; eleven; életben levő’ a jelentése, hanem ’nahrungs-; táplálkozó, evő; olyan, aki, ami magát valahonnan, valamiből, valamivel (testileg vagy lelkileg) fenntartja, eltartja’; vö.

1526: „*Eelew* kenyérwnk, kiwel lelek zerent eelwnk” [az Úr testéről van szó] (NySz. 1: 599 *élő* 2. jelentése a.); 1623: Az ket Giermeknek *Eleoben Tartasokra* [= ’el-, fenntartásukra’] Rendeltunk ... egi fajlondis [régí posztónév; vö. ném. *fajlandis* ~ *fajlendis* ~ *fajlongis* ’fein Londisch; finom londoni szövet’] felszer szederies me(n)tet ... (SzT. 2: 1108 *élő* 2. jelentése a.).

Figyelemre méltó egyébként, hogy a régi nyelvben magának az *él* igének volt ’élősködik’ jelentése is. Íme:

1564: „mikor hadnagiunk közinkbe [tollban maradhatott: j ö t t] tar-toztunk egy harmad fw tehenet neki adny de mastan sereggel haddal iwnek közinkbe es *reitunk i l n e k* es kin tyz pinzt hat pinzt (így!) veznek” (SzT. 2: 740 *él* 15. jelentése a.).

1.b. A magyar *ingyenélő*-nek megfelelő szemantikai motívum dominál az ukrán nyelv hímnemű

дармоїд

’дармод, тунеядец, паразит; ingyenélő, más nyakán élősködő, élősd, parazita’ összetett szóban is, vö.:

„Одчепися, *дармоїде*, бо до мене кращий їде” [= Hagyj békén, te ingyenélő, mert hozzám (nálad) különb (értsd: legény) jő] ~ „Тут дай Боже самому з сем'єю пропитатись, а він ще й *дармоїди* набірає” [= Adja Isten, hogy magamat családotul el tudjam tartani, ő pedig ingyenelőket gyűjtöget] (Грінченко 1: 358).

A *дармоїд* összetétel szó szerinti jelentése tehát szintúgy ’haszon-talanul evő’, azaz ’élősködő’; vö. ukr. *дармо* ~ *даремне*, *даремно* 1. ’даром, безвозмездно; fizetség nélkül, ingyenesen’, 3. ’без пользы, даром; haszon-talanul’:

„Ой місяцю! світиш, та не грієш, тільки *даремне* в Бога хліб їси” [= Ó te hold: világítasz, de nem melegítesz, csupáncsak haszon-talanul eszed Istennek kenyerét] (Грінченко 1: 358).

L. még: *ïdá, -du ~ ïжа, -жи* 'eda; étel, élelem' (uo. 2: 196). – A 'mihaszna, ingyenélő' fogalmát egyébként az alábbi szláv nyelvek az ukránnal azonosan fejezik ki. Vö. orosz *дармоёд* (hímnemű) 'кто даром ест хлеб, живет не трудясь, не работая, тунеяд, мироед; (az) aki ingyen eszi a kenyeret, dologkerülő, munkakerülő, ingyenélő, a nép nyakán élősködő'; bolgár *дармаёд* (hímnemű) 'дармоед, тунеядец; más nyakán élő személy, naplopó', cseh és szlovák (hímnemű) *дармојед* 'лентяй, дармоед; naplopó, ingyenélő' (ЭтСлСлЯ. 4: 193 **дарьмоёдъ* a.; l. még: uo. 4: 192 **дарьмо* a.).

Kiegészítő megjegyzés: Vessünk egy pillantást az orosz *тунеяд, тунеядец, тунеядка* 'ingyenélő' összetett szó

туне

előtagjára is! Ennek jelentését Dal' így határozza meg: *туне* нар.[népi] *тýно* сиб. [szibériai] 'Втуне, даром, бесплатно, безмездно; élősködő módon, haszontalanul, fizetség nélkül, ingyenesen' || 'тщетно, дарово, напрасно, попусту, без пользы; hiába, haszontalanul'; *тýнная жизнь* 'пустая, суетная; дармоедная, бесполезная; üres, tartalmatlan, hiábavaló, élősködő, haszontalan élet' || *тунеяды* [szó szerint: élősködők] 'блоха, вошь, клоп и про[чее]; bolha, tetű, poloska és egyebek' (Даль 4: 443). Az orosz *туне* tehát jelentéstanilag azonos mind a magyar *ingyen-*, mind az említett szláv nyelvek **дарьмо* szavának leszármazottaival.

Az idéztem orosz 'ingyenélő' jelentésű összetételek jelzői szerepű *тýне* előtagjával kapcsolatban említést érdemel még, hogy a legújabb óvatos magyar vélemény szerint bekerült a nyelvünkbe *tunya ~ túnya* hangalakban, illetőleg 'lomha, rest; tétlen; kényszeredetten lassú' jelentésben (CzF. 6: 492; ÉrtSz. 6. 843; TESz. 3: 1001); átadója vélhetően a kajhorvát *stúnja* 'untätige Person; tétlen személy' (< kajhrv. *stúnja* 'umsonst, gratis; ingyen') lehetett; a szó eleji mássalhangzó-torlódás ilyen feloldására vö. szerbhorvát *škàdārka* 'kadarka szőlő' > magyar *kadarka* 'ua.' (EWUng. 2: 1561).

2.a. Szinnyei József 1893-ban azt írta a

szélhámos

szónkról, hogy „körülbelül egy évtized óta széltében használja boldog-boldogtalan ‚schwindler‘ értelemben”. A [szász]nyiresi és a bálványosváraljai *szélhámos ló* megnevezés alapján azonban megállapítható, hogy a *szélhámos*-nak „tulajdonképpen jelentése: ‚szélsóhámos, szélső hámba fogott‘, másképp ‚lógós‘ (ló)” (Szinnyei 1893, 277–278).

A *szélhámos* tehát keletkezését tekintve lótarással kapcsolatos kifejezés, és eredetileg a *szél* 'valaminek a külső része, határa' főnévnek és a *hám* 'lószerszám' -s képzős *hámos* származékának összetapadásával jött létre. A népetimológiával keletkezett 'csaló, szédelgő, svindler' jelentés pedig előbb csak ritkán előforduló nyevjárás szót volt; l. például: *Az csak olyan szélhámos ember* (Pécs vidéke vagy Bácska: MTsz. 2: 518 *szélhámos* a.). Létrejött a „azzal magyarázható, hogy a nyelvérzék a szóba a 'levegőmozgás' jelentésű *szél*² főnevet értette bele, s így a kifejezés belekerült a szél és a felfogásbeli, magatartásbeli ingatagság, könnyelműség közti jelentéskapcsolat kifejező sorába; vö. *szeleburdi, széltoló, szeles*” (TESz. 3: 708).

2.b. A magyar *szélhámos ló* megnevezésnek eredeti 'a kocsihoz vagy a befogott lovak mellé kötött, de a kocsit nem húzó ló; lógós ló' jelentését megerősítik az ukrán és az orosz nyelv alábbi onomasziológiai megfelelői: ukrán

боковий кінь

'szélső hámba fogott ló' [szó szerint: oldalsó ló] (Грінченко 1: 83 *боковий, -á, -é* 3. jelentése a.) és orosz *боковая лошадь* 'szélső hámba fogott ló' [szó szerint: oldalsó ló] (Даль 1: 109 *бок* a.); *пристяжная лошадь* 'ua.' [szó szerint: hozzá-, melléfogott ló], *пристяжка, пристяжь* 'szélhámos (ló)': „На пристяжи бежит (прыгает), а в корень не годится” [= Lógósként szalad (ugrándozik), de kumetba ('ovális alakú vállhámba') nem való] (Даль 3: 446 *пристегивать* a.).

Figyelmet érdemel – teszem hozzá –, hogy a

лógós

szónak eredeti 'szélhámos (ló)' jelentése mellett a múltban 'szerető' értelme is létezett; vö.: „*Lógós van a férje mellett, azaz szerető*” (CzF. 3: 1524 *лógós* a.). – Ennek a *лógós*-nak onomasziológiai párja viszont az ukrán

бокова сестра

(szó szerint: oldalsó leánytestvér) 'Шутливое название жены, а чаще – жены невенчанной, которая выдается за сестру' [= A feleség tréfás megnevezése, de leginkább a vadházasságban élő – azaz *лógós* – nőé, aki a férfi testvérenek tünteti fel magát'] (Грінченко 1: 83 *боковий, -á, -é* 4. jelentése a.). A *боковий кінь* → *бокова сестра* jelentésátvitelt a magyaréhoz hasonló, de hihetleg tőle független indíték hozta létre.

3.a. A kárpátaljai ruszin és ukrán nyelvjárásoknak 'negyvenedik' jelentésű *сороковий* sorszámneve két változatban él: nagyjában a Latorca folyótól nyugatra a *сорокатый*, *сорокатиий* (elvétve: *сорокаты^ой*, *сорокату^ий*) járatos, a többiben viszont a *сороковий*, *сороковіий* alaktani változat gyökerezett meg (ДзАтл. 1993: 429. szólap). A térkép bal oldali legendájában a következő ignéci (znjacevói) mondat olvasható:

Та то йедён сорокатый туман (дурний)

(98. kutatópont). A mondatnak szavankénti értelme (ha az atlasz alkotójának gondolkodásához igazodom) nagyjából ez: *Hát ez* [értsd: ember] *negyvenedik egy köd*.

Az egyes szavak mai jelentéséből tehát nem következtethető ki a ruszin kifejezésnek eredeti szemléleti háttere. Mindenekelőtt az ötlik a szemembe, hogy az idéztem mondatban a 'дурний; buta, ostoba, együgyű' jelentést tulajdonképpen a *сорокатый туман* szókapcsolat hordozza. – Ezek után joggal vetődik fel a kérdés, hogy voltaképpen „miféle, kiféle” is lehet ez a „kilétét” titokban tartó *сорокатый туман*?

Nézzünk hát e rejtelmes szókapcsolat összetevőinek alaposabban utána!

Az alább közölt adatok tanúsága szerint a – *сорок* 'negyven' szám-név népetimológiás hatása alá került –

сорокатый

eleme a maga valójában a *строкатий* 'tarka' melléknév nyelvjárási változata (ЕтСлУкрМ. 5: 356). Íme a bizonyság: *Сорокатиий*, *а*, *е* = *Строка-тий* (Грінченко 4: 168); *Строкатиий*, *а*, *е* 1. 'пестрый' [tarka]. 2. 'О мас-ти: пѣгый' [színnévként: tarka]: „Хтось до вас строкатого коника приводив” [= Valaki tarka lovácskát vezetett hozzátok]. 3. 'Капризный' [szeszélyes]: „В душі своїй була строката” [= Szeszélyes lelkületű (nő) volt] (uo. 4: 218); ukrán nyelvjárási *Сорокатиий*, *а*, *е* 'строкатий; рябий' [tarka, tarkabarka]: „Усічіть мені голову на порозі, як гадині *сорокатиї* коли б я громаду зрадив” [Fejezzetek le a küszöbön (értsd: fejem a küszöbre téve) tarka kígyóként, ha elárulnám a közösséget] (СУМ. 9: 467 *Сорокатиий* a.). L. még a nyugati és délорosz nyelvjárások *Сорокатый* 'tarka' szavát, illetőleg a *Сорока строката* [= tarka szarka] jelzős szókapcsolatot (Даль 4: 342 *Строкá* a.).

Tudjuk tehát, hogy több ukrán nyelvjárásban is éltek/élnek a „гади-на [...] *сороката*”, azaz 'tarka kígyó' (Грінченко 4: 378 *Фóвзатися* a.) csúszózmászó nevével. L. még: a hucul *Сорокуля*, *лі* (nőnemű) 'Гадюка'

[kígyó]: „Сорокуле го уп'елила” [= Tarka (értsd: kígyó) harapta meg] (uo. 4: 169) adalékot is. Így hát egyáltalán nem okozhat gondot a luhiak – Tiszalónka – (ДзАтл. 1993: 281. szólap, 120. kutatópont) alábbi szidalmazó kifejezéseinek szó szerinti értelmezése sem: *Гад сорокатуї!* ~ *Гад бу м'а уїс сорокатуї!* ~ *Страм' с'а, гáде сорокатуї!* 'Tarka (egy) kígyó (vagy)!' ~ 'Harapdálna meg a tarka kígyó!' ~ 'Pusztulj (előlem) te tarka kígyó!'.

3b. A fenti magyarázatomat onomasziológiailag megerősítik a következő tények. – Régtől fogva ismert nyelvünkben mind a cifrázott színezetű *tarka gyík* (CzF. 6: 111 *tarka* a.), mind pedig a „többféle szint játszó kígyófajta (Cenchris)”, a

tarkakígyó

megnevezés (uo. 6: 113). Megemlítendőek még az olyan szintagmák, mint a (rég) *tarka hitü* 'hitehagyott, hitetlen': 1653: „De a közrendnek a hajduk és németek ugyancsak oda mondták azt: «Áhá, *tarka hitü* hajas török, ez s ez lélek kurvafia! Nem szánom – Isten úgy segéljen – levágni az erdélyi embert, mint a pogányt»” (SzT. 12: 927), a (nyelvjárási) *tarka-ember* (Székelyföld) 'álnok, kétszínű ember', valamint a (nyelvjárási) *tarka-lelkű* (Zenta) 'álnok, kétszínű' (MTsz. 2: 665 *tarka* a.).

Egyébként nemcsak e két nyelvben van pejoratív értelme, hangulata a *tarka*, ill. *сорокатуї* ~ *сорокатыї* szónak. A kazanyi oroszok például az éhínséges évet *нестрыї год*-nak, azaz 'tarka év'-nek nevezték, a 'zsémbes asszony(ság)'-ot pedig *нестра баба* [szó szerint: tarka asszony(ság)] jelzős szerkezettel illetik (Даль 3: 402 *нестрыї* a.). Mi több, a középkorban az emberek a vér szerinti összetartozásukat egyszínű viseletükkel szimbolizálták, az oldalági rokonság meg az árvaság öltözkékének hagyományos színe ellenben a *tarka* volt (Миронова 1997, 167, 4. sz. lábjegyzet).

Visszatérve a tárgyalt ruszin *сорокатыї туман* szókapcsolathoz Dzendzelivskij megállapítja, hogy a técsői, huszti, volóci és rahói járás néhány nyelvjárásában a *туман* (mindig az első szótagra eső hangsúllyal !) főnevet – durva, rosszalló, olykor becsmérő értelmárnyalattal – használják a lassú felfogású, rövid emlékezetű vagy csökkent szellemi képességű személyre vonatkoztatva (ДзАтл. 1960: 124. szólap). Ezt a szót azonban úgy vélem, hogy eredet szempontjából külön kell választanunk a 'köd' alapjelentésű ukrán homonimájától, a *туман*-tól. Míg ez utóbbi – az azonos jelentésű orosz és fehérorosz *туман* főnévvel együtt – török jövevényszó (Фасмер 4: 119 *туман* II. a.; ЕтСЛУкрМ. 5: 674 *туман*

mán' a.), az első viszont szinte bizonyosan a latin *nebula* 'pára, köd, füst, kigőzölgés' (TESz. 2: 1004 *nebuló* a.) főnévnek ruszin fordítása és pejoratív stílus keretében kaphatott sajátos hangulatot, durva, olykor becsmérő értelmet. Valójában – teszem még hozzá – ez a *тўман* a huszti ruszin gimnázium tanulóitól ered(het); ők voltak – lehettek – a továbbadói, terjesztői, átszármaztatói is. Nap mint nap tudniillik fültanúja voltam a huszti gimnázium internátusának egykori bennlakójaként ennek a (ruszin nyelvű viták hevében gyakran ide-oda röpködő, olykor „tenyérbemászó”) 'hülye, idióta <személy>' jelentésű *ди́акны́я тўман* szónak.

A fent elmondottak ismeretében tehát megállapítható, hogy a *сорока́тый тўман* szókapcsolatnak tulajdonképpen jelentése 'tarka [azaz: fondorlatosan] hülye alak'. Így már érthetővé válik a „*Та мо ўдэдн сорока́тый тўман*” [= Hát az fondorlatosan hülye egy alak] kifejezésnek 'дурний; buta, ostoba, együgyű' összefoglaló értelme is.

Előadásom zárszava – dióhéjba szorítva:

а) A magyar ⇔ szláv lexikai párok egyetemes szemantikai jegyét/jegyeit összehasonlító (komparatív) módszerrel jelöltem ki. A bizonyítási eljárásban viszont rávezetőnek nevezhető elemzéssel éltem. Ez a vizsgálati módszer bizonyítottan lehetővé teszi, hogy pontosítható, illetőleg megállapítható legyen az adott célszó vagy kifejezés motiváltsága, s ezáltal eredete is. Meggyőződésemm, hogy az ilyen jellegű kutatást érdemes lenne mindenképpen továbbvinni, mivel a feltárássra váró, kínálkozó szó párok száma nem csekély.

Izgalmas volna például azt az – eddig ismert megállapításhoz képest (ЕтСлУкрМ. 2: 489 [*козутук'*] a.; ЭтСлРусЯ. том II, выпуск 8, 216 *Кол-тўн* a.) eltérő – etimológiai megoldásomat hasonló módon részletesen megtárgyalni, hogy tudniillik a 'fülbevaló, fülönfüggő' jelentésű ruszin *ко́зуток*, *ко́зутка*, illetőleg *ко́вток*, *ко́втка*-féle megnevezéseknek (ДзАтл. 1960: 163. szólap) első két tagját voltaképpen a népetimológia „hozta össze” a *козут* 'kakas' főnév családjával. Az idevágó szakirodalom részletes ismerete és kritikai értékelése teljesen nyilvánvalóvá tenné, hogy kezdetben mindannyian ugyanannak a *колтать* 'колебать(ся), колыхать(ся); leng' igének voltak a névszói származékai. Egyébként: ennek az ékszernek magyar onomasziológiai párja a régi és nyelvjárási *füllengő*, *fillengő* 'fülbevaló' [= *fül*, *fil* + *lengő* 'ide-oda billenő'] (EtSz. 2: 1. *fül* a.; ÚMTsz. 2: 558

füllengő a.) összetett szó, melynek utótagja szintén a *leng* 'ide-oda billeg' ige származéka.

β) Nem feledkezhetünk meg eközben egy adott fogalom elnevezési jegyeinek teljes körű feltárásáról sem, mivel ismeretük nélkül törekvésünk aligha lehet maradéktalanul eredményes. Például, '<a kasza nyelének közepe táján, néha a felső vége felé is található> görbe fogantyú' neve a kárpátaljai ruszin és ukrán nyelvjárások túlnyomó többségében *руч'ка*, *руш'ка*, *ручка*, a magyarsággal közvetlenül érintkező vagy alkalmoszerűen érintkezett nyelvjárásokban viszont *манк'ю(в)*, *манк'ю(в)*, *кач'ка*, *крив'ул'ка* és *кал'ічка* (ДзАТЛ. 1993: 377. szólap). Az előbbieket a ruszin (ill. szláv) névadási szemlélet szülöttei, vagyis a *рука* 'kéz' főnév kicsinyítő képzős származékai. Az utóbbiak viszont a magyar 'görbe, korcs, nyomorék' szemléletet tükrözik; l. a magyar nyelvjárási (*kasza*)*mankó*, (*nagy*)*bankó*, (*kasza*)*kankó*, (*kasza*)*kaccs*, (*kasza*)*kocs*, (*kasza*)*kacska*, *kácska* stb. lexémákat (MNYA. 282 *kiskacs* és 283 *nagykacs*; ÚMTsz. 3: 12 *kacs*, 15 *kacska*¹, 71 *kankó*², 985 *mankó*¹ a.; TESz. 2: 297 *kacs*, 299 *kacska*, 838 *mankó*¹ a.). Ilyeténképpen válik tehát világossá, hogy nem csak a ruszin *манк'ю(в)*, *манк'ю(в)* magyar jövevényszó, hanem a (népetimológiás) *кач'ка* (= *kacsa*) is az; a *крив'ул'ка* és *кал'ічка* pedig magyar eredetű *tűk örs z a v a k*. Egyébként: az utóbbi mint hucul tájszó már a 20. század elején feltűnik az ukrán szótárirodalomban; l. „*Калічка, ки, об.* [népi]. Ум. отъ [az utóbbinak a deminutivuma:] *каліка*. 1. 'Немного калѣка или маленький калѣка' [= egy kissé nyomorék vagy kis növésű nyomorék]. 2. 'Вторая ручка на косовишѣ, – въ концѣ его' [a kaszanyél nyelének vége felé található fogója]" (Грінченко 2: 211 *Калічка* a. L. még: ЕтСлУкрМ. 2: 352 *каліка*¹ a.).

γ) A dolog természetében rejlik, hogy az effajta kérdések némelyike nem fejthető meg sikeresen a régi Magyarország gazdaságtörténetének ismerete nélkül. Ezt feledve olyan téves nyelvi vonatkozású következtetés csapdájába eshetünk, mint például az az ukrán nyelvész, aki a kárpátaljai ruszin *пикніця*, *-ці* 'kolbаса' [= kolbász] nőnemű főnevet (Грінченко 3: 150) belső keletkezésűnek ítélte meg, mert ez, úgymond, szemmel láthatóan a **пекніця* főnév alakváltozata, vagyis a *пект'ю* [= süti] ige származéka (ЕтСлУкрМ. 4: 367). – A *пикніця* főnév valójában személynévi eredetű márkanév. A teljes igazság tehát az, hogy a Pick család felső-tiszai gyárában készült (www.pick.hu) és *PICK-szalámi* márkanéven forgalmazott

hústermék *пикніця* szóalakban vált honossá a 20. század elején Kárpátalja ruszinjai között.

Előadásomban inkább csak ráirányítottam a figyelmet a területi (areális) lexikológiának egy haszonnal és sikerrel kecsegtető, járó kutatási területére, valamint a megoldást jelentősen elősegítő sajátyszerű kutatási módjára. Igen örvendetes lenne, ha a tudós ifjú gárdánknak valamelyik tagja mindezt átörökölné és továbbvinné. A fiatal kollégánknak azonban semmiképpen sem szabadna figyelmen kívül hagyni Deme László megalapozottan intő szavait, hogy „továbbvinni csak azt lehet, amit ismerünk. Márpedig – folytatja megdöbbenő tárgyilagossággal sokoldalú tudósunk – ma valahogy a korábbi eredmények ignorálása, sőt negligálása a divat. Nem a mi körünkben, a szakma más köreiben; ahol elutasítást tapasztalunk minden eddigi, legalábbis minden hazai eredménnyel szemben” (Deme 1998, 329). Mert (teszem még hozzá töprengve) a „szakma más köreiben” olykor mint ha csak markíroznák (már akik) a tárgyilagos kutatást, mert manapság fő, úgymond, csak a marketing – lehet. Miközben ízről-ízre törpül, málladozik valódiságában, bölcsességében a Tudomány.

IRODALOM

- CzF. = *A magyar nyelv szótára I–VI.* Szerk.: Czuczor Gergely – Fogarasi János. Pest/Budapest: Emich Gusztáv, 1862–1874.
- Deme László 1998. Vissza- és előtekintés. *III. dialektológiai szimpozion. Szombathely, 1992. augusztus 27–28.* Szombathely: A Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai II., 324–332.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára I–VI.* Szerk.: Bárczi Géza – Országh László. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968–1977.
- EtSz. = Gombocz Zoltán – Melich János: *Magyar etymológiai szótár I–II.* Budapest: MTA, 1914–1944.
- EWÜng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II.* Szerk.: Benkő Loránd. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993–1994.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza I–VI.* Szerk.: Deme László – Imre Samu. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968–1977.
- MTsz. = *Magyar tájszótár I–II.* Szerk.: Szinnyei József. Budapest: Hornyánszky, 1893–1901.
- NySz. = *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégibb nyelvm emlékektől a nyelvújításig I–III.* Szerk.: Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond. Budapest: Hornyánszky, 1890–1893.
- Szinnyei József 1893, Széhlámos. *Magyar Nyelvőr* 22, 277–8.

- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. Szerk.: Szabó T. Attila. Bukarest (később) Budapest–Bukarest, ill. Budapest–Kolozsvár, I (1975): Kriterion, majd Akadémiai és Kriteron, ill. Akadémiai és Erdélyi Múzeum-Egyesület Kiadó, 1976–.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Főszerk.: Benkő Loránd. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár I–*. Szerk.: B. Lőrinczy Éva. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979–.
- Грінченко, Б. Д. = *Словарь української мови I–IV*. (Надруковано з видання 1907–1909 рр. фотомеханічним способом.) Київ, 1958.
- Даль, Владимир = *Толковый словарь живого великорусского языка I–IV*. (Набрано и напечатано со 2-го издания 1880–1882 гг.) Москва, 1955. [Új lenyomat: 1956].
- ДзАтл. = Дзензелівський, Й. О.: *Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (Лексика)*. Ужгород. Частина 1 – 1958; ч. 2 – 1960; ч. 3 – 1993.
- ЕтСлУкрМ. = *Етимологічний словник української мови I–*. Főszerk. Мельничук, О. С. Київ: Видавництво Наукова думка, 1982–.
- Миронова, Галина 1997, *Миромоделирующие возможности этнолингвистики*. Sborník prací Filosofické fakulty Brněnské universty. Ročník XLVI, Řada jazykovědná (Á) Č. 45, 165–173: Masarykova univerzita v Brně.
- СУМ. = *Словник української мови I–XI*. Főszerk. Білодід, І. К. Київ: Наукова думка 1970–1980.
- Фасмер, Макс = *Этимологический словарь русского языка. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева I–IV*. Москва: Издательство «Прогресс», 1964–1973.
- ЭтСлРусЯ. = *Этимологический словарь русского языка*. Szerk. Шанский, Н. М. Москва: Издательство Московского университета, 1963–.
- ЭтСлСлЯ. = *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*. Szerk. Трубачев, О. Н. Москва: Издательство «Наука», 1974–.

РЕЗЮМЕ

К вопросу о возникновении некоторых, имеющих подобную семантику венгерских и карпато-украинских слов

В моей работе представлены некоторые, подобные или близкие друг другу по семантике, образующие «пару» венгерские, украинские и русинские слова, для которых характерно следующее: несмотря на то, что их семантическая мотивация и аспектологические свойства тождественны, но в наши дни они уже с большим трудом поддаются расшифровке. Например: *ingyenélő* ~ *дармоїд*, *szélhámós* ~ *боковий кінь*, *tarkakígyó* ~ *гад сорокатиий*. Если бы нам хотелось разобраться в одном из составляющих этих «пар», чтобы представить мотивировку, скрывающую в себе дух прошлого, оказывается, что именно другой составляющий «пары» наводит нас на

проблематику возникновения слова, на раскрытие «забытого», духовного фона. Конечно, такая работа ономаσιологического характера требует от исследователя многостороннего анализа; необходимо расшифровать духовную подоснову, обязательно надо принимать во внимание данные, связанные с древним состоянием языка, а также диалектологический фон, и параллельно с этим требуется изучать подобные семантические проблемы в одном или нескольких родственных языках.

К ЭТИМОЛОГИИ СЛОВ

Литовское *lángas* ‘окно’ и венгерское *láng* ‘пламя’

Ричардас Петкявичюс

Венгерское существительное *láng* ‘пламя’ по своей форме схоже с литовским *lángas* ‘окно’. Это просто совпадение форм или историческая балто-славянская (или индоевропейская) реликвия в венгерском языке? (Здесь возможно как древнее культурное заимствование, так и общее начало.)

В балтийском языкознании этимология слов *lanxto* (др.-прусск.), *lángas* (лит.) и *luōgs* (лтш.) со значением ‘окно’ неоднозначна (Френкель 1955–1965: 339; Мажюлис 1996: 38). В то же время и в венгерском историко-этимологическом словаре слово *láng* со значением ‘пламя’ спорного происхождения (ТЭС 1970: 716–717). Попробуем соединить имеющиеся балтийские и венгерские объяснения и предположения.

Словообразовательное поле:

Происхождение древнепрусского существительного *lanxto* и его литовского и латышского «родственников» – *lángas* и *luōgs* – восходит к балто-славянскому глаголу **leng-/ling-* со значением ‘гнуть/гнуться проваливаясь ↔ вываливаясь’ (=‘*įdumbančiai ↔ išdumbančiai lenkti/linkti*’). В западнобалтийском языке образовалось существительное с суффиксом *-stā* **lang-st-ā > *lank-st-ā*, а в восточнобалтийских – существительное с окончанием **-a* **láng-a* со значением ‘какое-н. отверстие, какой-н. проём, какая-н. дыра; окно’ (Мажюлис 1996: 38–39).

Выше упомянутые формы глагола **leng-/ling-* со значением ‘(со↔вы)гнуть/гнуться (вперед ↔ назад, вверх ↔ вниз или опускаясь ↔ поднимаясь)’ (сравн.: лит. *linguoti* = лтш. *līguôt* = ст.-слав. **legati* (*se*) ‘качать/качаться’, лит. *lingti* ‘наклоняться/склоняться вниз’, лит. *lėngti* ‘слабеть (ослабевать), чахнуть (сохнуть/высыхать)’ (Мажюлис 1996: 39; ЛКЖ) встречаются и в венгерском языке, например: глаголы *leng* ‘веять, развеваться, трепаться, полоскаться, виться; колебаться/поколебаться, качаться; колыхаться/колыхнуться; покачать и т.п.’, *lenget* ‘махать/махнуть, взмахивать, размахивать/размахать; колыхать/колых-

нуть, развеивать, качать, колебать'; существительное *lengés* 'качание, раскачивание, покачивание, размах; колебание; колыхание; размахивание и т.п.', прилагательное *lengé* 'легкий, воздушный' (ср. лит. *leñgvas* 'легкий'). На ряду с формой **leng-/*ling-* в венгерском языке имеется и форма **lang-*, например: существительное *láng* со значением 'пламя', глагол *lángol* 'пылать, быть охваченным пламенем' (ср. лит. *langóti* 'летать вокруг, планировать, качаться в воздухе' (Палионис 2004: 216; ЛКЖ; Либерис 1988: 373; Либерис 2002: 234, 437), *langyti* 'летать' (Палионис 2004: 216).

Семантическое поле:

В книге «Памятники прусского языка» В. Мажюлис, ссылаясь на этнокультурологический аспект, напоминает, на наш взгляд, интересный факт: у древнебалтийских племен *окно* представляло собой **небольшое** отверстие («окошечко») в стене, которое было затянуто брюшиной животного (напр., свиньи и др.); в Литве такие окна были еще даже в начале XIX века (Мажюлис 1981: 284–285). Думается, что такие окна были у многих народов.¹ В «Словаре русских народных говоров» слово *окно* находим в сочетаниях **«брюшинные окна»** в значениях а) 'окна, затянутые выделанной коровьей брюшиной', б) 'окна, затянутые рыбьим пузырем'; **«дымовое окно»** – в значении 'верхнее окно на передней стене курной избы напротив устья печи' (СРНГ 1987: 130).

К. Карулис в «Этимологическом словаре латышского языка» объясняет семантику данного существительного как «отверстие», на-

¹ Gondoljunk egy pillanatra arra, hogy milyen volna az élet üveg nélkül. A télen bedeszkázott ablak, amin tenyérnyi marhahólyag engedi át a gyér fényt, a középkor sötétségét juttatja eszünkbe. De üveg nélkül kémia is aligha volna, hiszen a laboratórium eszközei főleg üvegből készülnek. Villanyvilágítás izzólámpa nélkül, fényképezés üveglencse nélkül, háztartásunk üveg pohár nélkül elképzelhetetlen. Pedig, ha a középkor ritkaságszámba menő templomi ólomüveg ablakaitól és néhány üvegből fűjt edénytől eltekintünk, a XVIII. századig az üveg csak a felső társadalmi osztályoknak juthatott osztályrészül. Az első öntött üveget 1690-ben készítették Franciaországban, az üveghúzás csak 1750 után terjedt el. Csak a XIX. század második felében, a Siemens-féle regenerációs fűtésű olvasztókemence és az olcsó szóda révén vált tömeggyártássá; széles néprétegek csak ekkor juthattak ablak-üveghez, tükörhöz, pohárhoz (KB 418).

пример, на севере Европы в виде дыры для дыма и света на крыше, которое закрывалось в зимнюю пору (Карулис 1, 1992: 542).

В венгерском языке использованное заимствованное славянское слово *ablak* 'окно' уже само говорит за себя (ср. русск. *оболоко* 'облако', *оболочка*, укр. *оболо́ки*, ст.-слав. *облакъ*, болг. *облак*, сербохорв. *oblâk*, словен. *oblâk*, чеш., слвц. *oblak*, польск. *obłok*, н.-луж. *hobłoka* 'легкое облако, облака' (Фасмер 1971: 105).

В упомянутых «Памятниках» В. Мажюлис связывает происхождение балтийского слова *окно* с материалом, из которого его делали, — пузырем (лит. *plėvė* 'перепонка; плева'); когда же дул ветер или от тяги в помещении, окно (=пузырь) колыхалось (лит. *plėventi* 'парить, витать; взмахивать, махать; мерцать, дрожать', *plazdėti* 'трепетать, биться', *linguoti* 'качать/качаться', *siūbuoti* 'качать/качаться, раскачивать/раскачиваться или покачивать/покачиваться, колыхать/колыхаться, колебать/колебаться') (Мажюлис 1981: 284–285).

В «Этимологическом словаре прусского языка» В. Мажюлис слова *lanxto*, *lāngas* и *luōgs* объясняет как 'окно' < *'отверстие гнутой формы' (= *'lenkta kiaurymė') < *'впадина/впалость (углубление, котловина) гнутой формы' (= *'lenktas įdubimas') (Мажюлис 1996: 38–40). Следует отметить, что в славянских языках слово *окно* (так же как и слово *око* 'глаз') имеет значение 'отверстие, проём, дыра; глаз и т.п.' (Фасмер 1971: 128–129; Карулис 1, 1992: 542; Мажюлис 1988: 49).

Суммируя сказанное выше, можно предположить, что балтийские существительные *lanxto*, *lāngas*, *luōgs* обозначали 'окно' (= 'отверстие для наблюдения, выхода дыма, доступа воздуха или света и т.п., покрытое оболочкой, которое (при желании) можно (со↔вы-)гнуть или (от- ↔ за-/по-)крыть'.

М. М. Маковский значение «огонь, гореть» соотносит и со словами, имеющими значения 'подыматься вверх, вздыматься' < 'выгибаться, гнуться' < 'резать (букв. «высекать огонь»)' (Маковский 1996: 241–242).

С учетом вышесказанного можно предположить, что слово *lāng* со значением «пламя» в венгерском языке восходит к балто-славянской форме глагола **leng-/ling-* (< индоевропейской **leng-/lqg-*) со значением *'(со↔вы)гнуть/гнуться'.

ЛИТЕРАТУРА

- Карулис 1992 = Karulis K. Latviešu etimoloģijas vārdnīca. 1–2. Rīga, 1992.
- KB = A kultúra világa: A technika fejlődése. Budapest, 1966.
- Либериc 1988 = Lyberis A. Lietuvių–rusų kalbų žodynas. Antras pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius, 1988.
- Либериc 2002 = Lyberis A. Sinonimų žodynas. Antras pataisytas leidimas. Vilnius, 2002.
- ЛКЖ = Lietuvių kalbos žodynas. Режим доступа: <http://www.lkz.lt/startas.htm>.
- Мажюлис 1981 = Mažiulis V. Prūsų kalbos paminklai. 2. Vilnius, 1981.
- Мажюлис 1988 = Mažiulis V. Prūsų kalbos etimologijos žodynas. 1. Vilnius, 1988.
- Мажюлис 1996 = Mažiulis V. Prūsų kalbos etimologijos žodynas. 3. Vilnius, 1996.
- Маковский 1996 = Маковский М. М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках: Образ мира и миры образов. Москва, 1996.
- Палионис 2004 = Palionis J. XVI–XVII a. lietuviškų raštų atrankinis žodynas. Vilnius, 2004.
- СРНГ 1987 = Словарь русских народных говоров. 23 (Одале-Осеть). Ленинград, 1987.
- ТЭС 1970 = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 2. Budapest, 1970.
- Фасмер 1971 = Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. 3. Москва, 1971.
- Френкель 1955–1965 = Fraenkel E. Litauisches etymologisches Wörterbuch. 1–2. Göttingen, 1955–1965.

УПОТРЕБЛЕНИЕ БУКВЫ **ѣ** В ВЫГОЛЕКСИНСКОМ СБОРНИКЕ КОНЦА XII В.

Иштван Пожгаи

1. Введение

Выголексинский сборник (ГБЛ, ф. 178, № 1832) был списан в конце XII в. на юге Древней Руси, вероятно на галицко-волынской земле,¹ т.е. на территории одного из древнерусских диалектов, вошедших впоследствии в украинский язык. Рукопись хранится в Русской Государственной библиотеке в Москве. Она состоит из 171 пергаменного листа. Памятник содержит два переведенных с греческого языка жития: Нифонта, епископа города Констанции на Кипре (IV в.) и Феодора Студита (759–826).² На основе некоторых орфографических, фонетических и морфологических отличий двух произведений можно предположить, что они восходят к двум разным протографам.³ Рукопись была издана в 1977 г. в Москве под редакцией С.И. Коткова. Наш анализ проводится по этому изданию. В рукописи, кроме основного почерка, различается еще один почерк, но он охватывает всего лишь 1 лист. Этот почерк мы будем указывать под названием «иной почерк».

Целью настоящей работы является изучение употребления буквы **ѣ**. Во-первых, нас интересует следующий вопрос: обозначает ли буква **ѣ** еще особое дифтонгическое сочетание *je*, и употребляется ли она правильно с точки зрения этимологии? Во-вторых, наше внимание будет сосредоточено на употреблении т.н. вторичного или нового **ѣ**, являющегося характерным признаком рукописей, возникших на галицко-волынской земле.

Мы не будем отдельно заниматься вопросом о том, каким именно звуком являлся звук, обозначаемый буквой **ѣ** в древнерусском языке. По этому вопросу мы согласны с предположением исследователей, которые считают, что рефлекс праславянского гласного **ě* в древне-

¹ *Выголексинский сборник*. Издание подготовили В.Ф. Дубровина, Р.В. Бахтурина, В.С. Голышенко. Под редакцией С.И. Коткова. Москва 1977, с. 10.

² Там же, с. 7.

³ Там же, с. 59.

русском языке был дифтонгическим сочетанием *je* или близким к этому сочетанию звуком.⁴

2. Общая характеристика употребления буквы **ѣ**

В этом пункте мы коротко охарактеризуем употребление буквы **ѣ** кроме вторичного **ѣ**.

2.1. В рефлексах праславянских сочетаний типа **tert*, **telt*

В южнославянских рефлексах праславянских дифтонгических сочетаний типа **tert*, **telt* более-менее регулярно пишется буква **е** вместо буквы **ѣ**, всего в 360 случаях (из которых 4 примера находится в ином почерке), напр.: **пресоушѹ**: 2v.15, **прекѣзидѣ**: 5v.1–2, **прѣбѣкаше**: 5v.4,9–10, **прѣбѣкають**: 15v.12, **прѣдѣ**: 5.13, 22v.1, 23.8, 26v.18, **прѣже**: 21.3, 29v.14, **небреци**: 21v.10, **небрегомѣ**: 165.1 (иной почерк), **влекѹшѹ**: 97v.18, (**хотѣ**) **извлѣчи** (инфинитив): 139.3, **поклекоуѣ**: 29v.12, **привлекѣ** **ста**: 153.11, **ѡблѣче** **ста**: 45.11–12, **время**: 12.8, 28.11, 36v.10, **времѣ**: 31v.9, **времени**: 16.5–6, 36.3–4, **вредѣ**: 13.12, **дрѣва**: 30.2, **плѣне|нѣмѣ**: 160.13–14, **плѣ|нюноу**: 160v.4–5, **запрѣти**: 3v.16, **запрѣ|щение**: 23v.16–17.

В 6 примерах вместо **ѣ** обнаружена буква **ю**: **при|влекѣ**: 102.13–14, **плѣнити**: 93v.13, **прѣбѣвати**: 119.3, **прѣтьрпѣѣ**: 48.14, **прѣ|хѹдитѣ**: 156.13–14, 157.14. Применение буквы **ю** может указывать на полное смягчение полумягких сонорных согласных *r*, *l*.

В 21 случае в южнославянских рефлексах праславянских сочетаний типа **tert*, **telt* написана буква **ѣ**: **брѣмѣ**: 41.15, **извлѣкѣ**: 141.18, **сѣвлѣкоу|ша**: 123v.11–12, **врѣда**: 155.15, **неврѣдѣнѣ**: 158v.2, **неврѣдѣноу**: 166v.14, **неврѣжна**: 170v.17, **врѣмѣ**: 64.13, 121.17–18, 122.10, **вѣзврѣци**: 162.3, **дрѣво**: 45v.6, **дрѣва**: 28v.15, 29.8, 148v.12,

⁴ Соколова М.А.: *Очерки по исторической грамматике русского языка*. Ленинград 1962, с. 12.

дрѣвѣ: 29.4, 111.5, плѣнѣниа: 75.5, плѣнающеѣ: 93v.8, оуплѣнати: 4.16, беспрѣ|стани: 27.1–2.

Что касается написаний старославянских рефлексов праславянских сочетаний типа **tert*, **telt* через букву ѣ, здесь следует обратить внимание на предположение А.И. Соболевского, согласно которому буква ѣ вместо ꙗ в сочетаниях такого рода может указывать на церковно-книжное произношение писца.⁵ Кроме того, тут можно учитывать и возможность контаминации между древнерусскими формами с полногласием и старославянскими формами с метатезой и удлинением. Следует отметить точку зрения В.В. Колесова о том, что за смешением букв ꙗ и ѣ может скрываться и смешение древнерусского и церковнославянского произношения, но для фонетических явлений он считает показательными лишь написания древнерусских слов.⁶ В других памятниках, списанных на древнерусской языковой территории, в этих сочетаниях также часто пишется буква ѣ вместо ꙗ, напр., в Архангельском евангелии 1092 г.,⁷ в Минее Дубровского XI–XII в., в Бычковой псалтири XI в., а также в Реймском евангелии XI–XII в.⁸ Важно обратить внимание на тот факт, что в Выголексинском сборнике не может быть и речи о совпадении звука, обозначаемого буквой ꙗ, и гласного е, так как кроме рефлексов праславянских дифтонгических сочетаний типа **tert*, **telt*, нами обнаружено лишь незначительное количество примеров, написанных с буквой ѣ вместо буквы ꙗ на месте праславянского гласного *ě.

2.2. В остальных случаях

В остальных случаях на месте праславянского гласного *ě очень редко наблюдается мена букв ꙗ и е. Примеры здесь будут сгруппированы по морфемам.

⁵ Х. Тот Имре: *Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI – начале XII вв.* София 1985, с. 296.

⁶ Колесов В.В.: *Историческая фонетика русского языка.* Москва 1980, с. 183.

⁷ Соколова М.А.: *К истории русского языка в XI веке. (Рукопись московской Библиотеки им. Ленина, № 1666.)* In: *Известия по русскому языку и словесности.* т. III. Ленинград 1930, с. 113–114.

⁸ Х. Тот: *Ук. соч.*, с. 302.

2.2.1. В префиксах

На месте праславянского гласного **ě* фактически регулярно встречается буква **ѣ** в следующих префиксах:

В префиксе **нѣ**-, напр.: **нѣкако**: 126v.9, 165.7, **нѣкотори**: 36v.1, **нѣкто**: 42v.17–18, 65.11, 74.1, 75v.15, 102v.18, 121v.16, **нѣкого**: 169.5, **нѣкде**: 113.8, **нѣкѣи**: 38.18, **нѣкѣи**: 151v.15, **нѣкою**: 36v.5, 96v.3, **нѣкаа**: 148.7, 151v.2, **нѣкоюго**: 138.2, 168v.11, **нѣ ѿ коюго**: 155.17, **нѣкоа**: 145.6, **нѣкоюмоу**: 80v.11, 127.3, **нѣчѣто**: 54v.17, **нѣчѣто**: 48v.4, 57v.14, 66v.16, 87.1, **нѣчѣсо**: 124.7, 147v.3, **нѣѿкоудоу**: 146.3.

В префиксе **нѣ**, образовавшемся от **не** + **е** (ю), напр.: **нѣсмѣ**: 18v.10, **нѣсть**: 53.16, 108v.12.

Найдено нами 2 примера, в которых вместо быквы **ѣ** поставлена буква **е**: **некако**: 52.1–2, **не въ кѣю**: 145v.18.

2.2.2. В корнях и основах

В корнях и основах, за редкими исключениями, наблюдается правильное с точки зрения этимологии употребление буквы **ѣ**, напр.: **ѿбѣгнути**: 2v.6, **ѿбѣже**: 3v.2–3, **бѣда**: 1.13, **побѣдилѣ**: 3v.5, **бѣсы**: 1v.14, **бѣси**: 18v.12, **видѣхѣ**: 1v.6–7, **ви|дѣвъ**: 3v.2–3, **бѣдѣ** (наст. вр. 1 л. ед. ч.): 3.11, **бѣдѣ|шемоу**: 1.10–11, **бѣдѣ|и**: 1v.4–5, **проповѣдающеу**: 1.12, **сѣгрозѣшаща**: 2.8, **дѣла**: 9.1, 11, **дѣломѣ**: 1v.3, **гнѣва**: 2.7, **имѣи**: 2.2, **крѣпѣ|ка**: 3.3–4, **крѣпость**: 1v.13, **лѣности**: 1.12, **сѣ|мѣрю**: 3v.8–9, **сѣмѣренѣа**: 1v.16, **сѣмѣрение**: 2.2, **сѣмѣрени** (существительное): 1v.15, **просѣти**: 1v.10, **тѣло**: 87v.7, 96.15, 120.8, 128.2, 134.17–18, **тѣлоу**: 131v.13, 136.6, 140v.10, **тѣлѣмѣ**: 46.17, 96v.18, 122.1, **тѣломѣ**: 38v.3, 131.1, **тѣлѣ**: 35v.3, 130.8, **ѣсти**: 2v.2, 12, **ѣдѣи**: 2v.10, **ѣдѣ**: 2.13, **ѣдѣи**: 3.17.

В редких случаях обнаруживается и употребление буквы **е** вместо **ѣ**, напр.: **бесовѣскаа**: 11.3, 11v.4, **ѿветѣ**: 17.8, **имение**: 43.17, (именно тут, перед слабым напряженным редуцированным – вероятно уже выпавшим – не ожидалась бы буква **е**), **сиречь**: 48v.17, 54v.11, **те-**

лесе: 128.12, 130v.2, 136.14, теле|си: 132.8–9, 133.13, 144v.1,9, 170v.5, телеса: 92.1, (в формах косвенного падежа существительного тѣло, склоняемых еще по консонантическому типу, регулярно употребляется е вместо буквы ѣ, в чем мы скорее видим влияние второй буквы е, чем реально существующее фонетическое явление) хлѣба: 131v.17.

Изредка зарегистрировано и написание буквы ю вместо ѣ, но только в начале глагола юсти или в начале произведенного из него существительного (праславянский корень *ěd-): юмь: 12v.13, 124.4, юхъ: 82v.14, юди (существительное ж. р): 51v.18, юдъ (существительное): 155.13. Употребление буквы ю в этом корне в начале слова, по всей вероятности, отражает живое фонетическое явление языка писцов, но оно указывает не на совпадение звука, обозначаемого буквой ѣ и гласного е вообще, а свидетельствует лишь о переходе звука, обозначаемого буквой ѣ, в гласный е в позиции после согласного j. Переход такого рода уже известен и в Архангельском евангелии 1092 года (напр.: юсти, юдѣть).⁹ Заслуживает внимания тот факт, что в Житии Нифонта (первые 32 листа и еще 3 строки Выголексинского сборника), за исключением единственного примера, в этом корне употребляется буква ѣ, а в Житии Феодора Студита написание буквы ю является исключительным.

2.2.3. В суффиксах

Буква ѣ в суффиксах, за исключением одного примера, пишется правильно, напр.: коудѣ: 62.9, доселѣ: 90.15, 101.12, 159v.10, ѿселѣ: 53.3, 69v.15, 77.12–13, 78v.7, 90v.7, ѿнелѣ: 61.13, ѿтолѣ: 4v.6, 65v.9, 96v.12, 133.2, ѿтоудѣ: 54v.16, 72v.12–13, 100v.1, 105v.15, 130v.3, погѣбѣли (sic!): 24.6, погѣбѣльна|го: 17.17–18, бѣстрѣ|ша (sic!): 62.5–6, дѣль|нѣю: 98v.9–10, поль|знѣю: 74v.13–14, пьрѣю: 38.8, 55v.7, 63.2,

⁹ Шахматов, А.А.: *Очерк древнейшего периода истории русского языка*. In: *Энциклопедия славянской филологии*. вып. II. Петроград 1915, с. 114.

97v.18, 102v.15, 129v.13, 134.14, 142v.18, **сѣтълѣишоу**: 71v.4, **слабѣи|шемоу**: 63.10–11, **слабѣишаа**: 63.12, **тъщивѣише|ю**: 63.2–3.

Нами найдено одно исключение: **погыбеля**: 17v.4.

2.2.4. В окончаниях

В окончаниях, за исключением определенных групп слов и нескольких примеров, буква **ѣ** употребляется правильно, напр.: **градѣ**: 1.6, **соудѣ**: 5v.3, **кра|тъцѣ**: 1.6–7, **шблацихъ**: 1.15, **тѣмъ**: 1v.3, **тѣмъ**: 2v.18, **шпасѣнѣ**: 1v.4, **бѣжствѣнѣмъ**: 1v.5, **нифо|нтѣ**: 1v.5–6, **роу|цѣ**: 1v.8–9, **мѣтѣѣ**: 5v.8, **мнозѣ|ми**: 3.2–3, **грѣшѣнѣи**: 3v.10, **чѣстѣнѣи**: 5.17, **мнѣ**: 3v.14, **бѣдѣ**: 4v.16, **вѣсѣмъ** (дат. п. мн. ч.): 5.1 (буква **ѣ** переправлена из **е**), **тобѣ**: 5.10, 5v.3, 114.8, 170.16, **сѣбѣ** (дат. п. ед. ч.): 37.13, 100.12, 100v.4, (**ш**) **сѣбѣ**: 81.14, 81v.6, **юсѣѣ**: 10.13, 14–15. В исконных древнерусских флексиях: (**до**) **землѣ**: 30.7, (**ѡ**) **грамотницѣ**: 152.15, **тъмницѣ** (вин. п. мн. ч.): 161.3, **вѣѣ ѡцѣ** (вин. п. мн. ч.): 42.13, **вѣстатѣлѣ** (вин. п. мн. ч.): 75.4, **манастирѣ** (вин. п. мн. ч.): 101.10.

Исключения представляют собой следующие случаи с буквой **е**, напр.: **всемъ** (дат. п. мн. ч.): 80v.1, **нище|любивемъ** (местн. п. ед. ч.): 14v.11–12.

В дательном и местном падежах ед. ч. личного местоимения второго лица и возвратного местоимения регулярно пишется вместо буквы **ѣ** буква **е**, напр.: (**вѣннман**) **себе**: 1v.14, (**кѣ**) **себе**: 2v.9, 6.13, (**поло|жи бѣ помощника**) **себе**: 16.18, (**вѣ**) **себе**: 48.7, 105v.17, (**слава**) **себе**: 2.13, **тебе** (**бо ѣдиномоу**): 30v.9, **т[е]|бѣ** (... **прѣѣщають**): 95.9–10, (**подобаше и**) **тебе**: 109v.13, **тебе** (**же ...|... ѣдиномоу**): 132.4. В других древнерусских памятниках тоже наблюдается такая мена **ѣ** – **е** в этих же окончаниях, как, напр., в Изборнике 1073 г., в Минее XI–XII вв.¹⁰ По поводу написания буквы **е** в этих флексиях, у нас нет никакого основания видеть здесь фонетическое явление, так как в подходящих исконных древнерусских формах без исключения употребляется буква

¹⁰ Х. Тот: Ук. соч., с. 296.

В одном примере буква **ѣ** написана на месте этимологического редуцированного гласного переднего ряда: **прелѣсти**: 136v.14.

В других случаях вместо буквы **ѣ** поставлена буква **и**: **побидилѣ**: 9v.12. Тут следует принимать во внимание влияние следующего слога с буквой **и**.

3. Употребление вторичного **ѣ**

Вторичным, или по определению А.И. Соболевского новым ятием называется та буква **ѣ**, которая пишется на месте закрытого этимологического гласного *e*, стоявшего или перед слогом с уже выпавшим слабым редуцированным гласным переднего ряда, или перед бывшим сочетанием согласного *j* и краткого гласного *ĭ*, в котором гласный элемент уже сократился и исчез вследствие падения редуцированных. Что касается второго положения гласного *e*, тут следует отметить, что согласно А.А. Шахматову после этого гласного непосредственно следовал краткий гласный *ĭ*.¹⁴ Первой датированной рукописью, где отражается это явление – т.е. удлинение и по А.А. Шахматову дифтонгизация гласного *e* – является знаменитое Добрилово евангелие 1164 г. Памятники, содержащие вторичный **ѣ**, впервые сгруппированы А.И. Соболевским.¹⁵

А. А. Шахматов на основе материала Добрилова евангелия следующим образом сгруппировал примеры, написанные через вторичный **ѣ**: 1) **ѣ** стоит перед слогом, содержавшим некогда редуцированный переднего ряда, 2) **ѣ** находится перед слогом с уже выпавшим напряженным редуцированным переднего ряда, 3) после буквы **ѣ** следует буква **и**, обозначающая уже только согласный *j*, а не сочетание согласного *j* и краткого гласного *ĭ*. Точнее, в последней группе у А.А. Шахматова буква **и** обозначает неслоговой гласный *i*, восходящий в свою очередь к краткому гласному *ĭ*.¹⁶ Наш анализ мы будем вести по этой

¹⁴ Там же, с. 299.

¹⁵ Там же, с. 299.

¹⁶ Там же, с. 299.

классификации. Там, где это возможно, в рамках одной группы примеры будут сгруппированы и по морфемам.

О том, что редуцированные гласные в говоре писцов уже ни в коем случае не слышались, свидетельствуют не столько буквы *о*, *е* на месте сильных редуцированных, сколько 20 примеров вокализации в сочетании типа **tbrt*, **tbrt*, **tblt*, **tblt* (напр: полноу: 8v.5, го|рдаго: 142.3–4, придержи са: 109.5), и даже один пример в сочетании типа **trbt* (кровню: 169.9).

3.1. Первая группа (**ѣ** стоит перед слогом, содержащим некогда редуцированный переднего ряда)

3.1.1. Вторичный **ѣ** в префиксах

Тут нами отмечен всего один пример: (**кѣ**) **ѣѣздыѣ**: 131v.1. Здесь согласный *z*, несмотря на исконную твердость, мог быть и вторично смягченным, так как он мог ассимилироваться по мягкости под воздействием следующего вторично смягченного согласного *d*. Новый **ѣ** фактически не появляется в положении перед твердым согласным.¹⁷ Это же слово однажды пишется через букву *е*: **ѣездыу**: 22v.11.

3.1.2. Вторичный **ѣ** в корнях и темах

Вторичный **ѣ** в корнях и темах обнаруживается в следующих примерах: **ѣѣльми**: 101.15–16, 103.17, **ѣѣльможь**: 151v.2, **ѣѣшь**: 55.11, 56v.1, 57v.15 (вместо буквы *ш* написана *ш*), 66v.4, 108v.16, 111.14, 112.10, 130.5, **камѣнь**: 28.7, 144.18, **камѣньносѣчение**: 100v.15, **клеѣѣть|но**: 12.10–11, **корѣнь**: 62v.5, **мѣчь**: 113v.13, **пѣшь**: 26v.15, **пламѣнь**: 30.4, **словѣсьянинь**: 99v.3–4, **словѣсьяно**: 146v.7, **степѣнь**: 35.14. Тут насчитывается всего 22 примера.

Словоформы **прилѣжно** (52v.11) и **неприлѣжно**: (50.13) являются сомнительными примерами в силу того, что в словаре И.И. Срез-

¹⁷ Черных П.Я.: *Историческая грамматика русского языка*. Москва 1954, с. 111.

невского после слова **прилежѣно** указана и форма **прилѣжѣно**, и последняя форма отмечена уже в Остромировом евангелии 1056–57 гг. и Сборнике Святослава 1076 г.¹⁸

С целью сопоставления мы подсчитали, во скольких примерах данной подгруппы имелись условия для удлинения или дифтонгизации исконного гласного *e*: **вель|ми**: 50.6–7, **вельмоу|драга**: 86v.6, **вельмо|жъ**: 132v.2–3, **вель|лѣпнѣ**: 143.11–12, **вещь**: 77v.8, 119.6, **само|вещью**: 90.6, **времяны|ми**: 63v.15–16, **времянага**: 73v.9, **древнюю**: 42.8, **древннхъ**: 152.14, **зе|мьному**: 56v.1–2, **земьныхъ**: 108v.14, **шземьствокана**: 86.3, **шземьствока**: 90.10, **камень**: 13.15, 155v.9, **не|бесныга**: 5v.11–12, **пламень**: 135.2–3, **словесь|ноюю**: 152v.2–3, **телесныга**: 128.4. Здесь обнаружено всего 21 пример с буквой *е*.

3.1.3. Вторичный **ѣ** в суффиксах

Вторичный **ѣ** в суффиксах отмечен нами в следующих случаях: **добродѣтѣльнѣмъ**: 40v.6, **матѣжъ**: 42.3, **прикосновѣнно**: 109v.6, **несъмѣрѣнно**: 123.18.

Ради сравнения приводим и примеры, в суффиксах в которых имелись условия для возникновения вторичного **ѣ**, напр.: **бѣда|тельное**: 49.4–5, **доблѣсть**: 141v.8, **недарзновень|нага**: 71v.10–11, **дѣлате|ль**: 18.10–11, **добродѣтель**: 33v.11, 36v.8–9, 61v.4, 72v.8–9, 78v.11, 98v.8–9, 105v.5, 141v.13, **обитель**: 26v.11, **неприко|сновеньныга**: 48.9–10, **искоуш|тель**: 15v.1617. Здесь обнаружено всего 28 примеров. Тут мы не учитывали примеров, в которых буква *е* находится после буквы *ж*, *ч*, *ш*, *щ* в силу того, что по нашему наблюдению в изучаемом памятнике после этих букв никогда не пишется вторичный **ѣ**. Между прочим, таких примеров мало: **неиздреченно**: 34v.1, **неиздреченною**: 34.9–10, 39.7.

¹⁸ Срезневский И.И.: *Словарь древнерусского языка*. Репринтное издание. т. II, ч. 2. Москва 1989, с. 1421–1422.

3.1.4. Вторичный **ѣ** в окончаниях

Вторичный **ѣ** в окончаниях найден нами в следующих случаях.

3.1.4.1. При глаголах

Примеры обнаружены лишь в 3-ем лице ед. ч. настоящего времени: **избе|рѣтъ**: 121.16–17, **боудѣтъ**: 1.13, 5v.17–18, 15v.15–16, 16v.18, 17.6, 12–13, 25.10, 60.17, 79.15, 82.1, 91v.7, 92.16, 154v.18, **ведѣтъ**: 17v.4–5, **вѣ|ведѣтъ**: 51v.5–6, **изведѣтъ**: 140.5, **подкигнѣтъ**: 130v.17, **покинѣтъ** **сѣ**: 51v.16, **жидѣтъ**: 2.9, **зюкѣтъ**: 162.13, **идѣтъ**: 143.16, **вѣнидѣтъ**: 66.16, **придѣтъ**: 1.14, 17.8, 164.10–11, **прондѣ|тъ**: 162.14–15, **ѡидѣтъ**: 105v.3, **вѣзъмѣ|тъ** **сѣ**: 161v.9–10, **принмѣтъ**: 19.9, 67.8, 90v.2–3, 91.6, 125.5, 142v.17, **вѣспринмѣтъ**: 67.7, **изъмѣтъ**: 151.6, **пинесѣтъ** (sic!): 161v.2, **вѣстанѣ|тъ**: 3.10–11, **противоустѣнѣ|тъ**: 113.9–10, **начьнѣтъ**: 4.11, 12.13–14, 13.8–9, **начьнѣтъ** **сѣ**: 13.9–10, **чѣтѣтъ**: 24.17. Здесь насчитывается всего 45 примеров.

Ради сравнения приведены и глаголы, в окончании 3 л. ед. ч. в которых имелись условия для возникновения вторичного **ѣ**: Здесь нами обнаружен всего 31 пример (2 в ином почерке), напр.: **боудеть**: 5v.3, 15v.2, 18.17, всего 12 примеров (1 в ином почерке), **пребоудеть**: 135.16, 160.18, **изведеть**: 130.13, **покинеть** **сѣ**: 41.13, **идеть**: 127v.1, **принметь**: 4v.13, **изнесеть**: 148.6. Тут тоже не учтены примеры, в которых буква **ѣ** находится после буквы **ж**, **ч**, **ш**, **щ** (между прочим их довольно много, подсчитано всего 24 примера, напр.: **можетъ**: 120.8, 121.16, **хощеть**: 111v.10.).

3.1.4.2. При местоимениях

Отмеченные нами примеры все находятся в местном падеже ед. ч.: (**кѣ**) **всѣмъ**: 116.9, 125.11, 140v.16–17, 146v.2, 156.2, 157v.14. (**ѡ** / **ѡ**) **нѣмъ** (sic!): 127v.16, 151.2, 157.5, (**ѡ** или **ѡ..**) **сѣмъ**: 51.13, 58.3, 59v.9, 60.16, 145.13, (**по**) **сѣмъ**: 155.6. Здесь отмечено всего 15 примеров. Процесс удлинения или дифтонгизации исконного гласного **е** тут мог быть поддержан и аналогичным влиянием флексии местного падежа ед. ч.

3.2.2. Вторичный **ѣ** в суффиксах

Вторичный **ѣ** в суффиксах отмечается в следующих случаях: **вєсѣліє**: 42.7, 49.6, 145.15, **дързновѣніє**: 68v.2 (тут отсутствует первая буква **н**), 103v.13 (здесь после буквы **р** написана еще один **ер**), 106.2, 120v.15, 132v.12–13, **дързновѣніа**: 115.4, **прикосновѣніємь**: 108.16, **сѣвѣкоуплѣніє**: 50.12, **сѣмѣрѣніє**: 45.8–9, **сѣмѣрѣніємь**: 47v.18–48.1, **плетѣніємь**: 100v.16, (**въ**) **сѣрѣтѣніи**: 144.12–13, **шєрѣтѣніє**: 60v.14–15, **по|ставлѣніє**: 56.6–7, **сѣставлѣніє**: 47v.1–2, **сѣста|влѣніа**: 57v.5–6 (буква **ѣ** переправлена из буквы **є**!), **творѣніа**: 153.7, (**ω**) **ѣдѣніи**: 11v.8–9. Тут обнаружен всего 21 пример.

Слово **вєселіє** без нового **ѣ** встречается всего 4 раза: 1v.11 (в род. п. ед. ч.), 9.18–9v.1, 49v.13, 75.16.

Если подсчитать количество примеров с сложным суффиксом *-en-ij-* без вторичного **ѣ** в положении перед слогом, содержащим некогда слабый напряженный редуцированный переднего ряда, то мы получаем 133 примера (из которых 1 находится в ином почерке), напр.: **дързновєніє**: 50.17, **сѣмѣрєніє**: 2.2, **бл̑годарєніємь**: 6v.11, **по|мышлєніа**: 13.16–17. Здесь мы тоже не принимали во внимание примеры, в которых буква **є** находится после буквы **ж**, **ч**, **ш**, **щ**, потому что в изучаемом памятнике после этих букв никогда не употребляется вторичный **ѣ**. (Впрочем с этими буквами мы насчитали всего 146 примеров (2 – в ином почерке).)

Нами отмечено еще 8 примеров, в суффиксах которых были условия для возникновения вторичного **ѣ**: **доблє|стію**: 106.5–6, **дєбрє|дѣтєлью**: 34v.7, 71.16–17, 75.1, 76v.16, 77.3, 157.2, **дєбрєдѣтєліємь**: 52.14.

3.3. Третья группа (**ѣ** написан перед буквой **и**, обозначающей уже только согласный *j*)

В этой группе нами отмечено всего 2 примера местоимений женского рода в местном п. ед. ч.: (**ω**) **нѣи**: 44v.10, (**въ**) **сѣи**: 50v.8. Здесь можно сделать то же замечание, что мы сделали в отношении ме-

стоименных форм (**ѡѣ**) **ѡсѣмѣ** (**ѡ** / **ѡ** **нѣмѣ** (sic!)), (**ѡ** (...)) **сѣмѣ**, т.е. здесь не следует исключать и возможного влияния флексий дательного и местного падежей ед. ч. членных форм прилагательных женского рода твердой разновидности.

Ради сравнения мы приводим и примеры, в окончаниях которых имелись условия для возникновения вторичного **ѣ**: (**ѡѣ** / **на** / **по** / **ѡ**) **нѣи**: 31v.18, 36v.13, 100.4, 107v.18–108.1, 111.17, 124.13, 148v.10, 151v.3, (**ѡѣ**) **нѣи**: 123.5, **сѣи** (дат. п. ед. ч.): 57.1, 59.18. Здесь имеется всего 11 примеров.

Еще отмечено два особенных примера: **нѣ** **имѣ**: 120v.13, **нѣ** | **имѣа**: 146.9–10. В последних двух примерах частица **нѣ** произносилась под одной интонацией с следующей словоформой, и между ними мог возникнуть протетический согласный *j*.

3.4. Мелкие явления

В двух примерах буква **ѣ** отмечена на месте этимологически сильного редуцированного: (**ѡѣ**) **чюдесѣхѣ**: 147v.13, (**ѡѣ** **монхѣ**) **словесѣхѣ**: 160v.12. В этих случаях следует учесть возможное влияние склонения существительных с основой на -ѡ-. Еще мы отмечаем, что после буквы **х** в обоих примерах стоит буква **ѣ**, обозначавшая исконно редуцированный заднего ряда, но в изучаемом памятнике редуцированные уже исчезли, и согласный *ch* по всей вероятности уже подвергся смягчению.

4. Итоги и выводы

В отношении употребления буквы **ѣ**, кроме вторичного **ѣ**, можно установить, что она, за исключением определенных групп слов (как напр. южнославянские рефлексy праславянских дифтонгических сочетаний типа **tert*, **telt* и примеры континуанта праславянского корня **ěd-*), пишется довольно правильно с точки зрения этимологии. На основании этого мы предполагаем, что звук, обозначаемый буквой **ѣ**, в говоре писцов еще сохраняет свое исконное звучание, он не совпал ни с гласным *e*, ни с гласным *i*.

Переходя к употреблению вторичного **ѣ**, сначала мы с помощью следующей таблицы подытожим, в каких группах и в каких морфемах он пишется. Указаны и те случаи, где в принципе была бы возможность для возникновения вторичного **ѣ**. Рядом с цифрами в скобках отмечено, сколько из указанных примеров находится в ином почерке.

	Первая группа		Вторая группа		Третья группа	
	Вторичный ѣ	ѐ	Втор. ѣ	ѐ	Втор. ѣ	ѐ
В префиксах	1	1	—	—	—	—
В корнях и темах	22	21	6	21	—*	—
В суффиксах	4	28	21	137	—	—
В окончаниях	45 при глаголах 15 при местоим.	31 (2) 33 (2)	—	—	2	11

* Здесь не учтено 2 примера **нѣ** вместо **нѐ**.

По поводу употребления вторичного **ѣ** в первую очередь следует отметить, что он в изучаемом памятнике ни разу не написан после букв **ж, ч, ш, щ** (а сочетание букв **жд** не наблюдается в рукописи). Если посмотреть другие рукописи, напр., Добролюво евангелие 1164 г., Ирмоллой Григоровича XII–XIII вв., Типографское евангелие XIII в. № 6., Житие Саввы XIII в., а также Галицкое евангелие 1266–1301 гг., Поучение Ефрема Сирина XIII в., то мы можем видеть в них употребление нового **ѣ** и после этих букв, и даже после сочетания букв **жд**, напр.: **можѣть**, **шѣстью**, **вѣ рождѣннѣ** (Добролюво евангелие), **доушѣвнѣнаѣ** (Ирмоллой Григоровича), **шѣстью** (Типографское евангелие), **дѣщѣрь**

(Житие Саввы), шѣсть (Галицкое евангелие 1266–1301 гг.), плачѣвнѡю, дѣшѣвнѡю, очѣснѣхъ, блажѣнства (Поучение Ефрема Сирина).¹⁹

Удлинение или дифтонгизация гласного *e* после неслогового *i* или после согласного *j* не наблюдается. Тут следует отметить, что это явление в данном положении в древнейших южных памятниках древнерусского языка, содержащих вторичный **ѣ**, отсутствует, как напр., и в Добриловом евангелии.²⁰

В Выголексинском сборнике вторичный **ѣ** пишется лишь после букв **в, б, п, т, д, с, м, л, н, р**. Из этих букв **л** и **н** могут обозначать и исконно смягченные согласные, таким образом, мягкостью согласных, обозначаемых буквами **ж, ч, ш, щ**, не объясняется отсутствие вторичного **ѣ** после них. Согласные *ž', č', š', šč'* или (в церковно-книжном произношении) *št'* все являются по месту образования передненебными, а с акустической точки зрения компактными, и конечно, все являются исконно смягченными. Если посмотреть на согласные, обозначаемые буквами **в, б, п, т, д, с, м, л, н, р**, то оказывается, что они, кроме согласного *r*, представляют собой по месту образованию губно-губные, губно-зубные и зубные, а акустически диффузные согласные. Согласный *r* стоит ближе всех к согласным *ž', č', š', šč'* или *št'*, но он по способу образования не обладает щелевым элементом, и кроме этого, он в изучаемых позициях является исконно твердым или полумягким согласным.

По нашим данным, мы можем предположить, что процесс удлинения или дифтонгизации исконного гласного *e* начался не именно в положении после согласных *ž', č', š', šč'* или *št'*. Имея в виду и тот факт, что вторичный **ѣ** в вышеуказанных памятниках XII–XIII вв. уже пишется и после букв **ж, ч, ш, щ**, мы рискнули бы придти к выводу, что Выголексинский сборник на основании особенности употребления вторичного **ѣ** мог быть написан не позже (или по крайней мере не значительно позже), чем знаменитое Добрилово евангелие 1164 года.

¹⁹ Шахматов: *Очерк...*, с. 300.

²⁰ Там же, с. 303.

**АЛЕКСАНДР АФАНАСЬЕВИЧ ПОТЕБНЯ И ХАРЬКОВСКИЙ
УНИВЕРСИТЕТ**

Середина XIX – начало XX столетия

Наталия Шайтош

Несмотря на то, что уже достаточно много написано о Александре Афанасьевиче Потебне, интерес к творческому наследию этого выдающегося ученого не ослабевает.

«Долго его не знали, не признавали, русское правительство – за самостоятельное вольное мышление, общество – за украинские национальные убеждения», – писал со временем его ученик профессор Н.Ф. Сумцов, который считал, что «Украина дала двух великих деятелей слова – Шевченко и Потебню» [Сумцов 1922: 4, 13].

В научных кругах глубину и даже гениальность этого ученого никто никогда не ставил под сомнение. Но реальное влияние его идей на современную ему и последующую науку не соответствовало их значимости. Немалую роль в этом сыграло и то грустное обстоятельство, что труды и мысли ученого, в большинстве своем, только через много лет после его смерти стали известны широким кругам научной общественности.

Родился А.А. Потебня в 1835 году в украинской дворянской семье. После окончания гимназии, поступает в Харьковский университет на юридический факультет. В августе 1852 года Потебня перешел со второго курса юридического на первый курс историко-филологического факультета, как значится в его прошении ректору «по воле родителей». Однако письмо дяди Николая Ивановича Маркова к племяннику от 20 марта этого года свидетельствует о том, что такое решение было принято Александром самостоятельно [см. Відділ рукописів...].

В дальнейшем сам Потебня объясняет это следующим образом. В университете он познакомился со студентом медицинского факультета Михаилом Неговским, который увлекался народными песнями, сам их собирал и записывал. Кроме того, Неговский распоряжался небольшой библиотекой, собранной студентами, в которой преобладали книги по истории Украины. В Харькове Александр вновь услышал украинский язык. Именно это и советы Михаила Неговского, за-

метившего особенную одаренность юного юриста, были толчком в осознании Потебней подлинного своего призвания. Следует также отметить, что Александр поступил в Харьковский университет всего через пять лет после отъезда из Харькова Измаила Ивановича Срезневского. Интерес к сбору и исследованию народного поэтического творчества и этнографии, побужденный известным славистом, еще жил в среде студентов.

После окончания Харьковского университета в 1856 году он получает должность преподавателя русской словесности Первой харьковской гимназии. Но проходит всего несколько месяцев после начала учительской деятельности Потебни и 22 ноября 1857 года историко-филологический факультет возбудил ходатайство о подготовке к магистерскому экзамену. В 1881 году Александр Афанасьевич защищает магистерскую диссертацию на тему «О некоторых символах в славянской народной поэзии», а в 1862 году в журнале Министерства Народного Просвещения молодой ученый публикует свой труд «Мысль и язык». В 1874 году он защищает докторскую диссертацию «Из записок по русской грамматике» (т. 1 и 2), которая была высоко оценена русскими и зарубежными славистами. В 1875 году ученый получает Кафедру истории русского языка и литературы в Харьковском университете и становится профессором университета, а с 1877 года его избирают действительным членом Общества любителей российской словесности при Московском университете и членом-корреспондентом Российской академии наук. В том же году за научные труды Академия наук присуждает Потебне Ломоносовскую премию, а в последующие годы – ряд золотых медалей за разбор сочинений некоторых языковедов. Умер Александр Афанасьевич Потебня в Харькове в 1891 году в городе, где протекала вся его научная и учебно-педагогическая деятельность.

За свою недолгую жизнь, которая поместилась в 56-ти годах, А.А. Потебня не смог реализовать все свои замыслы, однако, в научном наследии великого ученого все достойно внимания.

На протяжении XIX века в Украине университеты Харькова, Нежина, Киева, а затем и Одесса становятся крупными научными центрами, которые давали всестороннее лингвистическое образование.

Харьковский университет одно из старейших высших учебных заведений Украины, был открыт в 1805 году.

С 1765 года Харьков был административным и политическим центром Слободско-Украинской губернии и значительным культурно-просветительским очагом края: в 1726 году в Харькове создан коллегийум, в 1768 году – казенное училище, в 1789 году – главное народное и малое народное училища, которые в 1798 году объединились в одно. Большая роль в открытии университета в Харькове принадлежит видному общественному деятелю и ученому Василию Назаровичу Каразину,¹ который в 1802 году в связи с вопросом о структуре будущего университета писал: «Сердце радуется, представляя влияние, какое произведет сие учреждение на край наш во всех отношениях – моральных, физических и политических. Харьков процветет в самое короткое время и будет иметь честь доставлять просвещеннейших сынов отечества» [Багалея 1893–1898: 57–58].

В университете работало четыре отделения, в составе которых имелось отделение словесных наук с кафедрами красноречия, стихотворства и русского языка. Ведущую роль в изучении русского языка занимала кафедра «красноречия, стихотворства и языка российского». С 1805 года – первого учебного года – ее возглавляет ректор университета, известный «в русской литературе своими трудами по части теории словесных наук» [Фойгт 1859:31], профессор российской словесности Иван Степанович Рижский,² в 1802 году избранный членом Российской академии наук.

Со второй трети XIX века завершается период существования словесности как совокупности нерасчлененных филологических дисциплин. Этим объясняется тот факт, что кафедры истории русского языка и словесности Харьковского университета активно начинают разрабатывать как различные области науки о русском языке, так и отдельные дисциплины. Одной из основных проблем в области изучения русского языка, начиная от раздумий И.С. Рижского о месте

¹ Каразин В.Н. (1773–1842) – русский и украинский общественный деятель, просветитель, ученый. Стараниями Каразина был открыт Харьковский университет. Автор либеральных проектов преобразования государственного строя. Труды по метеорологии, агрономии и конструированию.

² Рижский И.С. (1761–1811) – выдающийся ученый, педагог, общественный деятель, профессор русской словесности и красноречия, философ, логик. Приехал в Харьков по ходатайству В.Н. Каразина в 1803 году. Он принимал деятельное участие в организационной работе, предшествовавшей открытию университета, и был назначен его первым ректором.

церковнославянизмов в русском литературном языке и до работ современных ученых, является исследование процесса развития и совершенствования русского языка на разных уровнях и на разных исторических этапах.

На теоретическом уровне и активизации разработки проблем языкознания в университете сказалась и научная деятельность выдающегося слависта и специалиста в области истории русского языка Измаила Ивановича Срезневского, который работал в Харьковском университете с 1831 по 1847 годы.

Четыре года И.И. Срезневский вел в университете различные теоретические курсы: введение в изучение славянской филологии, старославянский язык, обзор славянских языков и наречий в связи с культурой и литературой славянских народов, а также проводил занятия по объяснительному чтению памятников русского языка.

Как отметил Н.Ф. Сумцов, именно в харьковский период жизни и деятельности И.И. Срезневский сформировался как глубокий лингвист и именно в Харькове им была написана статья «Мысли и заметки» (1831), которая явилась началом создания фундаментального труда «Мысли об истории русского языка», вышедшего в 1849 году через два года после переезда ученого в Петербург [Сумцов 1914: 70].

Мысли И.И. Срезневского о необходимости представить во всем объеме историю русского языка нашли отражение и развитие в работах многих харьковских лингвистов.

С 1854 по 1858 годы в Харьковском университете проходила научная деятельность исследователя народного творчества, филолога и поэта Амвросия Лукьяновича Метлинского,³ оказавшего определенное влияние на становление научных взглядов своего ученика Александра Потебни. В частности, А.А. Потебня разделял мнение А.Л. Метлинского, относящееся к 1852 году о том, что «достойны внимания, сохранения, исследования — не только творения великих писа-

³ Метлицкий А.Л. (1814–1870) — украинский поэт и собиратель фольклора. Читал у А.А. Потебни курс лекций по русской грамматике. Метлицкий благотворно повлиял на Потебню в смысле усиления в нем живого интереса к народному творчеству и этнографии. В сочинениях Потебни, особенно в ранних, часто встречаются ссылки на этого ученого. Что же касается взглядов на украинский язык, на важность областных наречий в культурном развитии народа, в этом вопросе общность позиций Метлицкого и Потебни была полной.

телей, не только язык высшего образованного состояния, но и всякое старинное и областное слово и выражение, всякий особенный народный говор, а тем более наречие, как великорусское и малорусское, с незапамятных времен употребляемые миллионами народа» [Сумцов 1908: 83].

С 1856 года кафедру истории русского языка и словесности возглавил профессор Николай Алексеевич Лавровский, вошедший в историю русской филологии как автор ряда важных работ по истории русского языка. Его лингвистические интересы и взгляды формировались под благотворным воздействием профессора кафедры славянорусской филологии И.И. Срезневского.

Среди работ Н.А. Лавровского выделяются исследования важнейших периодов развития русского языка, а также освещение роли и значения отдельных ученых и писателей в этом процессе. Наиболее серьезные и глубокие работы были написаны Н.А. Лавровским во время его преподавания в Харьковском университете (до перевода в 1875 году на пост директора Нежинского историко-филологического института). Я.К. Грот в некрологе «Н.А. Лавровский» подчеркнул, что «Харьковский период жизни Николая Алексеевича представлял расцвет его ученой деятельности» [ЖМНП 1900: 1].

Видным специалистом в области истории русского языка (хотя в его научной деятельности большое внимание уделялось и проблемам славистики) был брат Н.А. Лавровского – Петр Алексеевич Лавровский, который, как и его старший брат, обратился к изучению русского и других славянских языков под влиянием своего учителя И.И. Срезневского.

Деятельность братьев Лавровских оказала глубокое влияние на изучение русского языка и его истории в Харьковском университете, на зарождение и становление Харьковской филологической школы, одним из блестящих представителей которой в последствии стал А.А. Потебня. В своих автобиографических заметках А.А. Потебня писал, что «благодаря Лавровским я стал заниматься языкознанием... благодаря снисходительности Н.А. и П.А. Лавровских я выдержал экзамены (магистерские) и был оставлен в университете» [Пыпин 1891: 325].

С 1869 по 1884 год в Харьковском университете протекала научная деятельность известного санскритолога, специалиста в области сравнительной грамматики индоевропейских языков Викентия Ивановича

Шерцля.⁴

Для истории изучения русского языка, который рассматривается В.И. Шерцлем в широком сопоставлении с другими индоевропейскими, наибольший интерес представляет «Сравнительная грамматика славянских и других родственных языков» (1871–1873).

Целую эпоху в истории языкознания в Харьковском университете, в разностороннем изучении русского языка представляют собой работы Александра Афанасьевича Потебни – заведующего кафедрой русской словесности с 1875 года. В научных работах А.А. Потебни вопросы сравнительно-исторической грамматики (особенно синтаксиса) занимали одно из главных мест и на долгие годы обусловили направление и характер лингвистических исследований ученых-филологов харьковской школы.

После смерти А.А. Потебни кафедру русского языка и литературы возглавил его ученик Михаил Георгиевич Халанский,⁵ чьи научные интересы распространялись как на проблемы славянских литератур, так и на вопросы русского языка и диалектологии. Из историко-лингвистических работ ученого, характеризующих харьковскую школу филологов, наиболее важными являются его исследования «Из заметок по истории русского литературного языка» (1899 и 1901).

В Харьковском университете с 1910 по 1915 год работал известный славист и историк русского языка Николай Николаевич Дурново.⁶ В 1913 году им было опубликовано исследование «Записки по

⁴ Шерцль В.И. (1843–?) – русский языковед и педагог. Учился в Пражской гимназии, на юридическом факультете Пражского университета (1862–1865), в Лондонском (1866–1867) и Петербургском (1867–1868) университетах. В 1869 г. защитил магистерскую диссертацию «Личные местоимения в санскрите» и стал работать, в звании доцента, в Харьковском университете, где ему поручили вести курсы сравнительного языкознания и санскритского языка. Научные интересы Шерцля находились в области сравнительно-исторического языкознания, которому он посвятил обширную монографию «Сравнительная грамматика славянских и других родственных языков», ч. 1. Фонетика; ч. 2. Словообразование.

⁵ Халанский М.Г. (1857–1910) – филолог-славист, профессор Харьковского университета на кафедре русского языка и словесности (1891), член-корреспондент Академии наук (1909).

⁶ Дурново Н.Н. (1876–1937) – выдающийся ученый в области языкознания, занимался русской диалектологией и древнерусскими литературными памятниками, с 1903 г. – член Московской диалектологической комиссии при Отделении языка

истории русского языка», которое является своеобразным введением к итоговой работе по истории русского языка «Введение в историю русского языка» (Врно 1927).

Филологи Харьковского университета внесли большой вклад в изучение русского литературного языка и особенно его синтаксиса.

Важным этапом в развитии учения о синтаксисе вообще, о синтаксисе русского языка в частности, стали работы А.А. Потебни, предопределившие дальнейшее развитие синтаксических воззрений его многочисленных учеников и последователей и активизировавшие разработку теории и практики научного синтаксиса русского языка.

Значительную научную ценность представляет диссертация ученика А.А. Потебни Александра Васильевича Попова⁷ «Сравнительный синтаксис именительного, звательного и винительного падежей в санскрите, зенде, греческом, латинском, немецком, литовском, латышском и славянских наречиях», напечатанная в журнале «Филологические записки» уже после его смерти. В отдельном издании эта работа вышла в свет под названием «Синтаксические исследования» (Воронеж 1881).

В историю научной разработки синтаксиса русского языка вошел еще один ученик А.А. Потебни – филолог широкого диапазона (социолог, литературовед и лингвист), профессор Харьковского университета с 1888 по 1905 год Дмитрий Николаевич Овсянико-Куликовский.⁸

и словесности Академии наук. В 1904 – приват-доцент Московского университета, в 1910 г. – перешел в Харьковский университет, оставаясь приват-доцентом, в 1937 г. был расстрелян большевиками, обвинялся в «вербовке кадров для организаций», «вредительстве» и «терроре».

⁷ Попов А.В. (1855–1880) – видный русский языковед, представитель Харьковской школы, талантливый ученик А.А. Потебни, исследователь грамматики индоевропейских языков. В 1879 г. с золотой медалью закончил историко-филологический факультет Харьковского университета. Как подающий большие надежды, Попов был рекомендован для продолжения учебы при университете. Готовясь к магистерским экзаменам, Попов занялся углубленным изучением синтаксиса индоевропейских языков.

⁸ Овсянико-Куликовский Д.Н. (1853–1920) – известный русский и украинский филолог, языковед и теоретик литературы, педагог. Учился на историко-филологическом факультете Петербургского и Новороссийского университетов. После учебы в университете готовился к профессорскому званию при кафедре сравнительного языкознания и санскрита. В течении нескольких лет находился за границей с целью изучения филологии. С января 1883 г. читал лекции по санскриту и

Как вспоминал позже Д.Н. Овсянко-Куликовский, под влиянием лекций А.А. Потебни он «усвоил основные научные идеи и метод великого ученого и решил попробовать свои силы над разработкой вопросов исторического и сравнительного синтаксиса в том же духе и направлении» [Овсянко-Куликовский 1923: 36].

Ученые Харьковского университета серьезно занимались также проблемами диалектологии,⁹ которая, по словам Л.А. Булаховского, «в эпоху Потебни собственно делала только первые свои шаги» [Булаховский 1952: 23].

Особое внимание харьковчан привлекали русские говоры, граничащие с украинским языком, а также факты размещения носителей русских говоров на территории Украины со всеми вытекающими отсюда лингвистическими последствиями.

Вполне закономерным является то, что диалектологические работы получают особое развитие в творчестве учеников А.А. Потебни, уделявшего много внимания народному русскому и украинскому языкам вообще и различным говорам в частности. Так, М.Г. Халанский изучал южнорусские говоры Курской области, граничащей с Харьковской.

В 90-е годы XIX века и в первые десятилетия XX века диалектологические исследования в Харьковском университете связаны с именами профессоров Дмитрия Константиновича Зеленина¹⁰ и Николая

сравнительной грамматике индоевропейских языков в Новороссийском университете. В 1887 г. защитил докторскую диссертацию. В 1888 г. переехал работать в Харьковский университет, в 1905 г. – в Петербургский университет, где читал лекции по сравнительному синтаксису индоевропейских языков, а на Высших женских курсах – по психологии художественного творчества. В 1907 г. был избран действительным членом Российской академии наук. В апреле 1920 г. переехал в Одессу и стал заведовать кафедрой русской литературы на филологическом факультете. В истории языкознания известен как автор значительного количества филологических работ, опубликованных в конце XIX – начале XX в. Исследовал проблемы теории и психологии творчества, синтаксис русского языка.

⁹ Вероятно, первая диалектологическая работа, выполненная в стенах Харьковского университета, принадлежит Н.А. Лавровскому (Русский язык в области наречия. – «Москвитянин», 1856, 4).

¹⁰ Зеленин Д.К. (1878–1954) – русский и украинский советский этнограф, фольклорист и диалектолог, член-корреспондент АН СССР с 1925 года. В 1904 г. закончил Юрьевский (теперь Тартуский) университет. С 1916 г. был профессором Харьковского, с 1925 г. – Ленинградского университетов. Основные труды в области этнографии восточных славян.

Николаевича Дурново.

Д.К. Зеленин, ученик академика А.А. Шахматова, в 1913 году защищает докторскую диссертацию «Великорусские говоры с неограниченным и непереходным смягчением согласных в связи с явлениями поздней великорусской колонизации», которая представляла собой ценность не только большим фактическим материалом и серьезностью выводов, но и свежей и смелой для его времени трактовкой вопросов о воздействии на язык.

Богатый фактический материал, приведенный и проанализированный в работе, и выводы, которыми завершаются разделы исследования, впоследствии были использованы Н.Н. Дурново в его работе «Введение в историю русского языка».

Н.Н. Дурново во время работы в Харьковском университете по вопросам диалектологии были написаны «Записки по истории русского языка. I. Фонетика и диалектология» (1912); «Краткий очерк русской диалектологии» (1914); «Диалектологическая карта русского языка в Европе» (1914).

Лексикологические работы ученых Харьковского университета в подавляющем большинстве были связаны с исследовательскими планами и изданиями Академии наук. В работе над знаменитым лексикографическим трудом – «Словарем Академии Российской, по азбучному порядку расположенному» (1806–1822) принимал активное участие И.С. Рижский. В 1864 году братьям Лавровским Академия наук поручила обработку слов на букву «П» для нового издания «Областного слова русского языка». П.А. Лавровский подготовил «Сербско-русский словарь» (1870) и «Русско-сербский словарь» (1880), имевшие большое практическое значение.

Д.К. Зеленин редактировал IV том «Словаря русского языка», издававшегося II отделением Российской академии наук, и работал (1918) над словарем языка поэтических произведений П. Вяземского. Если бы этот труд был завершен, мы имели бы возможность считать его автора одним из первых создателей словаря писателя – нового лексического жанра, получившего свое развитие лишь в дальнейшем.

Филологов Харьковского университета всегда интересовал вопрос о месте русского языка среди языков мира, о его изучении в других странах. Как бы опережая ряд работ ученых филологических

факультетов в советское время, профессор кафедры всеобщей литературы С.В. Соловьев¹¹ в 1912 г. публикует статью «Современное положение русского языка и литературы во Франции», в которой сообщает о преподавании русского языка с 1873 г. в *Ecole des langues orientales*, с 1902 года в Сорбонне, а с начала XX века в Дижонском и Лилльском университетах.

Ученые-филологи Харьковского университета всегда уделяли большое внимание просветительской, популяризаторской работе по созданию учебников и учебных пособий различного типа, разработке вопросов методики преподавания лингвистических дисциплин. Н.Ф. Сумцов справедливо подчеркивал, что «выдающейся и характерной чертой профессоров-словесников Харьковского университета являются их живые педагогические интересы» [Сумцов 1905: 16]. Фактически с учебников началась в Харьковском университете научная разработка проблем теории и практики русистики (работы И.С. Рижского). Учебным пособием и в то же время серьезным научным трудом является упомянутый уже «Синтаксис русского языка» Д.Н. Овсянко-Куликовского, впоследствии модифицированный применительно к новым методическим задачам в виде учебника «Руководство к изучению синтаксиса русского языка» (1912) и другие издания.

Автором ряда учебников по старославянскому языку является Степан Михайлович Кульбакин,¹² работавший в Харьковском университете с 1904 по 1919 год. Его перу принадлежит «Учебник по русскому языку» (1916) для IV класса гимназии, «Русский язык в историческом освещении» (1913) и др.

Харьковский университет стал фундатором и руководителем

¹¹ Соловьев С.В. – профессор кафедры всеобщей литературы Харьковского университета, автор учебника «Учебная книга по русской истории».

¹² Кульбакин С.М. (1873–1941) – русский языковед, член-корреспондент Российской академии наук с 1919 г. В 1896 г. закончил Новороссийский университет. С 1905 г. профессор Харьковского университета. С 1919 г. эмигрировал в Югославию, был профессором университетов в Скопье и в Белграде. Автор трудов в области истории церковнославянского, польского, сербского, украинского языков. Кульбакин автор языковедческих статей в многотомном издании «Народная энциклопедия научных и прикладных знаний», в которой популярно и полно показано богатство и разнообразие славянских языков и на их фоне достаточно подробно и научно (для такого типа изданий) описан русский язык (с наречиями) с его характерными чертами и особенностями, его история и современное состояние.

ряда научных обществ, среди которых видное место занимало *Историко-филологическое общество*, созданное в 1877 году и функционировавшее до 1919 года. Предшественником всех научных обществ при университете и Историко-филологического общества было *Общество наук*, образованное в 1812 году. В его задачу входило «распространение наук и знаний как через ученые изыскания, так и через издание в свет общественных сочинений» [Сумцов 1904: 3]. Общество наук состояло из двух отделений – естественных наук и словесности.

За все время существования Харьковского университета ученые внесли весьма существенный вклад в научную разработку различных проблем русского языка, его истории и диалектологии как в теоретическом, так и в практическом направлениях. Всеобщее признание получили работы филологов Харьковской школы, основоположником которой явился А.А. Потебня. Характерной особенностью научной, педагогической и просветительской деятельности харьковских ученых было стремление решать наиболее сложные и актуальные вопросы современной им лингвистической русистики, органически связать теоретические исследования с педагогической, практической деятельностью.

Таким образом, в развитии филологической науки в Украине, безусловно, ведущая роль принадлежит Харьковскому университету.

В июне 1920 года историко-филологический и физико-математический факультеты, оставшиеся от старого университета, объединяются во Временные высшие педагогические курсы, которые в июле 1920 года реорганизуются в Академию теоретических знаний.

В мае 1921 года Академия теоретических знаний упраздняется, и на ее основе организуется Харьковский институт народного образования с двумя факультетами – социального воспитания и профессионального образования. Одним из пяти отделений профессионального образования было отделение языка и литературы, готовившее педагогические кадры для массовых школ профессионального образования.

В августе 1930 года Харьковский институт народного образования был преобразован в два самостоятельных вуза – Педагогический институт профессионального образования и Институт физико-химико-математических наук.

В конце 1932/1933 учебного года институты объединились в единое учреждение – Харьковский государственный университет.

Тринадцатилетний период реорганизаций, реформ и экспериментов закончился. 1 сентября 1933 года Харьковский университет возобновил свою работу на семи факультетах, в том числе и на литературно-лингвистическом, на том, где в свое время преподавал и Александр Афанасьевич Потебня, основатель психологической школы в филологии.

После смерти А.А. Потебни, его научное наследство популяризовал А.Г. Горнфельд. Подготовленное им издание «Вопросы теории и психологии творчества» (8 томов, 1907–1923) было задумано как попытка собрать воедино научные труды А.А. Потебни. Однако, во время работы над изданием образовался целый круг людей, которые изучали сферу теории и психологии творчества художественного и научного, а также общих вопросов эстетики. Это дало возможность говорить о «харьковской школе» в области литературоведения. К данной школе примкнули и ученики А.А. Потебни – Д.М. Овсяннико-Куликовский и И. Гливенко.

В. Харциев, одним из первых разбиравший архив Потебни, опубликовал в 1892 году обзор «Посмертные труды А.А. Потебни» (1892). В сущности это первое и наиболее полное описание архива, когда все бумаги были еще в том состоянии, как их оставил покойный ученый, и ничего еще не было утрачено. В своем описании Харциев упоминал, что среди бумаг Потебни имелись два конспекта его курсов теории словесности, относящихся к разным периодам, «один из них составлен довольно полно самим Александром Афанасьевичем, другой, очевидно, одним из его слушателей» [Памяти... 1892: 84].

В другом описании архива ученого, сделанном уже после 1917 года, при участии И.Я. Айзенштока, А.В. Ветухова, Б.А. Лезина, К.М. Немчинова и А.Н. Синявского и опубликованном в Бюллетене редакционного комитета по изданию собрания сочинений Потебни (1922), эти конспекты уже не упоминались. Не упоминались они и в описании документальных материалов личного фонда А.А. Потебни, опубликованном в 1960 году Харьковским филиалом ЦГИА УССР.

Основательное изучение архивов Потебни показывает, что цельных конспектов там сейчас нет, а встречаются лишь фрагменты разработок по отдельным темам. Поэтому можно предположить, что упомянутые В. Харциевым конспекты были скорее всего утрачены давно, еще до революции. Следовательно, публикация В. Харциевым «Основ поэтики А.А. Потебни» (1910) имела особое значение. Есть все основа-

ния полагать, что она составлена на материале упомянутых конспектов и является, таким образом, одним из немногих источников, знакомящих нас с курсом лекций Потебни по теории словесности в систематизированном и последовательном изложении.

Уже много лет после Октября 1917 года были опубликованы такие крупные работы Потебни, как четвертая книга «Из записок по русской грамматике» (1941) и «Ударение» (1973), а также планы отдельных лекций и часть эпистолярного наследия. В 1976 году были переизданы после долгого перерыва такие работы, как «Мысль и язык», «Язык и народность», «Из лекций по теории словесности», а также фрагменты из других работ по эстетике и поэтике.

Созданный еще в 20-е годы редакционный комитет по подготовке собрания сочинений Потебни в силу разных причин работу свою не довел до конца и даже не успел приступить к публикации архивных материалов. В 1922 году вышел лишь первый том, в котором содержалось 4-е издание работы «Мысль и язык».

В годы Великой Отечественной войны некоторые рукописи Потебни, хранившиеся в Харьковском архиве,¹³ были утрачены. Затерялись в общих книжных фондах и книги из личной библиотеки А.А. Потебни, переданные когда-то в дар библиотеке Харьковского университета.

Таким образом, изучение филологического наследия Потебни сопряжено с определенными трудностями. Хотя основные его работы и были изданы, многие из них, особенно литературоведческие, нуждаются во всесторонней сверке с архивными материалами, в уточнении и дополнении их теми материалами, которые до сих пор еще ждут научно выверенной публикации.

В связи с тем, что сам Потебня не успел отредактировать большую часть своих литературоведческих работ, необходима определенная систематизация набросков и отдельных высказываний. Фрагментарность, непоследовательность изложения, определившиеся желанием

¹³ К сожалению, нет возможности восстановить многие важные факты из истории преподавания русского языка в Харьковском университете в дореволюционное время и в советский период до Великой Отечественной войны (особенно биографии ученых и материалы, связанные с особенностями учебного процесса), так как в период фашистской оккупации Харькова архив университета понес невосполнимые потери.

издателей публиковать после смерти А.А. Потебни «все в таком виде, как оно оставлено было покойным профессором» [Потебня 1905: 111], и различными недостатками редактирования, порой без необходимости затрудняли понимание самого хода научной мысли Потебни. Все это в свою очередь не раз приводило к своеобразному, нецелостному восприятию его филологического наследия, когда одни его мысли принимались или оспаривались, а другие – вовсе не замечались или замалчивались. В литературе о Потебне такая фрагментарность постоянно дает о себе знать.

В изучении творчества выдающегося ученого еще существуют «белые пятна», дающие современным ученым простор для дальнейших исследований.

ЛИТЕРАТУРА

- Багaley, Д.И. Опыт истории Харьковского университета. Т. 1., Харьков, 1893–1898.
- Булаховский, Л.А. Александр Афанасьевич Потебня. К., 1952.
- Відділ рукописів Інституту Літератури ім. Т.Г. Шевченка АН України, ф. О.О. Потебні, №73/14, арк. 2.
- Журнал Министерства Народного Просвещения. СПб., 1900.
- Овсянко-Куликовский, Д.Н. Воспоминания. Пб., 1923.
- Памяти Александра Афанасьевича Потебни. Харьков, 1892.
- Потебня, А.А. Из записок по теории словесности: Поэзия и проза. Тропы и фигуры. Мышление поэтическое и мифическое. Харьков, 1905.
- Пыпин, А. Н. История русской этнографии. Т. 2–3. СПб., 1891.
- Сумцов, Н.Ф. Выступление А.А. Потебни на ученом поприще и участие в этом деле М.С. Дринова // Сборник статей по славяноведению, посвященный проф. М.С. Дрынову. Харьков, 1904.
- Сумцов, Н.Ф. Кафедра истории русского языка и словесности в Харьковском университете с 1805 по 1905 гг. СПб., 1905.
- Сумцов, Н.Ф. Метлинский // Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). Под редакцией М.Г. Халанского и Д.И. Багалея. Харьков, 1908.
- Сумцов, Н.Ф. Харьковский период научной деятельности И.И. Срезневского. Пг., 1914.
- Сумцов, Н.Ф. Велетень думки і душі. Харків, 1922.
- Фойгт, К.К. Историко-статистические записки об Харьковском университете и его заведениях, от основания университета до 1859 года. Харьков, 1859.

KERESZTÉNY ÉLŐK – POGÁNY HOLTAK

Egy hiedelemlény metamorfózisai a szláv népek hitvilágában

Sarnyai Csaba

A különböző szláv népek hitvilága a mai napig számtalan olyan ősi képzetet őrzött meg, melyek már a valamikori egységes szláv mitológiában is fontos szerepet töltöttek be. A szláv mitológiai rendszer fokozatos differenciálódása, a nyugati, keleti, valamint déli variánsok kialakulása során ezen alapvető képzetek eredeti funkcióikat tekintve nem sokat változtak, azonban több vonatkozásban is jelentős átalakuláson mentek keresztül. Ezek közül is mind jelentőségükben, mind tematikai sokszínűségükben kiemelkednek azok a túlvilágképzetek, melyek a szlávok XIX–XX. századi hitvilága szempontjából a mai napig meghatározóak. Kitűnő példa erre a legtöbb szláv nép hiedelemvilágában indoeurópai örökségként fennmaradt **navь* képzete, amely folyamatos formálódása közben mindig is az élők közé visszajáró túlvilágiakkal állt kapcsolatban, nemegyszer pedig azok megnevezésére szolgált.

A szlovák *nava* eredetileg ‘jó lelkek hajléka’, a cseh *náv*, *náva* kifejezés pedig ‘*síron túli világ*’ értelemben volt használatos (Machek 1997: 391). Ugyanígy az *unaviti* ige is valahányszor ‘megöl’, ‘elpusztít’ értelemben szerepel az ócseh szövegekben: „*mlatem čvrtého unavi*”¹ (Афанасьев 1970: 236). Ez a jelenség a keleti szláv hagyomány számára sem idegen, hiszen nemegyszer a *navь* szóval jelölték a halált, mint például „Muromi Pjotr és Fevronyija legendájában” is (XV. század), ahol a *в нави зрети* kifejezést a ‘halállal szembenéz’ jelentésben olvashatjuk: «Она же рече: 'Отецъ и мати моя поидоша взаем плакати. Брат же мой иде чрез ноги в нави зрѣти'»² (Повесть 1984: 634). Jellemző módon a bibliai könyvek orosz fordításában a ma használatos *ad* helyett szintúgy a *navь* kifejezés szerepel pokol értelemben.³ A fogalom maga azonban a középkor folyamán leggyak-

¹ A negyediket harci kalapáccsal csapja agyon.

² Ő pedig azt mondta: „Atyám és anyám elmentek kölcsönbe sírni. Bátyám pedig elmegy lábai alatt a halállal szembenézni.”

³ Ennek ürügyén egyes kutatók nem egyszer „újraértelmezték” a szlávok népi világképét a XX. század folyamán, mégpedig a híres-hírhedt „Velesz Könyve” (Велесова Книга) alapján, melyben kiemelt szerep jut a *navь* képzetének. Szulakadzev, s legfőképpen

rabban a „visszajáró holtak”, azaz az orosz *покойник* és *мертвец*, valamint az ukrán *мертвяк* képzetköréhez társult, s nem a túlvilág vagy a túlvilági lét megnevezésére szolgált.

A kijevi Rusz krónikáiban gyakran fellelhető *навь*, még gyakrabban a semleges nemű *навье* elnevezés lényegében még elvont jelentéssel bírt, s jóval kevésbé volt árnyalt, mint például a későbbi ukrán, vagy akár orosz hitvilágban. E „túlvilági hatalmakról” a középkorban úgy hitték, hogy esetenként segíthetik ugyan az élőket, leginkább mégis az emberek életére törő, általában láthatatlan lényekként tartották számon őket. Hogy mennyire elevenen élt a kijevi Ruszban a bennük való hit, jól mutatja az Őskrónika 1092-es tudósítása, miszerint ők szabadítják a világra a szörnyű aszályt, mikor az erdők és a mocsarak „maguktól látszanak lángba borulni”, s Polockban láthatatlan lovasok képében a pestis nyilait (vö. villám) zúdítják a védtelen emberekre: *«Предивно бысть чудо Полотъскѣ в мечтѣ: бываше в ноци тутѣнь, стаяше по улици, яко человекѣ рищюще бѣси. Аще кто вылѣзаше ис хоромины, хотя видѣти, абье уязвень будяше невидимо от бѣсовъ язвою, и с того умираху, и не смяху излазити ис хоромъ. Посемъ же начаша в дне являтися на конихъ, и не бѣ ихъ видѣти самѣхъ, но конь ихъ видѣти копыта; и тако уязвляху люди полоцкыя и его область. Тѣмъ и человекѣ глаголаху, яко навье быють полочаны»*⁴

Miroljubov „Szláv Védákként” is ismert eme alkotása (erről bővebben l. pl. Дудко 2002: 286) már csak azért is figyelmet érdemel, mert kétségtávolú kuriózumnak, izgalmas kultúrtörténeti kísérletnek számít, másrészt pedig mind tudományos, mind kevésbé tudományos kiadásai révén nagy népszerűségnek örvend Oroszországban, leginkább pedig Ukrajnában. A könyv tanúsága szerint a mindenség „három alapvető szubsztanciája” az égi, a földi, valamint a földalatti világ (l. Бегунов 1993: 250). A látható, anyagi világ így a *Явь* lenne (vö. orosz *явный* ‘szemmel látható’; *явление* ‘jelenség’; stb.). A második az istenek (adott esetben, mondjuk, Szvarog, stb.) igazsága, maguk az „égi törvények”, azaz a *Правь* (vö. orosz *правда* ‘igazság’). A világ harmadik „szubsztanciája” ebből következően a *Навь* (vö. orosz, ukrán *навь* ‘visszajáró halott’), vagyis a holtak nem anyagi természetű világa. Azonban a keleti szláv népek esetében az égi, földi, s alvilági szférák ilyen elkülönítése, s az azokhoz rendelt erkölcsi értékmínőségek sokkal inkább a keresztény menny–föld–pokol hármasságos visszavetítésére, pontosabban fogalmazva, a három világ univerzális mítoszára emlékeztet, legfőképpen pedig frappáns szójátéknak tűnik, mintsem egy autentikus állapot rekonstrukciójának.

⁴ Hatalmas csoda és káprázat jelent meg Polockban: egész éjjel dobogás hallatszott, nyögések töltötték meg az utcákat, ördögök vágattak, akár az emberek szoktak. Ki pedig házából előjött, hogy lássa mindezeket, nyomban métellyel mételyezték azt a láthatatlan ördögök, mitől meghalt, és eképp senki sem merészelt kilépni házából. De aztán azok

(ПБЛ: 224). Az embereket büntető navok érdekes változatával találkozunk a Perejaszlavi másolatban is: «Они-жъ рѣша: изъ навеи дѣти насъ емлютъ»⁵ (Афанасьев 1970: 236). Ahogyan arra több kutató is rámutat, maga a tény, hogy a *навье* szó semleges nemű, már önmagában is valami személytelenre utal, ami nem rendelkezik sem emberi, sem bármi más konkrét formával (l. pl. Власова 2001: 344). Ehhez hozzátehetjük még, hogy folyton hangsúlyozott láthatatlanságuk szintén ezt támasztja alá.

Ezzel szemben a XIX–XX. századi ukrán és orosz néphit *навь* képzete valójában már teljes mértékben megfeleltethető a visszajáró, azaz tisztátalan holtak fogalmának. Elnevezésében hasonló hiedelemként az orosz *навной*, *намной* is, alakja azonban már a családi tűzhely és a házigazda védelmezőjéhez (*домовой*) áll közel, ami jól érzékelteti a ház szellemgazdája és az ősök kultusza közötti szoros kapcsolatot. A háziak védelmezőjével ellentétben azonban e hiedelemként markánsabban őrizte meg holt természetéből adódó kegyetlen vonásait: gyakran ráront az alvó emberre, akinek a testén ilyenkor jókora véraláfutások támadnak (Власова 2001: 344). Borisz Ribakov élesen különválasztja az ősök és a *навь* tisztetét, mivel nézetei szerint az előbbi alatt az emberek *saját* halottjaikat, vagyis ősapáik lelkét értették, míg utóbbi a számukra *idegen* holtakat, az ellenséges lelkeket jelentette (Рыбаков 1987: 462). Az általános orosz néphit szerint azonban a *навь* névvel illetett, „odaátról” visszajáró holtak a nagy ünnepek előtt éppen azért térnek vissza rokonaik házába, hogy velük együtt üljék meg az ünnepet (Власова 2001: 343). Az élőkkel legtöbbször „békésen” együtt ünneplő holtak alatt tehát a „saját” holtakat, vagyis az elhunyt családtagokat értették. Ezzel szemben Oroszország délnyugati részén nagycsütörtököt többek között éppen azért hívják a „holtak húsvétjának” (Пасха мертвецов), illetve a „navok húsvétjának” (навский великдень), mert ezen a napon a holtak misét tartanak a templomban (Власова 2001: 343). Az éjfélkor magától megkonduló harang jelezte a holtak miséjének kezdetét, mikor is az emberek messzire elkerülték a templomot, mert a holtak ilyenkor elveszejtették azt, aki hívatlanul megleszte őket. Az ukrán hagyomány még ennél is jóval mar-

már világos nappal is megjelentek lovaikon, s noha őket magukat senki sem láthatta, ám a lópaták nyomait jól látták; emígyen méltéyzték meg azok az embereket Polockban és egész vidékén. Az emberek pedig azt beszélték, hogy a navok vágják a polockiakat.

⁵ És ők (az emberek) azt mondták: a holtakból való gyermekek elragadnak bennünket.

kánsabban őrizte meg a visszajáró holtak emberellenes, azaz „idegen” vonásait. Ukrajnában a „holtak húsvétja” (навський великдень, мертвецький великдень) egyike annak a három kivételes alkalomnak, mikor is az Isten „megengedi” a holtaknak, hogy visszatérjenek a túlvilágról, s még egyszer megbánják bűneiket. Bár minden valószínűség szerint ezzel magyarázhatóak az orosz variáns templomban misét mondó halottjai is, az ukrán hagyomány szerint e napon sem a keresztnek, sem az imának nincs hatalma rajtuk, s ha élő emberrel találkoznak, addig fojtogatják, amíg meg nem hal. Hogy ezt elkerüljék, az emberek ilyenkor vízzel locsolták meg magukat, és legfőképpen egymást, mert hitük szerint „a holtak rettegnek a nedvességtől” (Воропай 1958: 367). Az egyik ukrán hiedelemmonda részletesen elbeszéli a holtak húsvétjának eseményeit: *«В Чистий четвер мерці встають опівночі з своїх гробів і приходять під церкву на звук дзвонів, що б'ють тільки три рази. Зібравшись, вони стають перед церквою. Виходить священник, теж мрець, і голосно проказує якусь молитву, що від неї самі двері в церкві відчиняються. Мерці входять до церкви, і священник починає Богослуження. Перед вівтарем стоять діти і тримають у руках крашанки, наповнені клоччям. Як Богослуження скінчиться, всі мерці христосуються, а потім виходять з церкви і стають перед її дверима. Після того, як священник знову прочитає якусь молитву, двері церкви самі замикаються, а мерці йдуть на цвинтар і лягають у свої могили»*⁶ (Воропай 1958: 367).

Hasonlóképpen nagy hangsúlyt kap az ilyen hiedelemalakok élőkkel szembeni „idegen” volta a szintén a *навь* szóból származtatható ukrán *мавка* esetében is. Az ukrán népi kultúra avatott kutatója, Mikola Kosztomarov is egyenlőségjelet tesz a *мавка*, valamint az ukrán és orosz kultúrában viszonylag későn (XVIII. század) meghonosodott *русалка* elnevezéssel illetett hiedelemalakok között, hangsúlyozva, hogy a *мавка* nyilvánvalóan a

⁶ Nagycsütörtök napján éjjélkor a holtak kikelnek a sírjukból, és amint a harang háromszor megkondul, a templom előtt gyülekeznek. Ekkor megérkezik a pap, aki maga is halott, és hangosan imádkozni kezd. Erre magától kitárul a templom kapuja, mindannyian bemennek, s elkezdődik a mise. Eközben az oltár előtt gyerekek állnak, kezükben kóccal kitömött hímes tojásokkal. Amikor a mise véget ér, minden halott háromszor megcsókolja a többieket, kijönnek a templomból, és megállnak az ajtó előtt. Ezután a pap megint hangosan imádkozni kezd, mire a kapu bezáródik, a holtak pedig visszamennek a temetőbe, és sírjukba fekszenek.

навь szóból származó *навка* eltorzult (eltorzított) alakváltozata⁷ (Костомаров 1994: 276). Az ukrán néphit mind külseje, mind származása és funkciói tekintetében hasonló módon kezeli, sőt, legtöbbször azonosítja is a *mavka* alakját a *ruszalkáéval*, mint ahogyan az ukrán nyelv értelmező szótáraiban is szinonimaként szerepelnek (l. pl. Білецький–Носенко 1986: 217; Бусел 2001: 502).

E tisztátalanok a vízbe fúlt leányok, illetve a keresztleletlenül elhalt lánygyermek lelkéből élednek újjá (Іванов–Топоров 1995: 253; Маркевич 1991: 57), azaz olyan holtak, akik „megtartották azt a szokásukat, hogy ártsanak az embereknek” (Костомаров 1994: 276). Általánosan elterjedt hiedelem szerint e lények már pusztán megjelenésükkel is elborzasztják az élőket, mivel nincs hátuk, s ezért hátulról tisztán láthatók belső szerveik (Іванов–Топоров 1995: 253). Ennek ellenére nem mindig rémisztőek, sok vidéken nimfaszerű szép lányoknak tartják őket, akik hosszú hajukat kibontva hordják, s a vizekben, ritkábban pedig az erdőkben, vagy a dús fűvű mezőkön élnek (Костомаров 1994: 276). Ugyanakkor a *mavka* alakjához számtalan más hiedelem is kapcsolódik az ukrán hagyományban, s alapjában véve pusztító rémalakként jelenik meg, aki elveszejtí azokat, akik bizonyos, vele kapcsolatos tilalmakat nem tartanak be. Leginkább az ún. „zöld héten” (зеленая неделя), azaz a „ruszalkák hetében” (русальная неделя)⁸ veszélyes az emberekre, főképpen a fiatal lányokra. Ilyenkor e démoni lények éjfélkor felkorbácsolják a hullámokat, mind kijönnek a folyóból (ekkor szépek és ruhátlanok, hosszú hajuk leengedve), és a holdfényben a mezőkön kóborolnak, a fák ágain másznak, és magukhoz csalogatják az élőket, hogy halálra csiklandozzák őket (Маркевич 1991: 56–57). A fiatal lányok éppen emiatt a „zöld hetet” megelőző szombattól kezdve nem fürdenek a folyókban, nem mennek egyedül a mezőre, hogy „a mavkák ne csiklandozzák őket”, s védel-

⁷ Alekszandr Afanaszjev azonban elutasítja ezt a nézetet, arra hivatkozva, hogy az ukránság körében gyakorta használt *навы*, *навський* szavak esetében egyszer sem találkozhatunk a szókezdő hang ilyen megváltozásával. Ezért sok kortársához hasonlóan Afanaszjev a *mavka* elnevezést a *мал*, *малый* (a.m. ‘kicsi’, ‘apró’) melléknévek kicsinyítő képzős alakjával hozza összefüggésbe (vö. *малко* ‘gyerek’, *малка* ‘kistermetű nő’). Mindezt többek között azzal a ténnyel igyekszik alátámasztani, hogy Ukrajna bizonyos vidékein a *mavkái* ténylegesen aprótermetű nőknek képzelik el, s ennek megfelelően valóban *малка*-nak nevezik (l. Афанасьев 1970: 241).

⁸ Pünkösdi hete.

mező amulettként a keblükbe ürmöt vagy lestyánt rejtenek (Маркевич 1991: 57). A mavka leginkább „zöld hét” csütörtökjén (Зеленый четверг) veszélyes, ami miatt ezt a napot sokhelyütt ruszalkák vagy mavkák „húsvétjának” nevezték (Русалчин vagy Мавский великдень). Ezen a napon a lányok és az asszonyok – attól félve, hogy magukra haragítják őket – nem végeztek semmilyen munkát, és ha minden igyekezetük ellenére sem tudták elkerülni, hogy folyóba lépjenek, először ürmöt dobtak a vízbe (Маркевич 1991: 57). Ha „zöld héten” a mezőn vagy a ligetekben járva a mavka élő emberrel találkozik, találós kérdést tesz fel neki, és amennyiben az nem tud erre válaszolni, halálra csiklandozza (Костомаров 1994: 276–277). E hétnek megvan a maga népköltészete is, e népdalok pedig sokszor éppen azt beszélik el drámai tömörséggel, hogyan veszejt el kérdésével a ruszalka vagy mavka az óvatlan halandókat:

*Ой бижыть, бижыть мыла дивчына,
А за нею да русалочка.
Ты послухай мене, красна панночко,
Загадаю тобі тры загадочки:
Як угадаеш – до батька пуцу,
Не угадаеш – до себе визьму:
Ой, що росте без кореня,
А що бижыть без повода,
А що цвите та без цвиту?
Каминь росте без кореня,
Вода бижыть без повода,
Папороть росте та без цвиту.
Панночка загадочки не вгадала,
Русалочка панночку залоскотала.⁹ (Маркевич 1991: 57)*

⁹ Magyar fordításban:

Jaj, fut, csak fut a kis leányka,
Nyomában a ruszálowska.
Hallgass ide, szép gyermekem,
Három kérdést mondok neked:
Megfelelsz rá, atyádhoz mehetsz,
Nem felelsz rá – magammal elvittelek:
Jaj, hát mi nő gyökér nélkül,
Mi vágthatat gyeplő nélkül,
Mi virágzik virágtalan?

A *mavka* ugyanakkor az ukrán folklórban nemegyszer a tulajdon anyja által meggyilkolt, ruhátlan és megszorított lényként szerepel, aki kiszolgáltatottságában időnként az emberek segítségét kéri. Az egyik népdalban például a *mavkák* egy nyírfa ágán ülnek, és az asszonyokat kérlelik, hogy legalább egy darab rongyot adjanak nekik, amivel elfedhetik meztelen testüket (Костомаров 1994: 276). A hucul néphitben a *mavka* neve *нявка*, és egyenesen olyan láthatatlan lényként jelenik meg, akinek alakjához az elkerülhetetlen, s egyszersmind kegyetlen végzet képzete társul. Éppen emiatt gyakorta szerepel olyan elátkozott gyermekként, aki sírva könyörög megkereszteléséért, vagyis a tulajdonképpen megszabadulásáért, megváltásáért. Ha mégsem keresztelik meg, borzalmas sors jut neki osztályrészül a másvilágon, ahol vagy a vademberek falják fel, vagy halála utáni szörnyű büntetésképpen saját anyjának kell őt megennie: *«Лучає ся, що дівка тратить дитину, – місце де дитина страчена, називає ся страче. Така дитина не хрещена і гола, тому вона плаче о півночі нового місяця та просить хреста і крижми. (...) Колиж до 12-ого року дитина не хрещена, то стає нявкою або бісицею; нявка з переду як челядина, а заду видно утробу; вона тожє бути челядиною, або чоловіком, її ніхто не видить так як юду. Нявок ловлять дикі люде. (...) Коли до смерті матері не з'їдять нявку дикі люде, мусить її рідна мама на тім світі з'їсти за то, що згубила власну дитину»*¹⁰ (Хобзей 2002: 138).

Hucul hiedelem szerint (Rahó környéke) férfiból is lehet halála után *mavka*, akinek *н'авкун* vagy *маўнун* a neve, s társnői között ilyenkor mindig neki jut a vezető szerep: *«Маўки – деўки такі ўсе ў белом, лохматие,*

Kő nő nagyra gyökér nélkül,
Víz fut gyorsan gyeplő nélkül,
Páfrány nyílik virágtalan.
A választ a leány sehogy sem tudta,
A ruszálocska agyoncsiklandozta.

¹⁰ Előfordul, hogy egy leányanya elveszejtí a gyermekét, az olyan helyet pedig, ahol elveszejtette, „veszejtőnek” nevezik. Az ilyen gyerek kereszteleetlen és ruhátlan, ezért újhald idején éjfélkor sír, és kéri a keresztet, hogy megkereszteljék. Ha tizenkét éves koráig nem keresztelik meg, akkor nyavka lesz belőle vagy ördöglány. A nyavka előről (olyan) mint a háziasszony, hátulról pedig látszik a bendője; lehet asszony vagy emberforma, nem látja senki, mint az ördögöt. A nyavkákra a vademberek vadásznak. Ha a vademberek nem falják fel a nyavkát az anyja haláláig, akkor a másvilágon, amiért elpusztította saját gyermekét, szülőanyjának kell megennie őt.

глаза светятся... И мушчина мог русалкой стать. Он главный тада у их буў. Маўнун звали. А маўки – то нехрешичони деўки»¹¹ (Хобзей 2002: 139).

A mavka elnevezés a lengyel hitvilágban is ismert (miawka), ahová az ukrán nyelvből került át (Хобзей 2002: 138), ám ott alakja a mezők démonával, a południcával kontaminálódott, s a mai lengyel folklórban már e két elnevezést szinonimaként használják: „Miawky, duchy w zbożu, opiekunki urodzaju”¹² (Хобзей 2002: 138).

Égészen más a helyzet a délszláv, azon belül is a bolgár hagyomány esetében, ahol a *навъ* képzetének vonatkozásában olyan sajátos jelenség fedezhető fel, amely érzékletesen tárja fel annak összetett, szinkretikus mivoltát. Egyrészt a legelterjedtebb, kevésbé részletekbe menő elképzelés szerint a *нави*, *навяци* szintén a keresztleetlen gyerekek lelkéből újjáéledő tisztátalan lények, ám ezek már mind az emberre és állatra egyaránt veszélyes vérszopók (Бакарелски 1977: 432). Ugyanakkor más vidékeken ez az elnevezés már konkrétan olyan gonosz szellemeket (más változatban tizenkét varázslónőt) takar, akik kimondottan a szülő nők vérét isszák (Иванов–Топоров 1995: 271). Gyakran szerepelnek a bolgár folklórban a messzi tengerentúlról érkező három nőalakként is, akik a gyermekágyas anyát vagy mély önkívületbe taszítják, vagy egyenesen elpusztítják (Бакарелски 1977: 432). Ez utóbbiak neve lehet *ерменки* (örmény nők) is, ezzel hangsúlyozandó „messziről jött” voltukat. E hiedelem másik, dobрудzai változata szerint a szülésbe belehalt, személyes tárgyai nélkül eltemetett anyák válnak haláluk után ilyen lényekké, akiket szintén *ерменки* néven tartanak számon (Стойнев 2006: 204). Más vidékeken a *навяк* a holtak lelkéből támadó, láthatatlan madár vagy pedig kopasz csirke alakú démon, aki esős, viharos éjszakákon, „gonosz szelek szárnyán” tovaszállva, halált hozó sikoltásával veszjei el a halandókat (Георгиева 1985: 52).

Általánosságban véve tehát a bolgár folklórban e hiedelemlény a halál megtestesüléseként, illetve a halál „lelkeként” értelmezhető (Иванов–Топоров 1995: 271; Стойнев 1988: 59), melyben egyesülni látszik a szlávokra általában is jellemző vámpír-, illetve halálmadár-képzet, ugyanakkor e többféle névváltozatban ismert hiedelemalak az esetek többségében elsődlegesen a születéssel, illetve a szüléssel áll kapcsolatban. Hasonló, ún. gyer-

¹¹ A mavkák mind fehér ruhás, kócos lányok, a szemük világít... Férfiből is lehetett ruszalka. Akkor ő volt a ruszalkák között az első. Mavpunnak hívták. A mavkák meg keresztetlen lányok.

¹² A miawkák a gabonában (élő) szellemek, a termés védelmezői.

mekágyas démonokról Magyarországon Pócs Éva írt részletes tanulmányt (Pócs 2002), mely szerint már az ókori keleten is ismert volt egy, a terhes nőket, a szülő asszonyokat és a csecsemőket bántalmazó, babiloni eredetű női démon. A görögök gyermekágyas démonukat Gellónak hívták, amit a későbbi görög szerzők az idő előtt meghalt anyából lett démonnak tartanak (Pócs 2002: 218), ugyanúgy, ahogy a bolgár hagyomány az ermenki névvel illetett hiedelemalakokat. A görög Gello mellett többek között ilyen gyermekágyas démon a zsidó Lilith, vagy a mohamedán Qarina is (Pócs 2002: 213). Jellegzetességük, hogy általában nem egyedül, hanem három (vö. ermenki), leggyakrabban pedig tizenkét tagú (vö. navi mint tizenkét varázslónő) kíséretük társaságában vonulnak. Egy, a zsidóság körében használt, nyomtatott amulett szerint a démon így vall ártó tevékenységéről, mikor azt az útját elálló Éliás próféta számon kéri rajta: „*Uram, Éliás – felelte Lilith – N.N. gyermekágyas anya házához megyek, hogy elkábítsam őt, és újszülött fiacskáját elragadjam, vérével jóllakjam, tagjaiból a velőt kiszívjam, hulláját otthagyjam*” (Pócs 2002: 214).

Hasonlóképpen a bolgár néphit e kopasz csirke alakban megjelenő démonai is éjszakánként az olyan házakat látogatják, ahol újszülött van. Ilyenkor a ház kéménye körül köröznék, közben pedig fütyülnek, rikácsolnak és úgy sírnak, mint egy kisgyermek (Стойнев 2006: 204). Egyetlen céljuk, hogy ártsanak az anyának és a babának, akik, ha odabenn meghallják őket, önkívületbe esnek, hallucinálnak, belázasodnak. Ezt az életveszélyes állapotot a népnyelv szintén a *нави*, illetve *ерменки* szavakból képzett igével fejezi ki: «*те навясват, ерменясвят*». Emiatt sok vidéken a gyermekágyi láz neve így *навивница* (Стойнев 2006: 204). A gyermekágyi láz mellett gyakorta az újszülött álmatlanságát és az anya tejének elapadását is a navi művének tartják (Стойнев 2006: 204). Éppen emiatt a szülést követő negyven napon keresztül a gyermekágyas anyáknak számtalan szigorú szabályt és tilalmat kell betartaniuk, hogy megóvhassák gyermeküket és saját magukat a navi mesterkedéseivel szemben. Napnyugta után például nem mennek ki a házból, nem öntik ki az udvarra a (fürdető)vizet, esténként pedig nem hagyják a szobában kialudni a tüzet, stb. E vonatkozásban több tárgynak is fontos elhárító szerepe van: az anya és a gyermek ágyának végére például nyüstfonalat, vagy éles szerszámokat, leginkább ollót és sarlót akasztanak, illetve seprűt vagy piszkavasat tesznek (Стойнев 2006: 204). A navi házba való bejutását az ajtó elé rakott cserépdarab is megakadályozza,

ha parazsat tesznek rá, illetve kátránnyal¹³ kenik be (Стойнев 2006: 204). A navi elleni védekezésül a szülő nők és a gyermekágyas anyák gyakran ún. „nav-csontot” (*навя кост*)¹⁴ rejtenek talizmánként a ruhájukba, ami nem más, mint egy olyan kis nőstény állat apró csontja, amelyik születésekor pusztult el (Стойнев 2006: 204).

Mindebből jól látszik, hogy a bolgár hitvilág e vonatkozásban jelentősen eltér a többi szláv nép hiedelemvilágától, hiszen esetében a *нави* olyan sajátos szinkretikus képzetként jelenik meg, melyben a szlávokra általános-ságban véve jellemző halottkultusz, valamint egy, a szlávásra semmilyen formában nem jellemző, idegen (azaz közel-keleti) eredetű gyermekágyas démon kultusza olvadt össze.

Az egyes szláv népek XIX–XX. századi hiedelemvilágának jellegzetes démonszerű lény, a holtak lelkéből támadó ún. *навь* tehát egyike a legmarkánsabb képzeteknek. A legtöbb szláv nép esetében e fogalom mindig is a halottkultusszal állt összefüggésben, s eredendően – kevéssé konkretizált, elvontabb formában – a síron túli világot, illetve magát a halált jelentette, a későbbiekben azonban már egy-egy meghatározott hiedelemlény alakjához kapcsolódott. Ennek megfelelően a régi orosz krónikákban láthatatlan, járványokat támasztó lovas démonok képében jelenik meg, majd a XIX–XX. századi néphitben alakja már konkrétabb formát ölt, s a visszajáró holtak képzetköréhez társul. A képzet maga leginkább az ukrán hiedelemvilágban megy át jelentős változáson, ahol e hiedelemlény ugyan továbbra is megtartja eredetéből adódó „holt természetét”, ám ezzel párhuzamosan egy nimfaszerű lény vonásait ölti magára, sőt, a lengyel hitvilágba átkerülve egyenesen a vegetáció, illetve a gabonafélék védelmezőjeként jelenik meg. Ezzel szemben a bolgár hiedelemvilágban vámpírszerű lényként viselkedik, és a közel-keleti, illetve görög démonképzetek hatására – a szláv hagyományban egyébként teljesen ismeretlen – gyermekágyas démonná válik. E mitológiai alakok transzformációi így az évszázadok folyamán olyan sokszínű változatosságot eredményeztek, amelyek gyakran látszólagos ellentmondásokhoz

¹³ Bolgár néphit szerint a kátrány mágikus erővel rendelkezik, ezért minden ártó lény – többek között a navi is – retteg tőle. Az első gyermek születésekor ezért a bába kátránnyal keni be az anya homlokát, hogy a későbbiekben a navik – akik már a kátrány szagától is menekülnek – ne árthassanak neki.

¹⁴ Az ún. „nav-csont” – bolgár *навя кост*, orosz *навья косточка* – több szláv nép hiedelemvilágában is felbukkan mint a halál közvetlen kiváltó oka. A népi elképzelés szerint ez az apró csont azután megmarad a bomló holttestben (Иванов–Топоров 1995: 271).

величаві а XIX–XX. шадзаві славян напі валаккэбн. Аз ілн елланмандасок азонбан фелолдхаток аз егн славян хладеламалакк мас славян напек хладелмленнелвал вал олссзевеласелвал а пархузамба аллласавал, аллелвал – а болгар хлवलлаг еселелвал – а славян кэпзетеккел нел рокон кэпзетек еределелвал, кэлел-келел а балканл пархузамалнак влзгалавал.

IRODALOM

- Machek, V.* Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Lidové noviny, 1997.
- Pócs É.* „Lilith és kísérete”. Gyermekágyas-démonoktól védő ráolvasások Dél-Kelet-Európában és a Közel-Keleten. In: Pócs É. Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán. Válogatott tanulmányok I. Budapest: L'Harmattan, 2002. 213–238.
- Афанасьев, А. Н.* Поэтические воззрения славян на природу. Т. 3. (1869) Репринтное издание. Paris: Mouton, 1970.
- Бегунов, Ю. К.* Обретение «Велесовой Книги». In: Баженова, А. И. – Вардугин, В. И. (сост.) Мифы древних славян. Саратов: Надежда, 1993. 247–251.
- Білецький-Носенко, П.* (сост.) Словник української мови. Київ, 1986.
- Бусел, В. Т.* (сост.) Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ: Ірпінь, 2001.
- Вакарелски, Х.* Етнография на България. София: Наука и изкуство, 1977.
- Власова, М. Н.* Русские суеверия. СПб.: Азбука-классика, 2001.
- Воропай, О.* Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. Т.1. Мюнхен: Українське Видавництво, 1958.
- Георгиева, И.* Мирогледът на български народ от средата на XIX до началото на XX в. In: Етнография на България. Т.3. Духовна култура. София: БАН, 1985. 35–58.
- Дудко, Д. М.* История и религия славян по «Велесовой Книге». In: Дудко, Д. М. (сост.) Велесова Книга. М.: Эксмо, 2002. 235–286.
- Иванов, В. В. – Топоров, В. Н.* In: Славянская мифология. Энциклопедический словарь. М.: Эллис Лак, 1995. 253 (Мавки), 271 (Навь).
- Костомаров, М. И.* Несколько слов о славяно-русской мифологии в языческом периоде, преимущественно в связи с народною поэзиею (1872). In: Костомаров, М. И. Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. Київ: Либідь, 1994. 257–279.
- Маркевич, Н. А.* Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян (1860). In: Українці. Народні вірування, повір'я, демонологія. Київ: Либідь, 1991. 52–169.
- ПВЛ – Повесть временных лет.* In: Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI – начало XII в. М.: Художественная литература, 1978. 22–277.
- Повесть – Повесть о Петре и Февронии Муромских.* In: Памятники литературы Древней Руси. Конец XV – первая половина XVI века. М.: Художественная литература, 1984. 626–647.

Рыбаков, Б. А. Язычество древней Руси. М.: Наука, 1987.

Стойнев, А. (съст.) Българска митология. Енциклопедичен речник. София: Издателство „Захарий Стоянов“, 2006.

Стойнев, А. Българските славяни. Митология и религия. (Светогледен анализ.) София: Народна просвета, 1988.

Хобзей, Н. Гуцульська міфологія. Етнолінгвістичний словник. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2002.

РЕЗЮМЕ

Христиане и язычники – живые и мертвые

Представления о нави относятся к древнейшим слоям славянской мифологии, которые берут свое начало в далеком индоевропейском прошлом. У отдельных славянских народов понятие «навь» всегда было тесно связано с культом умерших. Довольно отвлеченное понятие нави вначале обозначало потусторонний мир или саму смерть, а позднее оно соотносилось с более или менее конкретными мифологическими существами. Таким образом, в летописях Киевской Руси навь выступает в роли невидимых всадников-демонов, распространяющих эпидемии, а в восточнославянском фольклоре XIX–XX веков уже принимает более конкретный облик ходячих покойников. Метаморфоза образа нави наиболее уловима в украинской традиции, где, сохраняя свои «мертвые» черты, принимает облик феерического существа (мавка), а переходя в польскую мифологическую систему приобретает черты духа-хранителя вегетации. В то же время в болгарской народной мифологии представление о нави является синкретичным явлением (навяк), в котором общеславянский культ умерших переплетается с культом ближневосточного женского демона, карающего родильниц и беременных женщин. В результате этого навь в большинстве случаев здесь выступает уже в роли вампирообразного кровососа.

УГОРСЬКІ ОСОБОВІ НАЗВИ ТА НАЗВИ УРЯДОВЦІВ У ГРАМОТАХ XIV–XV СТОЛІТТЯ

Вікторія Штефуца

В XIV–XV столітті, після занепаду Галицько-Волинського князівства, територія України була розділена між Польщею та Литовським князівством. «З культурної та економічної точки зору статус України також занепадатиме до рівня важливої, та все ж периферійної провінції, а її еліта асимілюватиметься з культурою та політичними системами чужоземних володарів» (Субтельний 1991: 70). Упродовж двох століть жив український народ в чужих державних оковах. «Адже українське середньовіччя мало задокументоване, на відміну від західноєвропейського. У розпорядженні історика – лише інформація про зовнішнє плетиво подій, які оточували людину...» (Яковенко 2006: 113).

Грамоти XIV–XV століття, які дійшли до нас, були написані так званою „руською мовою”, яка була офіційною діловою мовою у Литовському князівстві. Вірш невідомого автора свідчить про те, що руська мова була повноцінною латинській мові:

Польска квітнет лаціною,
Литва квітнет русчиною:
Без той в Полщі не перебунеш,
Без сей в Литві блазнем будеш.
(Єфремов 1995: 110)

Руська мова – «це офіційна мова, якою розмовляли освічені люди, члени правлячої еліти: князі, бояри, придворні, церковники, міський патриціат. У той же час люди в українських селах користувались і розмовною українською. Староукраїнською мовою велось навчання в князівській школі, у церковних школах, а також дяками» (Герман 1995: 293).

Руська мова була в ужитку також на території Буковини, Молдови та Трансільванії.

Історія Молдавського князівства переживала бурхливий період, але тільки при князі Александр чел Бан (Alexander cel Ban) (1400–1432) князівство досягло періоду розквіту. Державною мовою князівства –

від часу його виникнення в XIV ст. і аж до кінця XVII століття – була слов'янська, «яка нічим не відрізнялась від тієї, що побутувала в той же час в українських канцеляріях» (Герман 1995: 293). Але, як зауважує Андраш Ду-Най, що територія Молдови в той час мала тільки українські риси, «Болгарія у X столітті втратила владу над Волощиною та південною частиною Трансільванії, де поселились печеніги та угорці, а територія Трансільванії була під владою угорського короля. Предки румунів в ті часи не могли мешкати на середній території Карпат та північно-західній її частині, тому що археологічні досліджування не знайшли ні болгарських, ні західно-слов'янських матеріальних залишок, а самі топоніми також не вказують ні на болгарські, ні на румунські риси. Румуни не жили в ті часи на території Молдавії, тому що назви населених пунктів вказують на українські риси» (Du-Nay András 2004: 378–379; переклад мій – В.Ш.).

Територія Молдавського князівства декілька разів була під владою угорських королів. Про перше поселення угорців свідчать латиномовні грамоти з XIII століття. Перші поселення виникали на правому березі річки Серет і мали важливе охоронно-військове значення, а декілька з них можна бачити і сьогодні (руїни замку Петра Мусата). «Саме більш розширений опис угорських поселень містить грамота під № 76, у описі архієпископа Бандіуша, який був складений у 1646 році при об'їзді церков Молдови» (переклад мій – В.Ш.; Moldvai 2003: 342).

Наприкінці XIV століття, «водночас на ленних маєтках осідають вояки – ветерани найманих королівських загонів – німці, угорці, румуни.... Тому разом зі шляхтою на Русь простував і селянський іншоетнічний елемент, приваблений поселенськими пільгами... Слідом за цією своєрідною „військовою колонізацією“, просувався торгово-ремісничий люд – поляки, німці, євреї» (Яковенко 2006: 115). Проникнення іншомовного населення на території України відбивається і у мові.

Поштовхом до нашого дослідництва стала праця Марти Фонт: Угорці в Київській Русі (Font 1996). Ця фундаментальна робота має велику цінність для угорських істориків, які досліджують ранні зв'язки між двома народами. Автор вибрала «Київський літопис, який являється найдавнішою пам'яткою початку XV століття, і становить «середню» частину Іпатіївського літопису... Так, як Київський літопис описує події південної частини Київської Русі, тому містить багато інформації про угорців» (Font 1996: 7, переклад мій – В.Ш.). Автор цієї роботи дає

всі оригінали слов'янського тексту з перекладом на угорську мову – «Подібно до видання Антона Годинки я вибрала декілька уривків з Київського літопису, але на відміну від попереднього видання мій матеріал подається у розширеному обсязі, з коментарями, мапами, а генеологічні видання допомагають читачеві орієнтуватися в старослов'янському тексті та його перекладі» (Font: 1996: 8; переклад мій – В.Ш.).

Продовжуючи цю думку ми вирішили розширити інформацію про зв'язки двох сусідніх народів, але вже на матеріалах доби середньовіччя. Початковим матеріалом нашого дослідження був Словник української мови XIV–XV століття (далі Словник). Ця двохтомна праця вміщує у собі весь лексичний матеріал староукраїнської мови. Лексика староукраїнської мови XIV–XV століття представлена в пам'ятках ділового письменства. В своїй більшості це юридичні документи, а саме – грамоти. У Словнику вміщено майже всі типи грамот: дарчі; підтверджувальні; купчі, в яких мова йде про володіння земель; привілеїї; данини, феодалні повинності; розмежувальні грамоти, в яких мова йде про межі різних власників; вкладні грамоти, де йде мова про передачу маєтності церкві та інші.

Автори Словника зібрали всі документи, в яких переважали українські риси, тобто відомі фонетичні та морфологічні явища та вказують на іншомовні елементи, а також і на мову-посередник. Ми зібрали всі угорські запозичення, більшість яких потрапило в українську мову з угорської через мову-посередник – молдавську. Словник дає коротку, але важливу інформацію до кожного реєстрового слова. Для більш ґрунтового та детального дослідження цієї інформації було замало, тому ми почали пошукову роботу копій, досліджуваних нами грамот, в угорських та закордонних архівах, бібліотеках. Грамоти, які нас цікавили, ми знайшли у наступних працях:

Bogdan Ioan: Documentele lui Ștefan cel Mare vol. I, vol. II, București, 1913;

Documente slavo-române, cu privire la relațiile Țării Românești și Moldovei cu Ardealul în sec. XV și XVI, de St. Nicolaescu, București, 1905;

Documentele moldovenesti înainte de Ștefan cel Mare, publicate de Mihai Costăchescu, vol. I, vol. II, Iași, 1931–1932.

Більшість запозичених елементів з угорської мови потрапили в українську з сфери адміністративної лексики. Наше дослідження концентрує свою увагу, в першу чергу, на особових назвах та назвах урядових осіб. Деякі з них і зараз вживаються в українській мові, а саме на територіях, які межують з Угорщиною. Для кращого орієнтування ми зібрали ці назви у таблицю, де вказали на їх частоту вживання, дату першої згадки про них та місце написання грамоти.

Особова назва // назва урядових осіб	Місце написання грамоти	Перша згадка	Частота вживання
БАНИЦЬ – magy. bán	Сучава	1490	2
БАНКО – magy. bán	Сірет	1404	1
БАНЧА – magy. bán	Сучава	1493	1
БАНЧОУЛЪ – magy. bán	Сучава	1443	18
БАНЬ – magy. bán	Дял	1455	1
ИМБРИВЪ – magy. Imre	Сучава	1470	1
ИЩФАНЫ – magy. István	Сучава	1470	1
КИШ – magy. Kis	Гирлов	1499	1
ЛАСЛОВЪ – magy. László	Гирлов	1499	5
МИКЛОУШЬ – magy. Miklós	Сучава	1411	16
МЪТІАШЬ – magy. Mátyás	Сучава	1481	17

нѣмншъ – magy. nemes	Сігет	1404	1
прѣгарѣ – magy. polgár	Васлуй	1452	16
тамашъ – magy. Tamás	Сучава	1400	6
тиба – magy. Tibor	Сучава	1488	1
фаркаш – magy. Farkas	Сучава	1490	6
ханишъ – magy. Hanis	Дорохой	1437	1
ханосъ – magy. Hanis	Васлуй	1437	1
хорроу – magy. úr	Сучава	1471	15
хѣрцѣганъ – magy. herceg	Сучава	1445	1

Особові назви, які найчастіше вживались – це *Mátyás* та *Miklós*.

Метою нашого дослідження є розширити інформацію про «темне» середньовіччя, тобто зібрати всі грамоти, у яких знаходяться важливі дані, що були б корисні як і угорським історикам, так і всім тим, хто цікавиться цим історичним періодом. Зібравши всі грамоти ми набрали їх текст на комп'ютері та робимо переклад на угорську мову, а також плануємо зробити місцеві та іменні вказівники, які допоможуть орієнтуватися в досліджувальному матеріалі. Вважаємо, що наша робота не є даремною, а є невеличкою частиною ще не розкритої мозаїки.

ЛІТЕРАТУРА

- Герман 1995 – Герман К.Ф.: Українські говірки північної Буковини, Чернівці «Рута», 1995.
 Єфремов 1995 – Єфремов С.: Історія українського письменства, К., 1995.
 Словник – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. I–II, К., 1977–1978.
 Субтельний 1991 – Субтельний О.: Україна. Історія, К. «Либідь», 1991.

Яковенко 2006 – Яковенко Н.: Нарис історії середньовіччя та ранньомодерної України, К. «Критика», 2006.

Du-Nay András 2004 – Du-Nay András: A román nép kialakulása és korai története, Mundos magyar egyetemi kiadó, Budapest, 2004.

Font 1996 – Font M.: Magyarok a Kijevi Évkönyvben, Szeged, 1996.

Moldvai 2003 – Moldvai csángó-magyar okmánytár 1467–1706, Budapest, 2003.

К ИСТОРИИ ПРАСЛАВЯНСКИХ ЗВУКОСОЧЕТАНИЙ **tbrt*, **tbrt* В БОЛГАРСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Имре Х. Тот

Фонологический состав древнерусского языка – в отношении рефлексов праславянских звукосоchetаний **tbrt*, **tbrt*, **tblt*, **tblt* – в корне отличается от древнеболгарского языка, так как древнерусскому языку не известны слоговые фонемы $[r]_o$, $[l]_o$, $[r']_o$, $[l']_o$. По свидетельству древнейших памятников, данным сочетаниям между двумя согласными соответствовали сочетания *ьr*, *ьr*, *ьl*, *ьl*: **сръдѣѣ, тѣржникомѣ, испѣльнѣ** (OE1),¹ что особенно хорошо видно в OE1, в части, отображающей древнерусские особенности. Возможно, что древнерусские переписчики даже не могли опознать данный ряд графем древнеболгарского языка: **сръдѣѣ, тѣржаникѣ, испѣльнѣ**, так как для них это был не ряд графем, а ряд букв с непонятным звуковым значением. Важным шагом в развитии русской письменности, важным моментом в «обрусении» древнеболгарской графики явилось то, что вместо фонологически непонятного ряда букв древнерусские переписчики научились на письме закреплять характерный для древнерусского языка ряд графем: **сръдѣѣ, тѣржаникѣ, испѣльнѣ**. Древнерусские тексты свидетельствуют о том, что это «обрусение» графической системы стало возможным только после истечения определенного времени. Нам известен целый ряд ранних древнерусских текстов и фрагментов, в которых древнеболгарский ряд графем остался без изменений. Характерной чертой для некоторых древнерусских переписчиков было то, что в их работах древнеболгарский ряд графем оставался неизменным, и особенности русского языка отсутствовали.

Немало времени понадобилось переписчикам для того, чтобы передать, в переписанных ими древнеболгарских текстах, особенности своего произношения: произношение фонетического ряда *ь+r*, *ь+r*, *ь+l*, *ь+l* между согласными.

¹ Сокращения источников см. в конце статьи.

Для всех древнерусских диалектов характерно было устранение слоговых $[r_o]$, $[l_o]$, $[r'_o]$, $[l'_o]$ с помощью образования сочетаний неслогового плавного с редуцированными гласными ъ, ь. Параллельный этому процесс, как мы уже видели, наблюдался и в некоторых древнеболгарских диалектах.

Зная развитие звуковой системы древнерусского языка, возникает вопрос: есть ли какая-либо генетическая связь между древнерусскими корнями *tъrt*, *tъrt*, *тъlt*, *тъlt* и древнеболгарскими диалектными формами: *омьлчим* Пр2, *цьркты* Пр3, *първое*, *цьрки* М, *вьрхъ*, *дързостия*, *дързъ*, *гърдъ* МКЛ. Тенденция, направленная на устранение $[r_o]$, $[l_o]$, $[r'_o]$, $[l'_o]$ была схожей для обоих языков, что подтверждается формами современного русского языка *серп*, *перв* и примерами из различных болгарских наречий *сьрп*, *бързо*, *първо*.² На основе сравнения данных, приходим к выводу, что в древнерусской форме *[тъrt]* редуцированный гласный происходит из фонем $[j]$, $[i]$, стоящих перед *r*, *l*. Напротив, древнеболгарский диалектный ряд фонем *tъrt* предположительно восходит к фонемам $[r]$, $[l]$, и произносимый после них переходный гласный элемент со временем оказался перед плавными согласными, после чего он совпал с редуцированными гласными $[ъ]$, $[ь]$.

В специальной литературе существует мнение, представители которого (такие как Ш. Пециар, И. Гъльбов) в сочетаниях *ръ*, *рь*, *лъ*, *ль* между двумя согласными видят не сонорные плавные звуки, а звукосочетания *r + ъ*, *r + ь*, *l + ъ*, *l + ь*, которые путем метатезы превратились в известные нам из древнеболгарского (старославянского) языка ряды звуков *ръ*, *рь*, *лъ*, *ль*. Подобно объяснил данное явление и С. Иванчев в своей работе «Към въпроса за сочетанията *ръ/рь*, *лъ/ль* в старобългарските текстове».³

В древнерусских памятниках, в том числе и в Остромировом евангелии, встречаются следующие ряды графем -*ьръ*, -*ьрь*, -*ьлъ*, -*ьль*: *вьръху*, *зьрно*, *скъръбъ*. Известно, что в научной литературе были высказаны весьма противоположные мнения для объяснения этих рядов

² Мирчев К. Историческа граматика на българския език. София, 1958: 141.

³ Иванчев С. Българският език класически и екзотичен. София, 1988: 65–70.

графем. Большая, авторитетная часть ученых на базе часто изучаемых материалов видит в этом контаминацию древнеболгарского и древнерусского произношений, на которую могло оказать влияние и церковнославянское произношение древнеболгарских слов.⁴ Напротив, А.И. Соболевский, сравнив ряд графем -ѣръ, -ѣрь, -ѣль, -ѣль со звуко сочетанием типа *ere* < *er и объясняет их возникновение древнерусским полногласием.⁵ А.А. Шахматов считал изменение ѣръ > ere результатом второго полногласия, наступившего после вокализации редуцированных, вернее после их утраты.⁶ Из древнерусских текстов также известны и следующие сочетания букв: ѣр', ѣрь', ѣль', ѣль', которые рассматриваются как идентичные вышеупомянутым сочетаниям. В ОЕ2 сочетанию ѣр' соответствуют -ѣрь, ѣрь. Сочетания букв ѣр', ѣрь встречаются и в других очень ранних текстах, например, в отрывках Жития Феклы или в Апракосе Мстислава Великого. В последнем случае написание буквы ѣ после графем р, л, н Л.П. Жуковская рассматривает как обозначение мягкости упомянутых согласных.⁷

Возникающие на месте праславянских звуко сочетаний *tъrt, *tъrt, *tъlt, *tъlt древнерусские сочетания *torot*, *teret*, *tolot*, *telet* (*telot*) являются результатами второй плеофонии (полногласия): [gorop] < гѣръѣтъ, [torok] < тѣръѣтъ, [verech], [ver'och] < вѣръѣтъ, [ver'ofka] < вѣръѣтка и т.д.⁸

Изучая явления так называемого второго полногласия, следует отметить, что некоторые видные представители современной специальной литературы рассматривают процесс второго полногласия одновременным с изменением звуко сочетаний *ort*, *olt* и других.⁹

И наконец, относительно дальнейшей судьбы звуко сочетаний *tъrt, *tъrt, *tъlt, *tъlt в русском (и в восточнославянских) и болгарском языках наблюдаются общие явления: редуцированные гласные независимо от позиции не выпадают, в русском их места занимают гласные

⁴ Фортунатов Ф.Ф. Состав Остромирова евангелия. Сборник в честь В.И. Ламанского. СПб., 1908: 1420–1425.

⁵ Соболевский А.И. Лекции по русскому языку. М., 1907: 22–23.

⁶ Шахматов А.А. Очерк древнейшего периода истории русского языка. Пет-роград, 1915: 273.

⁷ Жуковская Л.П. Апракос Мстислава Великого. М., 1983: 21.

⁸ Соколова М.А. Очерки по исторической грамматике русского языка. Ленинград, 1962: 38.

⁹ Жуковская Л.П. Ук.соч. 1983: 21.

[o], [e], а в болгарском – в процессе второй вокализации появляются [ъ], [ô]: др.-р. **върхъ** > русс. *верх*, диал. *верех* – др.-б. **врѣхъ** [вѣрхъ] > б. *врѣх*, диал. *sôrp* (Родопы).

В связи с так называемым вторым полногласием следует отметить, что некоторые именитые представители современной специальной литературы, например Ф.П. Филин, считали, что процесс так называемого второго полногласия происходил одновременно с изменениями первоначальных сочетаний **tort*, **tolt*, **tert*, **telt*, т.е. относили его к очень древним явлением.¹⁰

Группа графем *ѣр*, *ѣр*, *ѣл*, *ѣл*, стоящих между двумя согласными, после вокализации редуцированных меняется на следующую группу графем *-ор*, *-ол*, *-ер*, *-ел* (*-ол*), что характерно для всей восточнославянской территории. Древнейшие данные, свидетельствующие об этой вокализации, встречаются в Добриловом евангелии, переписанном в 1164 г. в южнославянских землях: **доверѣа**, **сѣвершю**, **дѣржитѣ** и т.д.

В некоторых случаях на месте звуко сочетания **tert* образуется сочетание **ter't*, что часто встречается в древнем языке: [ser'p], [per'vъʃ], [ver'chnij], [ver'ba]. Появление *er' < br'* можно объяснить ассимиляцией гласного *ь* (>e) на согласный [r], но возможен и такой вариант, когда в звуко сочетании *br'*, стоящем между двумя согласными после [r'], вследствие второго полногласия развивается временный гласный [ə'], который и смягчил стоящий перед ним плавный согласный. Примером служит [ver'och], слово из народной речи, где наблюдается второе полногласие.¹¹ Вообще-то произношение [r'] в современном развитии сочетания *tъrt* относится к исчезающему архаизму.

В связи с сочетанием *tъrt > tъrѣt* (вторым полногласием) возникает вопрос, что древнеболгарский ряд графем **дѣлжаю** МКЛ нельзя считать тождественным или подобным русскому полногласию явлением. Подобные формы, правда, очень редко, но встречаются и в других памятниках. Например, форма **дѣлѣзѣ** в Евангелии Григоровича (XII в.), которой соответствует в восточноболгарских диалектах

¹⁰ Филин Ф.П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. М., 1972: 210.

¹¹ Соколова М.А. Ук. соч. 1962: 41.

с развитием русского языка, так как первое полногласие характерно только для восточнославянских языков.

По нашему мнению, болгарские варианты **дѣлажѣ**, **вѣлѣкѣ** и др., а также двойственность болгарских диалектов **дѣлѣ**, **дѣлѣ**, **дрѣкѣ** и **дѣркѣ**, **пѣркѣ** можно объяснить развитием [ѣ] по обеим сторонам [r], [l] и считать особенностью развития болгарского языка.¹⁶

Сокращения источников:

- ОЕ1 Остромирово евангелие (первые 17 л.)
- ОЕ2 Остромирово евангелие (остальные листы евангелия)
- Пр2 Преславская 2-я надпись
- Пр3 Преславская 3-я надпись
- М Мурфатларская надпись
- МКЛ Македонский кирилловский листок

¹⁶ Мирчев К. Ук. соч. 1958: 141.

AZ ÖNÁLLÓ UKRAJNA ESZMÉJE A 17. SZÁZAD KÖZEPÉTŐL 1917-IG Historiográfiai áttekintés

Varga Beáta

Az ukrán területek egyesítése egy egységes és szuverén állam keretében hosszú évszázadokat vett igénybe és kisebb-nagyobb megszakításokkal 1991-ig tartott. Az egyes ukrán területek ez idő alatt egymástól eltérő kultúrájú és politikai berendezkedésű államok kötelékébe tartoztak, ami megosztotta Ukrajna történelmét és megnehezítette az egységesítő törekvéseket. Ennek ellenére a 17. század közepétől végigkövethető az önálló ukrán államiság megteremtésére irányuló lankadatlan törekvés az ukrán vezető körök részéről még akkor is, ha kevés esélyt láttak arra, hogy a szomszédos államok elismerjék a szuverén Ukrajnát.

A nemzeti ukrán állam létrehozására irányuló kísérletek történetében kulcsfontosságú jelentőséggel bír az 1648–1654 közötti időszak, amikor a Bogdan Hmelnyickij által vezetett „összukrán” és egyben protonemzeti jellegű mozgalom nagy történelmi lehetőséget teremtett és több alternatívát kínált az ukránok számára: önállóságot, autonómiát vagy alávetettséget.

Az önálló ukrán állam megteremtésére irányuló kísérletek áttekintésénél kiindulópontként *Hugh Seton Watson* alapművét (Watson 1967) említhetjük meg, aki történeti aspektusból két kulcsponthoz köti az ukrán nemzetté válás folyamatát: a Kijevi Ruszhoz és a Hmelnyickij-mozgalomhoz. Ezen utóbbi eseményt a szerző az első reális lehetőségként értékeli a szuverén Ukrajna létrehozásához, hangsúlyozva ezáltal az ukránok függetlenedési törekvéseit a 17. században. Hmelnyickijt szuverén uralkodónak nevezi, akinek azonban meggyőződése szerint mégsem sikerült tartósan megteremteni az önálló ukrán államot, ennek ellenére a függetlenség eszméje elválaszthatatlanul fűződik hozzá és a felkeléséhez (Watson 1967: 608–609).

"Kozák krónikák" és az ukrán nemesi történetírás

Az orosz fennhatóság alatt élő népek közül az első helyen az ukránokat kell kiemelni, akik körében a legkorábban jelentkezett a "nemesi" nem-

zeti tudat kialakulása, amely elsőként a 17. század végi – 18. század eleji ún. "kozák krónikákban" mutatható ki (Ikonyikov 1966 II: 156).

Ukrajna és Oroszország egyesülése után a kozák sztarsina a cár fennhatósága alatti ukrán területeken az uralkodó osztály pozíciójába került, de a 18. század elejétől a cári kormányzat fokozatosan korlátozni kezdte Ukrajna autonóm jogait és vezető rétegeinek privilégiumait. Erre a folyamatra reagálva, a kozák elit soraiból kikerülő ukrán krónikások¹ "rendjük" jogait hangsúlyozva, érveket a "dicső múltból" merítettek.

A 17. századi Ukrajnáról írt egyik leghitelesebb korabeli beszámolónak az ún. "*Szemtanú (=Szamovigyec) Krónikája*" (Szamovigyec 1878) tekinthető, amelyben a szerző a „nemzeti függetlenségért vívott kozák mozgalmat” elkülöníti az alsóbb néprétegek lázadásától.

Az orosz–ukrán kapcsolatok alakulását tárgyalva kiemeli, hogy Hmelnyickij először csak 1653-ban, a vesztes zsvanyeci csata után fordult segítségért Alekszej Mihajlovics cárhoz.² Szamovigyec ezen állítása azt sugallja, hogy a hetman 1653-ig az "önálló Ukrajna" alternatívájában gondolkodott és csak a végső szükségszerűség készítette az Oroszországhoz való csatlakozásra (Szamovigyec 1878: 33).

Szamovigyec művéből az a korabeli vélemény bontakozik ki, hogy a kozák sztarsina nagy történelmi lehetőségről, az önálló ukrán állam megteremtéséről mondott le a Lengyelországtól való elszakadás után és választotta az orosz cár fennhatóságát. Véleményünk szerint ez a történeti munka láthatóan elsősorban az ukrán vezető köröknek a meg nem szerzett függetlenség utáni nosztalgiáját fejezi ki.

Hrihorij Hrabjanka krónikája (Hrabjanka 1854) is a kozák vezetők felfogását fejezi ki, amely műben még csak utalást sem találunk arra, hogy felmerült volna a mozgalom céljai között a független ukrán állam megteremtésének lehetősége. A szerző célja feltehetőleg az ukrán elit cár iránti feltétlen hűségének bizonyítása lehetett, amely véleményét az 1654-es egyezményt minősítő „újraegyesülés” (Hrabjanka 1854: 129) formulával is alátámasztotta, tükrözve ezáltal a kozák sztarsina integrációs törekvéseit.

¹ A krónikaírók ekkor már nem egyházi személyek közül kerültek ki – mint a korábbi évszázadokban –, hanem a kozák katonatisztek vagy hivatalnokok közül.

² Ez a megállapítása arra utalhat, hogy nem ismerte, vagy – ami jóval valószínűbbnek tűnik – szándékosan elhallgatta a Hmelnyickij által a cárhoz intézett 1648. június 6-i segélykérő levelet.

Samuil Velicsko (1670–1728) krónikája (*Velicsko* 1864) "Délnyugat-Oroszország" 17. századi eseményeit örökítette meg. Az ukrán hetmani a kisorosz nép hősenek, "második Mózesnek" nevezi, aki már 1653 előtt is több alkalommal kezdeményezte az orosz kormányzattal történő kapcsolat-felvételt, de kizárólag egy lengyelelles katonai szövetség megkötése céljából (*Velicsko* 1864: 127–128). A szerző amellet érvel, hogy Hmelnickij csak „végszükségben” ajánlotta Ukrainát a cár „pártfogásába” (*Velicsko* 1864: 159) és mondott le a független ukrán állam megteremtéséről. *Velicsko* álláspontja tehát átmenetet mutat az előző két nézet között: utalást találunk a műben a felkelők önállósodási törekvéseire, de a krónikaíró mégis az „újra-egyesítés” hívének vallja magát. A szerző valójában az ukrán uralkodó osztálynak az orosz kormányzattal szembeni elégedetlenségét és elvárásait fejezte ki, amely azonban már ekkor nem az önállóság alternatívájában gondolkodott, hanem újabb privilégiumokat és rendi jellegű autonómiát igényelt.

A korszak legteljesebb Ukrajna-történetét *A. Rigelman* (1720–1789) írta meg (*Rigelman* 1847), aki szerint Bogdan Hmelnickij azzal a határozott szándékkal hívta össze 1654 januárjában a Perejaszlavi Radát, hogy "Kis-Oroszországot örökre az orosz cár fennhatósága alá adják" (*Rigelman* 1847 III: 173). Az Orosz Birodalom hű alattvalójaként, művében támogatta az ukrán területek Oroszországhoz csatolásának ideológiai jogosultságát. Elfogadta és vallotta, hogy a kisorosz nép jövője csak az egységes orosz állam keretében képzelhető el a Romanov-dinasztia uralma alatt, de kifogásolta az ukrán autonómia fokozatos megnyirbálását 1654 után.

II. Katalin 1767-ben bizottságot hívott össze egy új törvénykönyv összeállítására, melybe az ukrán vezetőrétegek – elsősorban a kozákság – képviselői is meghívást kaptak. Ez az esemény újabb reményeket ébresztett az ukrán elitben, egyrészt a már korábban megszerzett kiváltságaik megtartásához, illetve az I. Péter és utódjai által megnyirbált ukrán autonómia visszaállításához.

A kozák vezetőknek és az ukrán nemességnek az orosz kormányzathoz fűzött várakozásai még nagyobb határozottsággal jelennek meg a 18. század második felének, 19. század első negyedének történeti munkáiban. Elsőként az "*Isztorija Russzov ili Maloj Rossziji*" (*Isztorija Russzov* 1846) című művet kell megemlíteni, amely nagy hatást gyakorolt a kor szinte valamennyi történetírójára és a későbbi feldolgozásokra is. A történetíró megjegyzi, hogy a „kisorosz” nép szabad akaratából egyesült Lengyelországgal (*Isztorija Russzov* 1846: 59), ezért jogában állt bármikor legálisan elszakad-

ni tőle. Ezen kijelentéssel Konyisszkij mintegy burkoltan bizonyítani akarja az Oroszországhoz szintén önkén csatlakozott Ukrajna jogát is a Romanovoktól történő esetleges elszakadásra is, amennyiben kiváltságaiban megsértenék az ukrán elitet. Ebben a gondolatmenetben – óvatos formában ugyan, de – ismét a függetlenség eszméje körvonalazódott.

Az Ukrajna és Oroszország közötti viszony elmérgesedett az 1760-as évektől kezdve, mert II. Katalin – a peremvidékek oroszosítására törekedve – hatálytalanította a bal parti Ukrajna autonóm berendezkedését. Ezzel gyakorlatilag véget ért a Hetmanátus részleges különállása az Orosz Birodalmon belül. Ezt a folyamatot mintegy ellensúlyozandó, a cárnő 1785-ben a – többségében a kozák sztarsinából kialakult – ukrán nemességet az orosz nemességgel azonos jogállásba helyezte. Ezen változásokra reagálva ebben az időszakban újabb történeti munkák készültek el, amelyekben a "cárnak hűséges alattvalói" nézetek jelentek meg az elvárásaikban immár többé-kevésbé kielégített ukrán nemesi történetírók tollából.

Szemléltető példaként szolgálhat *D. N. Bantis-Kamenszkij „Kis-Oroszország története”* (Bantis-Kamenszkij 1903), amelyben mind a "kozák krónikák", mind az "Isztorija Russzov" hatása felfedezhető. A történetíró az a cél vezérelte, hogy népe történetét az Orosz Birodalom elválaszthatatlan részeként mutassa be és bizonyítsa az ukrán nemesség feltétlen lojalitását a Romanov-dinasztia iránt. Hangsúlyozza, hogy az Oroszországgal történt újraegyesülés (vosszjojegyinyenyije) lehetett az egyetlen lehetséges alternatíva a kisorosz "nemzet" (=nemesség) fennmaradása érdekében, ami kizár minden más lehetőséget, így az önállósodási törekvéseket is (Bantis-Kamenszkij 1903: 205–208).

1842-ben jelent meg *N. A. Markevics* (1804–1860) nemesi származású ukrán történetíró munkája (Markevics 1842), aki "Kis-Oroszország történetét" írta meg öt kötetben. Markevics szerint a hetman egy nagyhatalom protektorátusát nem annyira hasznosnak, mint inkább elkerülhetetlennek tartotta, mert "egy józanul gondolkodó és igazi politikusnak" észre kellett vennie, hogy Kis-Oroszország területi elhelyezkedése, mely minden oldalról nyitott és kevésbé alkalmas a védekezésre, az ukrán népet az "ismeretlen sors és a vak véletlenek" játékszerévé teszi (Markevics 1842 II: 167–168). Ezzel a megállapításával a szerző kérdésessé teszi a függetlenség kivívásának a lehetőségét és feltétlenül szükségesnek tartja népének egy erős államhoz csatlakozását (priszjojegyinyenyije).

A fentiekben bemutatott "kozák krónikáknak" és az ukrán nemesi történetíróknak az 1654-ben kialakult, új ukrán–oroszl viszonyban kapcsolatban megalkotott nézeteiről összegzésként a következőket állapíthatjuk meg. A "krónikások" szerint egy önálló Ukrajna képe lebegett Hmelnyickij szeme előtt, amiről csak 1653-ban mondott le a zsvanyeci vereség hatására. Ettől kezdve a hetman az Oroszországon belüli autonómia megszerzését és megtartását, valamint a kozák sztarsina jogainak és privilégiumainak a cár általi elismerését illetve kiterjesztését tűzte ki célul. Ugyanakkor a 18. század végén, 19. század elején született történeti művekben a szerzők már egy szót sem említenek a szuverén ukrán állam megteremtéséről mint lehetséges alternatíváról.

A Hmelnyickij-mozgalom szövetségesei közül valamennyi mű szerzője Oroszország szerepét helyezi előtérbe – ami az orosz apológia kezdetének tekinthető –, de eltérő megközelítésben. A krónikaírók a kozák vezetők Oroszország felé való közeledését végső szükségyszerűségnek tekintették, vagyis a két állam egyesülésén kívül szerintük nem lehetett más kiút. A nemesi történetírók felvetik annak a lehetőségét, hogy lehetett más alternatíva is Ukrajna számára, de egyértelműen az orosz fennhatóság bizonyult a legjobb megoldásnak.

Fontosnak tartjuk továbbá megjegyezni, hogy a fentebb áttekintett történeti munkák többsége az 1840–50-es években jelent meg nyomtatásban. Ezt a két évtizedet mintegy korszakhatárnak foghatjuk fel az ukrán historiográfiában, amely időszak az ukrán "nemzeti ébredést" jelezte. A történetírók az ukrán múlt dicső emlékei felé fordultak, a kozákság harcait – elsősorban a Hmelnyickij-érát – idealizálva.

A „kisorosz” kontra „nagyorosz” történetírás

A 19. század 20–30-as éveitől kezdődően új elemként jelentkezett az orosz történetíróknak az ukrán történelem iránt megélnkülő érdeklődése, melyet feltehetően az ukrán területeken kibontakozó – „nagyorosz” érdekeket fenyegető – nemzeti mozgalom váltott ki. Titkos társaságok alakultak Ukrajnában, amely politikai szervezetek közös jellemzője abban foglalható össze, hogy programjukban a föderációs törekvések mellett még nem merült

fel az önálló ukrán állam igénye, mert az ukránok szétszórtan éltek az osztrák, orosz és török birodalom területén.³

1899-ben – M. Hruszevszkij közreműködésével – megalakult az Ukrán Nemzeti Demokrata Párt, amely a nemzeti erőket fogta össze, majd a 20. század elejére az ukrán nemzeti mozgalom intenzitásában és komplexitásában is nagyot fejlődött.

A továbbiakban az „kisorosz” kontra „nagyorosz” felfogást követjük végig az 1830-as évektől 1917-ig terjedő időszakban.

Sz. M. Szolovjov (1820–1879) orosz történetíró kiemelkedő helyet foglal el az orosz historiográfiában (Szolovjov 1895), aki amellett érvel, hogy az 1654. január 8-i Perejaszlavi Radán összegyűltek egyhangúlag a "keleti cár keze alá" jutást választották mint az egyetlen helyes utat, és tekintettel arra, hogy az orosz kormányzat semmiféle hivatalos kötelezettséget nem vállalt Hmelnickij és a kozák vezetők előtt, ezért a későbbiekben semmit sem lehet felróni a Romanovok számára, amiért teljesen megszűntették az ukrán autonómiát a 18. század végén. Kiemeli továbbá, hogy Hmelnickij Oroszországon belüli hetmanságának négy éve alatt Kis-Oroszország teljesen elszakadt a múltjától, ahová már nem lehetett visszatérni (Szolovjov 1895: 206). Az orosz történetíró számára láthatólag nem léteztek Ukrajna sajátos nemzeti vonásai, ezért nem is tárta fel a Hmelnickij-mozgalomban jelen lévő történelmi alternatívákat.

V. O. Kljucsevszkij (1841–1911) orosz történész, aki legnagyobb mesterének Szolovjovot tartotta, folytatta illetve továbbfejlesztette nagy elődje munkásságát (Kljucsevszkij 1957).

Figyelemre méltó az a két észrevétele, hogy mikor a fényes győzelmei következtében szinte egész Ukrajna a hetman kezébe került, már egy ukrán fejedelemségről álmodozott az orosz cár védnöksége alatt; Kis-Oroszország "befogadása" ugyanakkor több évtizedre megnehezítette Oroszország nemzetközi helyzetét (Kljucsevszkij 1957: 115–117), ezáltal a Hmelnickij-mozgalom felkarolása többet ártott a Romanovoknak, mint használt, olvashatjuk a műben.

³ A legjelentősebb ezek közül a Cirill és Metód Társaság volt, amely szervezetet 1846-ban alapították ukrainai értelmiségiek és egyetemi hallgatók. Liberális szárnya a reményeik szerinti szláv föderációt – „Szláv Egyesült Államok” – békés úton, demokrata csoportja pedig forradalmi úton akarta megvalósítani. Céljai között szerepelt a föderatív Oroszországon belül az ukrán nép egyenjogúsítása az addigi uralkodó nagyorosz nemzettel.

A fentiekből kiderül, hogy Kljucsevszkij nem birodalomban gondolkodik, "nagyorosszága" nem azonos a cári birodalommal, sőt, közvetve egy önálló Ukrajna lehetősége is felrejlík az ilyen felfogásban.

A 19. századi ukrán és orosz történetírás kiemelkedő alakjaként tartják számon *N. I. Kosztomarovot* (1817–1885),⁴ aki Ukrajna és Oroszország történetét egymással szoros kapcsolatban kutatta (Kosztomarov 1884). A szerző amelletl érvel, hogy a kozák vezetők eredeti célja Ukrajna függetlenségének kivívása lehetett, amely törekvésnek azonban még nem volt realitása a 17. századi Kelet-Európában (Kosztomarov 1884 III: 303–310). A történetíró a Hmelnickij-mozgalmat és annak eredményeit vizsgálva, melyek közül első helyen a "perejaszlavi egyezménybe" rögzített és a 18. század végén elveszített ukrán autonóm jogokat emeli ki az orosz kötelékben, Ukrajna nemzeti autonómiájáért szállt síkra a cári birodalom keretein belül a 19. században.

Kosztomarovval ellentétes felfogást képvisel P. A. Kulis (1819–1882), a származását tekintve ukrán kismemesi családban született történetíró (Kulis 1887–89), aki Hmelnickijt „álnok, alattomos politikusnak” nevezte, akit saját egoista szándékai vezéreltek tetteiben, azt azonban elismeri, hogy a hetman tervei között szerepelt egy önálló fejedelemség létrehozása, amelynek függetlenségét a szomszédos államok egymás elleni kijátszásával akarta fenntartani. Határozottan állítja, hogy a Perejaszlavi Radán szó sem volt semmilyen – az ukránok által támasztott – feltételekről, sem pedig az ún. "perejaszlavi egyezményről", ugyanis az "orosz önkényuralmi ideológia ezt nem is tűrte volna" (Kulis 1887–89 III: 400).

Kulis műve úgy is értelmezhető, mint egyfajta erőteljes kritika és támadás a Hmelnickijt és mozgalmát a 19. század közepétől "felfedező" és idealizáló demokratikus ukrán nemzeti mozgalom ellen. A történetíró tagadja, hogy a Perejaszlavi Radán és az azt követő tárgyalásokon a kozák vezetők bármilyen garanciát akartak volna kérni Ukrajna jövőndő státuszát illetően.

A 19. század egyik legbefolyásosabb ukrán történésze, *V. Antonovics* (1834–1908) Bogdan Hmelnickijt tehetséges szervezőnek és hadvezérnek tekintette (Antonovics 1898), de tévedései és az ukránok "éretlensége" miatt szerinte törvényszerűen el kellett bukniuk a kozákoknak. Ezen megállapítása kétértelműnek tekinthető, mert jelentheti egyrészt Antonovics azon véleményét, hogy Ukrajna Oroszországhoz csatlakozása a hetman és a kozákok

⁴ Anyja ukrán jobbáglány volt, ezért származása alapján egyaránt sorolható az orosz és az ukrán historiográfiába. L. Niederhauser Emil – A történetírás története Kelet-Európában Bp., 1995: 226.

kudarcaként értékelhető, másrészt saját korára is kivetítheti és értékelheti negatívan a 17. század második felének történeteit. Ukrajna jövője szempontjából nem az Oroszországgal történő egyesülést tekintette az egyetlen lehetséges megoldásnak, ugyanakkor az ukrán nép politikai "éretlensége" miatt szerinte egy szuverén ukrán államnak nem lehettek esélyei a 17. századi Kelet-Európában.

D. I. Evarnickij (1855–1940) ukrán történész (Evarnickij 1895) egyike volt az elsőeknek, akik behatóan tanulmányozták a zaporozsjei kozákok történetét. Arra a megállapításra jutott, hogy az 1648–54. évi ukrán mozgalom elsősorban Bogdan Hmelnyickij és a zaporozsjei kozákok összefogásának köszönhető.

„Nyolc éven keresztül harcolva a haza szabadságáért és függetlenségéért, Hmelnyickij végleg meggyőződött arról, hogy Kis-Oroszország egy maga nem tudja megtartani az önállóságát, ezért a legjobb megoldásnak egy hatalmas uralkodó protektorátusa alá kerülést tartotta és figyelmét az orosz cárra, a keleti pravoszláv monarchiára fordította” – összegzi a szerző a hetman választásának okait (Evarnickij 1895 II: 45), de hozzáteszi, hogy a kis-orosz területek Oroszországhoz csatolása nem az egész ukrán nép megalégedésére történt.

Ukrajna történetét legbehatóbban *M. Hrusevszkij* (1866–1934) tanulmányozta, akinek fő művén, a tízkötetes Ukrajna-történetén (Hrusevszkij 1906) kívül 1915-ben jelent meg egy fontosabb munkája "Az ukrán kérdés történeti fejlődésben" (Hrusevszkij 1915) címmel, melyek alapján világosan végigkövethető Hrusevszkijnek az orosz–ukrán viszony jellegével kapcsolatos álláspontja.

Oroszország és Ukrajna egyesülését a körülmények által kikényszerített, véletlen eseménynek tekinti a történetíró, arra utalva, hogy a kozák vezetésnek az adott helyzetben nem kínálkozott más lehetősége, ugyanakkor hangsúlyozza a Hetmanátus különállását a Perejaszlavi Rada döntése után is, mert szerinte a két állam között mindössze katonai szövetség jött létre.

Az 1648–54. évi ukrán eseményeket mint a "nemzeti újjászületést" (Hrusevszkij 1906 IX: 610) vívott, az egész ukrán társadalmat felölelő népfelkelésnek nevezi. Az ukrán nemzeti koncepcióból kiindulva a történetíró hangsúlyozza, hogy Hmelnyickij eredeti tervei között egyáltalán nem szerepelt az orosz fennhatóság alá kerülés lehetősége. Hrusevszkij már nem a kisorosz, hanem tudatosan az ukrán kifejezést használja, ezzel is elutasítva az orosz néppel való szoros összetartozás nagyorosz elméletét.

A tanulmányban bemutatott történészek nézetei gyakorlatilag megteremtették a kozák kérdés ukrán illetve orosz történetírásának vezérfonalát. Az ukrán historiográfia abból az alapálláspontból indult ki, hogy Ukrajna számára más lehetséges alternatívák – közöttük az önállóság megteremtésének lehetősége – is léteztek az Oroszországhoz történő csatlakozáson kívül és csak a végső kényszerűség vezette a kozák vezetőket az orosz kötelékbe.

A birodalmi érdekek által vezérelt "nagyorosz" történetírók egységesen azt hangsúlyozták, hogy Ukrajna kezdettől fogva predesztinálva volt az "orosz útra" illetve az Oroszországgal való újraegyesítésre, hiszen számukra más lehetőség nem kínálkozott.

A 17. század második felétől az 1840-es évekig terjedő időszakban az ún. "kozák krónikákban" és az ukrán nemesi történetírásban az ukrán "nemesi nemzet" koncepció kiforrásának lehetünk tanúi. A kozák sztarsina és az ukrán nemesség "rendjük" jogait hangoztatva, érveket a "dicső" ukrán múltból, vagyis az 1648–54. évi mozgalomból merített. Az ukrán autonómia követelése mellett helyenként az önálló ukrán állam alternatívája is felmerül ezekben a művekben. Az utóbbi lehetőség kiemelése főleg a krónikára jellemző, míg a nemesi historiográfiában már az orosz apológiára utaló jelek mutatkoznak meg.

Mintegy válaszként az ukrán "nemzeti történetű" feldolgozásokra, indult meg a 19. század második felében az ukrán témájú orosz történeti munkák publikálása. Ezen művekben a "nagyorosz" birodalmi érdekek érvényesülnek és előtérbe kerül a cári önkényuralmi rendszer dicsőítése. Egységesen jellemző az orosz történetírókra, hogy nem ismerték fel a Hmelnyickij-mozgalom "nemzeti" vonásait és az Oroszországgal történő "újraegyesítésen" kívül más alternatíváknak – pl. szuverén ukrán állam – nem szentelnek figyelmet.

IRODALOM

- Antonovics (1898) – V. Antonovics – Harakterisztika gyejatyelnosztyi Bogdana Hmelnyickovo Kijev, 1898.
 Bantis-Kamenszkij (1903) – D.N. Bantis-Kamenszkij – Isztorija Maloj Rossziji Szpb., 1903.
 Evarnickij (1895) – D.I. Evarnickij – Isztorija zaporozsszkih kozakov I–III. Szpb., 1895.
 Hrabjanka (1854) – Létopisz G. Grabjanki Kijev, 1854.
 Hruschewskyj (1915) – M. Hruschewskyj – Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung Wien, 1915.
 Hrusevskij (1906) – M. Hrusevskij – Istorija Ukrajini-Ruszi tom I–X. Kijev, 1906.

- Ikonnyikov (1966) – V.Sz. Ikonnyikov – *Opit russzkoj isztoriografiji* Osnabrück, 1966.
 Isztorija Russzov (1846) – *Isztorija Russzov ili Maloj Rossziji* – Szocsinyenyije G. Konyisszkovo Moszkva, 1846.
 Kljucsevskij (1957) – V.O. Kljucsevskij – *Kursz russzkoj isztoriji* III. Moszkva, 1957.
 Kosztomarov (1884) – N.I. Kosztomarov – *Isztoriceszskaja monografija Bogdana Hmelnyickovo I–III. kötet* Szpb., 1884.
 Kulis (1887–89) – P.A. Kulis – *Otpagyenyije Malorossziji ot Polsi I–III*. Moszkva, 1887–89.
 Markevics (1842) – N.A. Markevics – *Isztorija Malorossziji I–V*. Moszkva, 1842.
 Rigelman (1847) – A. Rigelman – *Letopisznoje povesztvovanyije Maloj Rossziji i jeja naroda o kozakah voobse* Moszkva, 1847.
 Szamovigec (1878) – *Létopisz Szamovidca Kijev*, 1878.
 Szolovjov (1895) – Szoloviev Szergiusz – *Oroszország története* Ungvár, 1895.
 Velicsko (1864) – *Létopisz Sz. Velicsko Kijev*, 1864.
 Watson (1967) – H.S. Watson – *The Russian Empire 1801–1917* Oxford, 1967.

РЕЗЮМЕ

Идея самостоятельной Украины в историографии с середины XVII века до 1917 года

Проблема воссоединения Украины с Россией и вместе с этим идея независимого украинского государства заняла достойное место в творчестве современников: достаточно упомянуть Самовидца, Г. Грабянки, С. Величко и др. Интерес к этому вопросу не ослабел и в последующие столетия.

Вопрос о том, была ли Украина государством в середине XVII века – вопрос чрезвычайно спорный в исторической литературе.

Н.Н. Костомаров как историк-федералист не раз утверждает в своих работах, что главной целью Богдана Хмельницкого сначала была независимость Украины, но ее суверенность еще не имела шансов стать реальной в Восточной Европе XVII века.

По мнению Г. Карпова Б. Хмельницкий о какой-либо «самобытности Украины» под протекцией Москвы или другого государства не думал, а московское подданство для Гетьмана было конечной целью его личных и политических планов.

М.С. Грушевский как «национальный» историк пытался обосновать положение о полной «самостийности» украинского народа как в прошлом, так и в настоящем.

ASZIMMETRIKUS SZÓLÁSOK SZABADON BOCSÁT/ENGED : RABUL/FOGLYUL EJT

Zoltán András

A címben szereplő szólások felületes összevetéséből is látszik, hogy míg a *rabul/foglyul ejt* teljesen logikus, addig a *szabadon bocsát/enged* kifejezésben a *szabadon* határozószó helyett értelmileg ide is inkább valamiféle **szabadul bocsát/enged* kíváncsoznék, hiszen itt a *szabadon* nem a megszokott funkciójában szerepel (vö. pl. *szabadon jár-ke*, *szabadon választ-hat*, *szabadon vállalhat munkát*, ahol a *szabadon* határozószó a mondatban valóban határozói funkciót tölt be, vagyis a cselekvés jelzője), hanem – a *rabul/foglyul ejt* szólásban használt *rabul/foglyul* párhuzamaként – a ‘valamivé, valamilyenné (tesz)’ eredmény- vagy állapothatározói viszonyt fejezi ki a várható translatívusi (-vá/-vé) vagy essívusi (-ul/-ül) határozóragos főnév vagy melléknév helyett. A *szabadon* atipikus használatának a *szabadon bocsát/enged* szólásban nyilván van valami, ma már nyelvtörténeti homályba vesző oka. Jelen előadásban ezt szeretném megvilágítani, illetve előadni egy valószínűnek tetsző magyarázatot erre az anomáliára vonatkozóan.

Őszintén szólva valószínűleg sosem tűnt volna fel nekem a *szabadon bocsát/enged* eme furcsasága, ha nem kezdtem volna foglalkozni az ófehérorosz *Trisztán és Izolda*-történet szövegével.

Az ófehérorosz *Trisztán és Izolda*-történet (f.-or. «Аповесць пра Трыщана», or. «Повесть о Трыщане») egyetlen kéziratban maradt fenn, mégpedig ugyanabban az 1580 körül keletkezett poznańi kódexben (Raczyński Könyvtár 94. sz. kézirat), mint amelyben az általam korábban részletesebben vizsgált Attila-történet is (vö. Zoltán 2004). A kódex a *Trisztán és Izolda*-legendán kívül (1–127. l.) még egy középkori lovagregényt tartalmaz, a *Buovo d’Antonáról* szólót (f.-or. «Аповесць пра Бову», or. «Повесть о Бове», 129–171. l.). E két nyugat-európai eredetű középkori lovagregény ófehérorosz szövegét kétségkívül szerbből fordították, erre közvetlen utalás található a *Trisztán és Izolda*, valamint a *Buovo d’Antona* közös címében: «Починаеть са повесть ѿ витезехъ скнигъ сэрбскихъ. А звлаща ѿ славномъ рыцэры Трыщане, ѿ Анцалоте и ѿ Бове и ѿ иншыхъ многихъ витезехъ добрыхъ» (1. l.). Hogy itt nem valamiféle misztifikációról van szó, hanem valóban szerb volt a fehérorosz szöveg forrása, azt

számos szerb nyelvi jellegzetesség megőrzése is bizonyítja. Ezek egy részét már Aleksander Brückner (1886: 373–374) felsorolta a poznaí kódexnek szentelt úttörő tanulmányában: *белез* ‘jel, címer’, *зафалено ти буди* ‘köszönet neked’, *омок* ‘sziget’ stb., majd később Irena Grickat (1988: 26–27) és T. M. Sudnik (in: Tristan 1976: 702) bővítette ezt a listát néhány szóval és kifejezéssel (*онаму* ‘apátság, kolostor’, *тако ми бог помози* ‘isten engem úgy segítjen’). Nem kétséges tehát, hogy az ófehérorosz fordítás szerb nyelvű változatból készült, ez azonban nem maradt fenn. A korabeli szerb *Tristan* szövegét tehát nem ismerjük, de hogy létezett, az az ófehérorosz fordítás alapján minden kétséget kizáróan bizonyítható. A szerb közvetítést kétségbe vonó újabb álláspont (Kavalëw 2005: 71) nélkülöz minden alapot.

Az ófehérorosz *Tristan* számos filológiai érdekességet, sőt mi több, rejtélyt tartogat a kutatók számára, ezért az érdeklődés iránta a nemzetközi szlavisztikában meglehetősen nagy, magát a művet is többször kiadták, sőt idegen nyelvekre is lefordították. A kutatás legfontosabb feladata annak megállapítása, hogy a feltételezett szerb szöveg közvetlen forrása mi lehetett. Erre nézve az első hipotézist már A. Brückner (1886: 385–386, 388–389) és A. N. Veselovskij (1888: 123–228, vö. még: Karskij 1921: 77–78, Radojić 1956: 177–178) megfogalmazták. Véleményük szerint az ófehérorosz változat alapjául szolgált elveszett szerb fordítás olaszból készült, amiről egyébként néhány, a szövegben megmaradt olasz eredetű szó is tanúskodik (például *принчип* ‘fejedelem’, *морнар* ‘tengerész’). Mindamellet az ófehérorosz szöveg nem követi pontosan a hozzá legközelebb álló olasz szöveget sem, szerkesztése egyedülálló. Ugyanakkor jellemző rá, hogy a szerelmi intrikát nagyvonalúan mellőzi, viszont a harci jeleneteket részletesen ismerteti. Az ófehérorosz szövegnek az olasz és a francia változatokhoz való viszonyát Emanuela Sgambati (1977–1979, 1983) vizsgálta meg részletesen. Vizsgálatának eredményeképpen tudjuk, hogy a szöveg első mintegy háromnegyed része egy velencei olasz változatra megy vissza (ha nem is követi azt pontosan), annak mintegy kivonatát képezve, míg a második, kisebb részének forrását nem sikerült meghatározni, mert az nem egyezik egyetlen ismert régi szöveggel sem. Természetesen az is lehetett olasz, de a fehérorosz szöveg második részéhez hasonló olasz változat nem maradt fenn. A két különböző forrást a szerb fordító mechanikusan szerkesztette egybe, nem törődve a nevek egységesítésével sem.

A fennmaradt ófehérorosz szövegnek van néhány olyan jellegzetessége, amely a korabeli szerbből nem, ám érdekes módon a magyarból jól

magyarázható, tehát az olasz és a fehérorosz szöveg között még valamiféle magyar nyelvi közvetítés is feltételezhető (vö. Zoltán 2005: 125). Ezekhez tartozik véleményem szerint a *пустити свободне* ‘szabadon bocsát’ kifejezés, amelynek használatára a szövegben vö. pl.:

а которые гости на^иде^ш ты^х вси^х *пустити свободне* (с. 79)

A *пустити свободне* ‘szabadon bocsát’ frazeologizmus az ófehérorosz nyelvre nem jellemző. Hasonló jelentésben jogi szövegekben (az 1566. és az 1588. évi Litván Statútumban) előfordul a *(вы)пустити вольне/вольно* ‘szabadon bocsát, szabadlára helyez’ kifejezés (HSBM 4: 158–159), hasonló kifejezés az óukrán nyelvemlékekből is adatható: *пустити вольне/вольно* ‘ua.’, vö. pl.

Цесарь тѣрецькій ... взалъ так те(ж) и маткѣ с кролевичо(м) а пото(м) его волно пѣстиль (SUM 4: 202).

Ez az új ukrán nyelvtörténeti szótár által időrendben elsőként idézett adat az 1509–1633 közötti időre datált ún. Osztrohi krónikából (Острозький літопис) származik, amely az eredetiben a „С кроиники Бѣлскаго речі потрібнии выбраны” címet viseli, tehát Marcin Bielski népszerű lengyel nyelvű világkrónikájának (Kronika wszytkiego świata, 1564) kivonatos fordítása (SUM Džerela: 317; további XVI–XVII. századi példák: SUM 4: 202, Tymčenko 1930–1932: 296, Tymčenko 2003, 1: 112). Mivel ennek a kifejezésnek sem az ukrán, sem a fehérorosz népnyelvben nincs nyoma, nyugodtan feltételezhetjük, hogy a régi fehérorosz és ukrán *пустити вольне/вольно* típusú alakok a lengyel *puścić wolno* ‘szabadon bocsát, szabadlára helyez’ tükörfordításaként jöttek létre. Az ukrántól és a fehérorosztól eltérően a *puścić wolno* ‘uwolnić z zamknięcia (aresztu, więzienia)’ szólas a lengyelben ma is használatos, frazeologizmusként jegyzi a Doroszewski-féle lengyel értelmező szótár egy 1950-es évekbeli regényből idézve: „Pan Jan po wylegitymowaniu i pobieżnej rewizji *został puszczony wolno*” (SJP 7: 751), a Skorupka szerkesztette lengyel frazeológiai szótár szerint emberre – *puścić kogo wolno* ‘nie zatrzymywać, nie więzić kogo, dać komu wolność’ – és lóra – *puścić konia wolno* ‘dać koniowi swobodę ruchów, nie trzymać uwiązany, nie wiązać konia’ – egyaránt vonatkozhat (Skorupka 1967–1968, 2: 601). A kifejezés a lengyelben nemcsak igen elterjedt, hanem vi-

szonylag korán felbukkan a nyelvemlékekben, mindenesetre lényegesen korábban, mint az óukránban vagy az ófehéroroszbán, mert már a XV. század óta jól dokumentálható a latin *dimitto* és *manumitto* megfelelőjeként (SISz 7: 404, 10: 291), vö. pl.: „Aczlybych vass pytali nye odpovyeczye my any mya iuz *volno puscyczye*” (Rozmyślanie o żywocie Pana Jezusa, 1500 körül, SISz 7: 404). Az ólengyel szöveg bibliai idézet (Lk 22: 68), a Vulgatában így hangzik: „si autem et interrogavero non respondebitis mihi neque *dimittetis*”, a modern protestáns fordításban: „De ha kérdezlek is, nem feleltek nékem, sem *el nem bocsátotok*”, Károlinál (1590): „Ha pedig kérdendelekis, vgyan nem feleltec énnékem, engemetis nem botláttoc el”. Tehát mai széleskörű elterjedtsége ellenére a *puścić wolno* kifejezés a lengyelben sem népnyelvi eredetű, hanem az irodalmi nyelvből alászállt „versunkenes Kulturgut”. Meg kell jegyeznünk, hogy az efféle szerkezet nemcsak a magyarban hat furcsán, hanem a szláv nyelvek többségétől is teljesen idegen, s ha hozzávesszük még ehhez a legrégebbi lengyel adatok szórendjét is (*wolno puścić*), akkor aligha gondolhatunk másra, mint hogy ez a lengyel kifejezés a német *freilassen* (*frei* ‘szabad, szabadon’ + *lassen* ‘engedni’) tükörszavaként keletkezett.

Az ófehérorosz Trisztán és Izolda szövegében előforduló *nycmumu свободне* hasonló struktúrájú ugyan, de nem a *вольне/вольно*, hanem a szinonim *свободне* határozószó szerepel benne. Mivel a lengyelben a *swobodnie* ebben a frazeologizmusban nincs dokumentálva, meg általában a *swoboda* a lengyelben eredetileg meg sem volt (a XV. században még csak *świeboda* ~ *śleboda*, vö. Borys 2005: 589), a *nycmumu свободне* az ófehéroroszbán aligha a lengyel mintát követi. Sokkal valószínűbb, hogy a fehérorosz szöveg *nycmumu свободне* ‘szabadon bocsát’ kifejezése az elveszett szerb szöveg hatását tükrözi. Ez a feltételezés azonban időrendi és nyelvföldrajzi akadályokba ütközik, mivel valami ehhez hasonló a szerbhorvát nyelvterületen csak a XVII. századból dokumentálható, és akkor sem a szerbeknél, hanem a tengerparti horvátoknál. Francisk Glavinic ferences szerző írja 1628-ban megjelent munkájában: „A kapitan ... *pusti ga slobodna* izajti [iz tamnice] (HASz 12: 710; megjegyzendő, hogy ez az egyeztetett jelzős szerkezet sokkal pontosabban adja vissza ugyanannak a német *freilassen* kifejezésnek a struktúráját, mint az eddig idézett határozószavas lengyel, ukrán és fehérorosz szerkezetek).

Ez a nehézség azonban könnyen áthidalható, ha feltételezzük, hogy a szerb fordítás magyarból készült. A magyarban az analóg *szabadon bocsát*

kifejezés megléte már a XV. század legelejétől adatolható (Schlägli Szójegyzék, 1405 körül: *manu missio : zabadon bochatas* – RMGI 624). Ha tehát a szerb fordító magyarból dolgozott, akkor a számára etimológiailag teljesen átlátszó magyar *szabadon* határozószó (m. *szabad* < szláv **svobodъ*) nem is sugallhatott mást, mint a *свобод-* töből képzett határozószó használatát.

A magyar *szabadon* bocsát (később, a XIX. század végétől ennek mintájára *szabadon enged* is, a Nagyszótár adatai között először Mikszáthnál, vö. <http://www.nytud.hu/hhc/>) minden valószínűség szerint éppúgy a német *freilassen* tükörfordításaként keletkezett, mint a *wolno*, *вольне/вольно* határozószókat tartalmazó lengyel, ófehérorosz és óukrán kifejezések, és ugyanazon a félreértésen alapul. A német *frei* ‘szabad’, ‘szabadon’ lehet ugyan mind határozószó, mind pedig melléknév, az adott kifejezésben azonban nyilvánvalóan melléknév és nem határozószó, hiszen ha valakit szabadon bocsátanak, akkor – amint azt a bevezetőben is jeleztük – nem az a lényeg, hogy ezt hogyan teszik (‘szabadon’), hanem hogy mivé, milyenné, esetleg milyenként (‘szabaddá’, ‘szabadként’) engedik el. Így fogja fel a német *freilassen*-t a Grimm-szótár is (‘*gewähren dasz er frei sei*’). A német kifejezés egyébként már a XIII. századtól kezdve adatolható (Grimm 6: 221).

A címben jelzett aszimmetria – *szabadon bocsát/enged : rabul/foglyul ejt* – véleményem szerint azzal magyarázható, hogy első tagja, a *szabadon bocsát/enged* nem önálló magyar fejlemény, hanem – akárcsak a valamivel későbbi ólengyel *wolno puścić* és mintájára az idézett ófehérorosz és óukrán kifejezések – a német *freilassen* tükörfordításaként keletkezett. A melléknévként és határozószóként is értelmezhető német *frei* fordításakor mind a magyarban, mind a lengyelben a rosszabbik megoldás valósult meg, az értelmezési kényszer az adott esetben félreértést szült.

IRODALOM

- Borys 2005 – Borys, Wiesław: Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków, 2005.
 Brückner 1886 – Brückner, Aleksander: Ein weissrussischer Codex miscellaneus der Gräflisch-Raczyński’schen Bibliothek in Posen: Archiv für Slavische Philologie 9 (1886) 345–391.
 Grickat 1988 – Повест о Триштану и Ижоти. Приредила и на савремени језик пренела др Ирена Грицкат. Београд, 1988 (= Стара српска књижевност у 24 књиге).
 Grimm – Grimm, Jakob – Grimm, Wilhelm: Deutsches Wörterbuch. I–XVI. Leipzig, 1854–1960.
 HASz – Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Na svijet izdaje Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti. Dio 1–23. Zagreb, 1880–1976.

- HSBM – Гістарычны слоўнік беларускай мовы. 1–. Мінск, 1982–.
- Karskij 1921 – Карскій, Е. Ө.: Бѣлорусы. Том III. Очерки словесности бѣлорускаго плѣмени. Часть 2. Старая западнорусская словесность. Петроградъ, 1921.
- Kavalëw 2005 – Кавалёў, Сяргей: Рыцарскі раман у беларускай літаратуры. – In: Acta Albaruthenica. Навуковы зборнік. Пад агульн. рэд. М. Хаўстовіча, А. Баршчэўскага, С. Запрудскага. Выпуск пяты. Мінск, 2005. 60–72.
- Radojičić 1956 – Radojičić, Djordje Sp.: Der Roman von Tristan und Isolde in der altserbischen Literatur. – In: Die Welt der Slaven 1 (1956) 177–180.
- RMGI – Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. Szerk.: Berrár Jolán és Károly Sándor. Budapest, 1984.
- Sgambati 1977–1979 – Sgambati, E.: Note sul Tristano bielorusso. – In: Ricerche Slavistiche 24–26 (1977–1979) 33–53.
- Sgambati 1983 – Sgambati, E.: Il Tristano biancorusso. Firenze 1983 (= Studia Historica et Philologica XV, Sectio Slavoromanica 4).
- SJP – Słownik języka polskiego. Redaktor naczelny: Witold Doroszewski. I–XI. Warszawa, 1958–1969.
- Skorupka 1967–1968 – Skorupka, Stanisław: Słownik frazeologiczny języka polskiego I–II. Warszawa, 1967–1968.
- SlStp – Słownik staropolski. I–. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1953–.
- SUM – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Вип. 1–. Львів, 1994–.
- SUM Džerela – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Список використаних джерел. Укладачі: Д. Гринчишин, М. Чікало. Львів, 1994.
- Tristan 1976 – Легенда о Тристане и Изольде. Издание подготовил А. Д. Михайлов. Москва 1976 (= Литературные памятники).
- Tymčenko 1930–1932 – Історичний словник українського язика I (А–Ж). Зредагував проф. Е. Тимченко. Харків–Київ, 1930–1932.
- Tymčenko 2003 – Тимченко, Є.: Матеріали до словника писемної та української мови XV – XVIII ст. Підготували до видання В. В. Німчук та Г. І. Лиса. Кн. 1–2. Київ – Нью-Йорк, 2002–2003.
- Veselovskij 1888 – Веселовскій, А. Н.: Изъ исторіи романа и повѣсти. Санктъ-Петербургъ, 1888 (= Сборникъ Отдѣленія русскаго языка и словесности 44/3).
- Zoltán 2004 – Zoltán A.: Oláh Miklós Athila című munkájának XVI. századi lengyel és fehérorosz fordítása – Золтан А.: «Athila» М. Олаха в польском и белорусском переводах XVI века. Nyíregyháza, 2004 (= Dimensiones Culturales et Urbanales Regni Hungariae 6).
- Zoltán 2005 – Az ófehérorosz Trisztán és Izolda-legenda dél-európai összefüggései: Annus Albaruthenicus 2005 – Год Беларускі 2005. Рэдактар Сакрат Яновіч. Krynki: Villa Sokrates, 2005, 119–127.

РЕЗЮМЕ

В статье обосновывается предположение о том, что староукраинские и старобелорусские фразеологизмы *(вы)пустити вольне/вольно* 'отпустить на свободу/волю' (с XVI в.) были скалькированы со старопольского *wolno puścić* 'то же' (с XV в.). В случае старобелорусского *пустити свободне*, отмечаемого только в переводной «Повести о Трыщане» (XVI в.), допускается и калькирование с венгерского *szabadon bocsát* 'то же' (с XV в.). Старопольское *wolno puścić* и венгерское *szabadon bocsát*, в свою очередь, независимо друг от друга были скалькированы с немецкого *freilassen* (с XIII в.). При калькировании в случае нем. *freilassen* > ст.-польск. *wolno puścić* и венг. *szabadon bocsát* вследствие омонимии разных частей речи в языке-передатчике в принимающих языках получают аграматичные конструкции, так как из нем. омонимичных форм *frei* 1. 'свободный' и 2. 'свободно' при калькировании за основу интерпретации было взято не прилагательное, которое выступает в составе нем. *freilassen* (букв. 'пустить свободным'), а наречие (как будто бы тот, кто пускает, действовал «свободно»). Если бы ст.-польск. *wolno puścić*, польск. *puścić wolno*, венг. *szabadon bocsát* были свободными словосочетаниями, то это было бы явной бессмыслицей; но поскольку была заимствована именно фраза со значением 'отпустить на свободу', а не отдельные ее составляющие, явная аграматичность польской и венгерской структур, возникших в результате неадекватного перевода, не мешает им успешно функционировать в этих языках в качестве эквивалента нем. *freilassen*.

Tartalomjegyzék – Зміст

Előszó – Передмова	5
István Udvari. On the Question of Hungarian Loanwords in the Literary Language of Subcarpathian Rusyns	9
Рената Романюк. Лексикографічна робота на кафедрі української та русинської філології Ніредьгазької вищої школи	19
Abonyi Andrea Tímea. Az ukrán–magyar szótár lexikai germanizmusairól	25
Bagi Ibolya. „Szavak, ihlet, halál” (Avantgárd poétikai jegyek Mikola Bazsan „Hoffmann éjszakája” c. versében)	41
Bárányné Komári Erzsébet. A magyar lexikai kölcsönzés eredményeiről (Jurij Čori <i>Slovar’ rusyns’koho jazyka</i> alapján)	51
Оксана Борис. Внесок Миколи Євшана у розвиток жанру літературно-критичного портрета	69
Иштван Феринц. Русь и ее города на основе «Повести временных лет»	77
Альбина Гач. Художественное воплощение темы пророка у Шевченко, Пушкина и Лермонтова	85
Наталія Ханикіна. Лексико-семантична класифікація дієслів на позначення фізичного та психічного стану суб’єкта	91
Ярослава Хортяні. Голод очима дітей (Свідчення очевидців, яким під час голодомору виповнилося від 7 до 14 років)	97
Kocsis Mihály. A Sárospataki Evangélium helyesírásáról	103
Коляджин Наталія. Україномовні вірші Василя Довговича	111

2015 X

nehk
ho

XB 215916

- Виктория Лебович.** К вопросу литературной ономастики
в произведениях Г. Квитки-Основьяненко 121
- Валерий Лепяхин.** Житие преп. Алипия как череда сказаний
о чудотворных иконах по Киево-Печерскому патерику 131
- Mokány Sándor.** Betekintés néhány azonos szemléletet tükröző
magyar és (kárpát)ukrán szó keletkezésmódjába 159
- Ричардас Петкявичюс.** К этимологии слов (Литовское *lángas* ‘окно’
и венгерское *láng* ‘пламя’)..... 171
- Иштван Пожгаи.** Употребление буквы **ѣ** в Выголексинском
сборнике конца XII в. 175
- Наталия Шайтош.** Александр Афанасьевич Потебня и Харьковский
университет (Середина XIX – начало XX столетия)..... 191
- Sarnyai Csaba.** Keresztény élők – pogány holtak (Egy hiedelemlény
metamorfózisai a szláv népek hitvilágában) 205
- Вікторія Штефуца.** Угорські особові назви та назви урядовців
у грамотах XIV–XV століття..... 217
- Имре Х. Тот.** К истории праславянских звуко сочетаний **tьrt, *tьrt*
в болгарском и русском языках 223
- Varga Beáta.** Az önálló Ukrajna eszméje a 17. század közepétől 1917-ig
(Historiográfiai áttekintés) 229
- Zoltán András.** Aszimmetrikus szólások – *szabadon bocsát/enged :*
rabul/foglyul ejt..... 239

Kiadja a Szegedi Tudományegyetem
Szláv Filológiai Tanszéke
Felelős kiadó: Kocsis Mihály tanszékvezető
Nyomdai munka:
Agapé Ferences Nyomda, Szeged

X 215144